

Krigsheltnne eller tyskarjente?

Historia om Dagmar Lahlum - i lys av andre etterretningskvinner

Kristin Hatledal

Masteroppgåve i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH)
Universitetet i Oslo
Våren 2009

Forord

Når eg no etter to år avsluttar masteroppgåva mi er det fleire som fortentar ein takk. Aller først vil eg takke rettleiaren min, Gro Hagemann, for fleire fine rettleiingstimar og god hjelp med oppgåva. Eg vil spesielt takke for den gode hjelpa ho har gjeve meg med å få ein skikkeleg struktur på oppgåva.

Eg vil også gje ein stor takk til Hans Olav Lahlum, som har vore til veldig god hjelp med oppgåva, både med opplysningar om Dagmar Lahlum, og ved å lese gjennom oppgåva og komme med nyttige kommentarar. I denne samanheng vil eg også takke Tore Pryser, som også har lest gjennom oppgåva mi, og gjeve meg faglege innspel i tilknyting til dette.

Under arbeidet med oppgåva har eg vore så heldig å få møte, og intervju, sju kvinner. Dei har vore veldig hjelpsame, og stilt opp med svar på dei spørsmåla eg har hatt. Utan deira samarbeid hadde denne oppgåva aldri vorte det den er i dag. Så tusen takk til Wenche Tenvig, Wanda Heger, Sonja Barth, Karin-Lise Brænden, Eva Kløvstad, Edith Hegnar og Bibbi Røset.

Eg vil også takke alle gode vener for den fine tida eg har hatt her på Blindern, og all den støtta og oppmuntringa eg har fått i dei tidene det har gått litt trått, spesielt vil eg takke Aud Marit. Til slutt vil eg takke familien min og Anders, for at dei har lest gjennom oppgåva mi, og gjeve meg kommentarar på det dei har lest. Men ikkje minst vil eg takke dei for alle gode ord og oppmuntringar på vegen til ei ferdig masteroppgåve.

Innhald

Forord	i
Forkortingar	v
 Kapittel 1: Innleiing	1
Tema og problemstilling	1
Tidlegare forskning	2
Metode	8
Kjelder.....	10
Disposisjon.....	14
 Kapittel 2: Norske kvinner i motstandsrørsla under andre verdskrig	17
Innleiing	17
Kvinner i alle typar motstand.....	17
Kvinner i leiinga?	22
Kven var kvinnene i motstandsrørsla?	26
Ei utviding av motstandsomgrepet.....	29
Etterretningsarbeid i Noreg under andre verdskrig.....	30
Norske kvinner i etterretningsarbeid under andre verdskrig.....	32
Samandrag.....	33
 Kapittel 3. Dagmar Lahlum: ”Jenta på Ritz”	35
Innleiing	35
Kven er forfattarane av historia om Dagmar Lahlum, og kva kjelder byggjer dei på?	36
Eddie Chapman	37
Dagmar Lahlum	40
Kva veit vi ikkje?	44
Spørsmål eg vil drøfte vidare	45
Samandrag.....	46
 Kapittel 4: Dagmar Lahlum: Landssvikar eller motstandskvinne?	49
Innleiing	49
Landssvikoppgjeret	49
Dagmar Lahlum si landssviksak: Arrestordre og forklaring	50
Landssvikførelegget til Dagmar Lahlum	52
Straff ved førelegg.....	53
Kvifor vedtok Dagmar Lahlum landssvikførelegget?.....	54
Dagmar Lahlum og motstandsarbeid under andre verdskrig. Kva seier kjeldene?	57
Deltok Dagmar Lahlum i norsk motstandsrørsla under andre verdskrig?	59
Deltok Dagmar Lahlum i britisk etterretningsarbeid under andre verdskrig?	63
Eit kritisk blikk på kjelda Eddie Chapman	66
Kva motstandsarbeid dreiv Dagmar Lahlum med for MI5?	71
Kvifor var MI5 så skeptiske til Dagmar Lahlum?	73
Samandrag.....	76

Kapittel 5: Dagmar Lahlum: Rettferdig straff?	79
Innleiing	79
Korleis har landssvikoppgjeret i Noreg vorte vurdert i ettertid?	79
Kva handlingar vart straffefølgd under landssvikoppgjeret?	81
Var straffa til Dagmar Lahlum rimeleg i høve til brotsverket?	85
Kan det ha vore andre forhold enn jobben i Sipo som var avgjerande for straffeutmålinga?	89
Anne Marie Breien: Spion på terrassen	92
Samandrag	97
 Kapittel 6: Ei samanlikning med andre etterretningskvinner	99
Innleiing	99
Kva etterretningsarbeid utførte kvinnene?	100
På kva måte vart seksuelle verkemiddel brukt i etterretningsarbeidet?	103
Kva nettverk hadde kvinnene?	107
Det rådande samfunnssynet som forklaring på behandlinga etter krigen	110
Livet etter krigen for Anne Marie Breien og Dagmar Lahlum	113
Samandrag	116
 Kapittel 7: Konklusjon	119
Kva motstandsarbeid dreiv Dagmar Lahlum med?	119
Fekk Dagmar Lahlum ei rettferdig straff?	120
Kvifor var det skilnad i behandlinga mellom kvinnene?	121
Vidare forskning	122
Avslutning: Var skiljelinjene alltid like klare?	123
 Vedlegg: Kvantitativ undersøking om kvinner i motstandsrørsla	125
 Kjelde- og litteraturliste	127

Forkortingar

AUF – Arbeidernes Ungdomsfylking.

DNA – Det Norske Arbeidarparti.

KK – Koordinasjonskomiteen. Saman med Kretsen danna KK den sivile leiinga av heimefronten.

K-soldater – Kvinner som tenestegjorde i dei norske styrkane under andre verdskrig.

MI5 - Military Intelligence Section 5. Storbritannia sin tryggingsteneste med ansvar for den indre tryggleiken i landet.

MILORG – Militærorganisasjonen.

NATO – North Atlantic Treaty Organization.

NKP – Noregs Kommunistiske Parti.

NN – Nacht und Nebel. Fangar som skulle forsvinne i ”natt og tåke”. Ordning innført av Hitler.

Nortraship – The Norwegian Shipping and Trade Mission.

NS – Nasjonal Samling

NSK – Nasjonal Samling sin kvinneorganisasjon.

NSUF – Nasjonal Samlings Ungdomsfylking

SD – Sicherheitsdienst. Etterretningsorganisasjon underlagt SS, og rekna som systerorganisasjon til Gestapo.

SIPO – Sicherheitspolizei. Det tyske tryggingspolitiet.

SIS – Secret Intelligence Service. Storbritannia sin sivile etat for utanriksetterretning.

SN – Dei sameinte nasjonar.

SOE – Special Operations Executive. Britisk hemmeleg organisasjon oppretta 19. juli 1940 for å leie undergravingsverksemd og sabotasje mot fienden.

SS – Schutzstaffeln. Paramilitær, nazistisk organisasjon. Eigentleg Hitlers garde.

STAPO – Statspolitiet. Nazistisk politistyrke.

UD – Utanriksdepartementet.

XU – Den største heimlege etterretningsorganisasjonen i det okkuperte Noreg. Opphavet til forkortinga veit ein ikkje sikkert, men den står truleg for ”X for ukjent”.

Kapittel 1: Innleiing

Tema og problemstilling

Under andre verdskrig deltok norske kvinner i motstandsarbeid for å få slutt på okkupasjonen i Noreg, og for at dei allierte skulle vinne andre verdskrig. Desse vart etter krigen heidra for den innsatsen dei hadde gjort for landet sin fridom. Andre norske kvinner forelska seg i tyske soldatar, og vart av mange etter krigen sett på som landssvikarar. Historia om krigen i ettertid har også i stor grad vore skrive etter dette mønsteret, med eit skarpt skilje mellom den minoriteten som sveik, og resten av landet som stod sterke i kampen mot det tyske okkupasjonsstyret. Men var biletet så enkelt? Var skiljelinjene alltid like klare?

Denne oppgåva handlar spesielt om ei av dei kvinnene som kan stå som eit eksempel på at det kanskje ikkje alltid var så klare skiljelinjer mellom dei to sidene. Dagmar Lahlum representerer ei historie ved norsk motstandsverksemd som har komme lite fram tidlegare. Ho vart etter krigen skulda for å vere tyskarjente¹, og fekk oppretta landssviksak mot seg fordi ho hadde tatt seg jobb i det tyske tryggingspolitiet (Sipo). Det var også slik omgivnadane såg på ho heilt til ho døde i 1999. To år seinare vart det nedgradert nokre dokument hos The National Archives i London. Desse handla om ein dobbeltagent, som hadde vore i britisk teneste under krigen. Namnet hans var Eddie Chapman, og i rapportane om han vart det også nemnt ei norsk kvinne med namn Dagmar Lahlum, som under krigen hadde vorte verva av han til det britiske etterretningsvesenet, MI5. I følge desse dokumenta skulle ho også ha delteke i den norske motstandsrørsla under krigen. Etter at det vart publisert to biografiar om Chapman i England, der også historia om Dagmar Lahlum kom fram, endra biletet seg av Lahlum. No var ho kvinna som døde som ”tyskartøs”, men som eigentleg var britisk dobbeltagent, som Aftenposten framstilte ho.²

I denne oppgåva ønskjer eg å bruke desse arkivkjeldene, og andre kjelder, for å prøve å komme nærmare ei sanning om kva Dagmar Lahlum gjorde under krigen, og samtidig vil eg sjå nærmare på landssviksaka hennar etter krigen. Eg ønskjer å finne ut av kva motstandsarbeid Lahlum skal ha drive med under krigen, og om ho fekk ei rettferdig straff i landssvikoppgjeret etter krigen. Eit sentralt spørsmål her vil då vere: Var Dagmar Lahlum med i britisk etterretning, og norsk motstandsrørsla under krigen? Grunnen til at eg meiner at dette spørsmålet må verte stilt først, kjem av at det berre er i britiske arkivdokument etter Eddie Chapman, at det har komme fram at Lahlum var med i motstandsarbeid under andre verdskrig. Sjølv fortalde ho dette aldri til nokon, og det er ingen andre som har stått fram for å fortelje at ho var involvert i slikt arbeid. Det kom

¹ Eg vil i denne oppgåva bruke omgrepet tyskarjenter på dei kvinnene som under krigen hadde samband med tyske menn. Helle Jørgensen argumenterar i si masteroppgåve for at også ordet tyskarjente kan oppfattast som nedsettande og stigmatiserande, sjølv om det vert rekna som mildare enn ”tyskartøs”. Jørgensen 2006: 4-5. Omgrepet tyskarjente er ikkje meint å vere brukt stigmatiserande i mi oppgåve, men eg har brukt det i mangel på eit betre uttrykk.

² ”Døde som tyskertøs, var britisk spion”, Forside i *Aftenposten Morgen*, 14. januar 2007.

heller ikkje fram noko direkte om dette under landssviksaka mot ho. Dette er alle faktorar som er med på å reise tvil om at Dagmar Lahlum i det heile teke var med i den norske motstandsørsla, og om ho jobba for britisk etterretning. Difor er det nødvendig å stille dette spørsmålet. Sidan Eddie Chapman er den einaste kjelda til desse opplysningane er det også nødvendig å granske kor påliteleg han er som kjelde. Eit av spørsmåla eg vil drøfte vert difor: Kor truverdig er Eddie Chapman som kjelde? Eg ønskjer også å sjå nærmare på landssviksaka til Lahlum, og granske denne. Var straffa Dagmar Lahlum fekk i landssvikoppgjeret rettferdig?

Denne oppgåva handlar likevel ikkje berre om Dagmar Lahlum. Ho står som representant for *ei* historie om dei norske kvinnene som deltok i etterretningsarbeid under andre verdskrig. Det er mange fleire versjonar av norske kvinner sin innsats i etterretning for norske og allierte styresmakter under krigen. På slutten av oppgåva vil eg også sjå nærmare på fem andre kvinner som deltok i etterretningsarbeid under andre verdskrig. Ei av dei, Anne Marie Breien, opplevde mykje av den same lagnaden som Dagmar Lahlum etter krigen. Ho vart skulda for landssvik og vart kalla tyskarjente. Dei fire andre kvinnene, Sonja Barth, Karin-Lise Brænden, Wanda Heger og Wenche Tenvig, opplevde ikkje noko slikt. Dei vart behandla på omtrent same måten som dei fleste andre motstandskvinner. Dei vart respektert for det arbeidet dei hadde gjort som deltakarar i motstandsarbeidet, men merka ikkje noko spesiell merksemd rundt dette etter krigen. Som dei fleste andre motstandskvinner opplevde dei aldri å verte skulda for å vere tyskarjenter, og dei stod heller ikkje i faresona for å verte skulda for landssvik. Eg vil i oppgåva prøve å forklare kva denne skilnaden i behandlinga etter krigen kom av. Ein av metodane eg vil nytte for å prøve å forklare dette er ei samanlikning av historia til desse kvinnene med Dagmar Lahlum, og Anne Marie Breien, si historie. Eg ønskjer å sjå nærmare på dei landssviksakene som Lahlum og Breien fekk oppretta mot seg, og vise kva som kunne vere årsakene til at desse to kvinnene fekk oppretta landssviksaker mot seg. Gjennom å sjå på kva type etterretningsarbeid kvinnene dreiv med, vil eg stille spørsmålet om det var bruken av seksuelle verkemiddel i dette arbeidet som førte til at dei vart behandla forskjellig etter krigen. Altså at det var eit rådande samfunnssyn som gjekk utpå at kvinner som hadde intim omgang med tyskarar, sjølv om dette var i motstandsverksemd, vart behandla som seksuelle landssvikarar etter krigen. Samtidig vil eg undersøkje kva slags støtteapparat og sosial bakgrunn desse kvinnene hadde, og om dette kan ha vore avgjerande for at behandlinga vart forskjellig for dei ulike kvinnene.

Tidlegare forking

Det har vore skrive lite om den rolla kvinnene spelte under andre verdskrig, både i Noreg og i utlandet. Når det gjeld kvinnene i motstandsørsla, og då spesielt i etterretningsvesenet, finst det lite litteratur, i alle fall viss ein skal samanlikne med det som er skrive om menn i motstandsarbeidet. Forskinga på kvinner si rolle under krigen har likevel tatt seg litt opp dei seinare åra. Historikaren

Guri Hjeltnes har med *Hverdagsliv*, bind 5, av oversiktsverket *Norge i Krig*, sett på korleis dagleglivet arta seg i Noreg under krigen. Her er kvinnene via ei stor rolle. Det har også vore skrive meir om tyskarjentene sin lagnad dei siste åra, eit område som det tidlegare har vore skrive minimalt om i Noreg.³ Mange av desse bøkene har eg hatt god nytte av i oppgåva, først og fremst for å få ei betre heilskapsforståing av korleis livet var for kvinner under andre verdskrig. Den litteraturen som har komme om tyskarjentene har eg hatt spesielt god bruk for i oppgåva, sidan både Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien etter krigen vart skulda for å vere tyskarjenter. Spesielt har teoriane til den danske historikaren Anette Warring, som må seiast å vere den leiande forskaren på dette området i Norden, vore nyttige. Ho har hevda at grunnen til at desse kvinnene vart så stigmatiserte, og dårleg behandla etter krigen, kom av at samfunnet ønska å kontrollere kvinnene sin seksualitet, og at deira seksualitet vart sett på som ei nasjonal sak.⁴ I oppgåva har eg undersøkt om dette kan vere noko av grunnen til at Lahlum og Breien vart sett på som landssvikarar.

Det har likevel vore den litteraturen som har vore skrive om kvinner i motstandsarbeid, og då spesielt kvinner i etterretningsvesenet som har vore mest sentral for meg. Eg vil difor gå litt nærmare inn på den viktigaste forskinga som har vore gjort på dette området.

Kvinner i motstandsarbeidet i Noreg:

Kvinner i motstandsarbeid var eit område som det knapt vart skrive om før på slutten av 1980-talet. Det vart heldt ein kvinnekonferanse om temaet i 1985, og saman med dei to krigsjubilea i 1990 og 1995, vart det ein liten oppsving.⁵ Det som finst på området er likevel generelt sett skrive av ikkje-historikarar. Den første som skreiv om temaet kvinner i motstandsrørsla var Helga Stene, som sjølv var ein av pådrivarane for foreldreaksjonen under krigen. Men i dei to artiklane ho skreiv om temaet, i 1959 og 1976, konsentrerte ho seg først og fremst om den haldningskampen som kvinnene stod for.⁶ Ho poengterte at heimen spelte ei stor rolle i kvinnene sin motstandskamp, og at deira innsats på denne måten til dels var annleis enn mennene sin. Eg er stort sett samd i dei teoriane Stene her set fram, men samtidig er det viktig å huske på at mange kvinner også deltok i

³ Bøker som kan nemnast her er Ebba Drolshagen, *De gikk ikke fri*, 2009; Kåre Olsen, *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, 1998; Kåre Olsen, *Da freden brøt løs*, i Ugelvik (red.) 1999; Dag Ellingsen m.fl. *Kvinner, krig og kjærlighet*, 1995; Sigurd Senje, *Dømte kvinner*, 1986. Det er også skrive nokre hovudoppgåver dei siste åra: Helle Jørgensen, *Norske kvinner og tyske soldater*, 2006; Terje A. Pedersen, *Tyskerjenter i Norge*, 2006; Margreta Gjølstein, *Tyskarkvinnene i Bergen*, 2007. Den som har skrive mest om dette er likevel den danske historikaren Anette Warring, som også skreiv doktoravhandlinga si om dette emnet. Kjersti Brathagen har i si hovudfagsoppgåve tatt for seg eit anna tema om kvinner og krig som har vore skrive lite om, Nasjonal Samling sin kvinneorganisasjon. Brathagen, *Ledelsen av NS kvinneorganisasjon for retten*, 2004. Denne har eg hatt god nytte av i mi oppgåve, sidan det ikkje er nokon andre som har sett nærmare på temaet norske kvinner under rettsoppgjeret.

⁴ Warring 1995: 143-144.

⁵ Kvinnekonferansen vart arrangert av paraplyorganisasjonen Kvinners Frivillige Beredskap (KFB). Dei arrangerte ein konferanse med kvinnelege deltakarar frå felttoget, organisasjonane og motstandsrørsla. Dette var for å heidle dei kvinnene som hadde satsa liva sine for Noreg sin fridom.

⁶ Ho hadde to artiklar om dette temaet. Helga Stene, "Norske kvinner i hjemmefronten" i Fredrika Bremer, *Kvinnovärld i vardande*, 1959. Og Helga Stene, "Hva med kvinnes innsats under krigen?" *Forskningsnytt* 1976.

motstandsarbeid som gjekk føre seg utanfor heimen. Det er også desse eg studerer nærmare i oppgåva.

Den første historikaren som skreiv om kvinner i motstandsrørsla var Terje Halvorsen. I 1985 kom han med artikkelen *Kvinnene i norsk motstandsbevegelse 1940-1945*.⁷ Her prøver han å trekkje opp hovudmønsteret for kvinnene sitt arbeid i motstandsrørsla. Han går spesielt innpå, og drøftar, kvifor det var så få kvinner i leiande posisjonar i motstandsrørsla. Dette hevdar han er den viktigaste grunnen til at det er skrive så lite om kvinner i motstandsrørsla tidlegare. Han drøftar også tre årsaker som han meiner ligg bak det at kvinner ikkje kom inn i leiinga. Først, at det var færre kvinner enn menn med på grunnplanet i motstandsrørsla, deretter, at det var dåtida sitt kjønnsrollemønster som heldt kvinnene tilbake, og til slutt, at det også kunne vere ei direkte kvinnekiskriminerande rekruttering. Halvorsen er her inne på viktige grunnar, både til at det er skrive så lite om kvinnene i motstandsrørsla, og kvifor ein fann dei så lite att i leiinga. Eg vil likevel tru at der kan liggje fleire grunnar bak fråveret av kvinner i leiinga og i historieskrivinga. Ein grunn kan kanskje vere kva type arbeid kvinner dreiv med innanfor motstandsrørsla. Dei dreiv ofte med motstandsarbeid som kom lite fram i søkjelyset, og dette kan ha hatt sitt å seie for at dei vart så lite fokusert på i historieskrivinga. Det er også flest menn som har skrive om krigen, og dei har ofte konsentrert seg om mennene som var med. I tillegg har kvinner sjølv ikkje alltid vore så interesserte i å fortelje om det dei var med på, og det kan også vere at mange kvinner ikkje ville delta i leiinga i organisasjonane.

Oberstløytnant Elisabeth Sveri er den som har skrive mest om kvinner i motstandsarbeid i Noreg. Ho har gjeve ut *Kvinnenes forsvarshistorie* saman med Grethe Værnø i 1990, *Kvinner i norsk motstandsbevegelse 1940 – 1945* i 1991, og *Vindu mot fortiden* i 1998. Alle desse bøkene har med mykje om kvinner i motstandsrørsla, og går grundigare inn på stoffet enn nokon andre har gjort. Elisabeth Sveri er ikkje historikar, og i bøkene hennar er det mykje deskriptiv framstilling og lite teori. Men ho er den som grundigast har kartlagt kvinnene i motstandsrørsla, og det er eit første forsøk på å systematisere den rolla desse kvinnene hadde i motstandsarbeidet. Bøkene hennar har difor vore nyttige for meg, spesielt i det første kapitlet der eg ser meir allment på norske kvinner si deltaking i motstandsrørsla.

I 2007 skreiv eg også sjølv ei bacheloroppgåve om dette temaet, *Kvinnene i den norske motstandsrørsla under 2. verdskrig*. Her såg eg nærmare på korleis samsvaret var mellom det som hadde vorte skrive om den kvinnelege deltakinga i motstandsarbeidet under krigen, og den faktisk kvinnelege deltakinga den norske motstandskampen. Eg konkluderte med at kvinnene sin innsats hadde komme lite fram i dei bøkene som i ettertid har vore skrive om motstandskampen i Noreg. Dette meinte eg det var fleire årsaker til. For det første, at kvinner og menn var involvert i

⁷ Artikkelen stod på trykk i *Nytt om Kvinneforskning* nr. 3/85.

forskjellige typar motstandsarbeid, og den militære motstandsaktiviteten, som menn var mest involvert i, har vorte skrive mest om i etterkant. For det andre, hevda eg at det at kvinner ofte vart anonymiserte i motstandsbøker, og det at det for det meste var menn som hadde skrive motstandshistoria, var ein del av årsaka. Til slutt påstod eg at kvinnene måtte ta ein del av skulda sjølv, sidan mange har vore tause om den innsatsen dei gjorde.

Kvinner i etterretningsvesenet i Noreg:

Når det gjeld dei kvinnene som deltok innan etterretning så vart eit viktig felt dokumentert i år 2000, då tidlegare personaldirektør i Telenor Lillian Krokan kom ut med boka, *De gjorde sin plikt - og mer enn det! telekvinnenenes innsats under 2. verdenskrig*, på vegne av Norsk Telemuseum. Denne boka inneheld intervju med kvinner som gjorde ein innsats som telekvinner under krigen. Mange av dei gjorde ein innsats i motstandsrørsla, både på arbeidsstaden og utanom arbeidet. Noko som særleg kjem fram i boka er det konstante presset desse damene levde under, ofte med tyskarar og nazistar på stasjonen. Andre igjen levde med omtrent konstant bombing. Krokan har med denne boka fått på plass viktige historier om kva desse kvinnene opplevde under okkupasjonen, men boka manglar både eit teoretisk fundament, og ei meir samlande analyse.

Journalist og motstandsmann Einar Sæter, og journalist Svein Sæter har i boka, *XU i hemmeleg teneste 1940-1945*, som kom ut for første gong i 1995, med ein god del om kvinner som var med i organisasjonen. Eit heilt kapittel, "Kvinner i krig", er via innsatsen til kvinnene i XU. Dei to forfattarane peikar på at det kan vere fordi kvinner ikkje hadde same behov for å fortelje om det dei var med på, og same behov for å hevde seg som menn, at det har vore skrive så lite om kvinner i krig. Innsatsen til kvinnene meiner dei i alle fall er grovt undervurdert. I boka vert historia til to av kvinnene fortald. Men den går ikkje i djupna og analyserer noko vidare utifrå det.⁸ Slik sett tilfører den ikkje noko meir til emnet enn kva desse to kvinnene opplevde under krigen.

Den viktigaste boka for meg, når det gjeld litteratur om norske kvinner i etterretningsvesenet under andre verdskrig, har vore historikaren Tore Pryser si bok, *Kvinner i hemmelige tjenester – Etterretning i Norden under den annen verdenskrig*. Den kom ut hausten 2007. Her undersøking han nordiske kvinner som jobba som agentar, både på alliert og tysk side. Pryser si undersøking har gått ut på å sjå nærare på kven desse kvinnene var, og kva bakgrunn og eigenskapar dei hadde som gjorde at dei eigna seg godt til slikt arbeid. Han omtalar i alt 70 kvinner, og om lag 15 av dei vert teke for seg meir grundig. Ut av dette har han skrive deira kollektive biografi, ein såkalla prosopografi. Den inneber at han undersøking felles bakgrunnseigenskapar hos grupper av menneske, ved hjelp av undersøkingar om livet deira, gjennom livslaupsanalysar på individnivå. Av dette har han så komme med ein del slutningar om kven desse kvinnene var, kva bakgrunn dei

⁸ Desse kvinnene er Anne Sofie Østvedt (seinare Strømnaes), og Astrid Løken. Dei sat begge i leinga i XU.

hadde, og kva motiv dei hadde for å gå inn i motstandsrørsla. Kort oppsummert peikar han på at dei fleste tilhørte middelklassen, sjølv om både overklassen og arbeidarklassen var representert. Dei var ofte unge kvinner, i 20-30 års alderen, men der var også nokon middelaldrande og eldre kvinner med. Ofte var desse dei viktigaste. Motiva for å delta var veldig forskjellige, alt frå ideologisk overtyding, til pengar, spenning og maktposisjonar. Han hevdar også på at mange av desse kvinnene hadde fordelar i kraft av sitt kjønn, at dei ofte var vakre kvinner, og at det seksuelle mange gonger var ein hovudkvalifikasjon for kvinnene i etterretningsarbeidet.⁹ I konklusjonen sin peikar han også på at dei kvinnene som innleia forhold til tyskarar ikkje passa inn i den nasjonale heltehistorieskrivinga etter krigen.

Dette siste er noko eg også har sett nærmare på i mi oppgåve. Eg har undersøkt grunnane til at Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien ikkje kom til å passe inn i det tradisjonelle heltebiletet etter krigen. Sjølv om mitt grunnlag berre er desse to kvinnene, så er det interessant å sjå om Pryser sin teori om heltehistorieskrivinga passar på desse også. Samtidig er det slik at fleire av dei kvinnene eg har studert nærmare heller ikkje fekk noko stor merksemd etter krigen, så til ein viss grad var det nok slik at det var spesielle motstandsaktivitetar som vart framheva føre andre. Dette har eg skrive nærmare om i kapittel 2.

Sjølv om Tore Pryser har skrive utfyllande om kvinnelege agentar, vil eg hevde at det å vere agent berre var ein liten del av det feltet kvinner arbeida med innan etterretning. Det er dei kvinnene som jobba som dobbeltagentar han har konsentrert merksemda om, andre delar av kvinneleg etterretningsarbeid er lite omtala. I mi oppgåve vil eg som tidlegare sagt også trekkje inn kvinner frå andre områder i etterretningsverksemda, og samanlikne dei med dei kvinnene som opererte som dobbeltagentar. Eg trur at noko av grunnen til at Pryser har komme fram til dei konklusjonane han har om kvinner i etterretning, er nettopp det at han berre har sett på kvinnelege agentar, noko som på mange måtar var meir uvanleg etterretningsarbeid. Dei fleste kvinnene i Noreg, som var involvert i etterretningsarbeid, vil eg tru var med innanfor andre sider ved etterretning. Eg vil påstå at det er ein god mogelegheit for at Pryser kunne ha komme fram til andre konklusjonar viss han hadde sett på eit breiare etterretningsområde.

Utanlandsk litteratur om kvinner i motstandsrørsla:

Sidan det har vore skrive lite om norske kvinner i motstandsrørsla, har eg også sett litt på kva som er skrive om motstandsrørslar i andre land.¹⁰ Det er då spesielt dei franske motstandskvinnene det

⁹ Pryser 2007: 238-240.

¹⁰ Bøker som er komme ut om kvinner under andre verdskrig i andre land, og som har vore nyttige for analysane mine i denne oppgåva er: Margaret R. Higonnet (red.), *Behind the lines: gender and the two world wars*, 1987; Margaret Rossiter, *Women in the Resistance*, 1991; Hanna Diamond, *Women and the Second World War in France 1939-1948*, 1999; Margaret Collins Weitz, *Sisters in the Resistance: How women fought to free France 1940-1945*, 1995; Jane Potter, "Valiant heroines or pacific ladies?" i Deborah Simonton (red.), *The Routledge history of women in Europe since 1700*, 2006.

har vore forska på. Desse bøkene har vore nyttige for meg, sidan det var fleire likskapspunkt mellom kvinner i motstandsørsla i Noreg og Frankrike. Også i Frankrike var dei fleste kvinnene som var med i motstandsarbeidet mest aktive innan områder der mykje av motstandsarbeidet vart gjort frå heimen, eller arbeidsstaden.¹¹ Dette gjer at nokon av dei same analysane også kan brukast på norske tilhøve.

Den britiske historikaren Juliette Pattinson, har gjort ei interessant studie der ho har sett på Special Operations Executive (SOE) i eit kjønnsperspektiv. Ho har studert nærmare seksjon F, ein av dei franske seksjonane, som stod under britisk kontroll. Grunnen til at ho har sett nærmare på denne er at SOE var den einaste britiske organisasjonen som brukte kvinner i ein kampsituasjon, og mange av kvinnene var i denne seksjonen. Ho ser likevel ikkje berre på kvinner, men brukar kjønnsanalyse når ho skal beskrive opplevingane til både kvinner og menn i SOE. I boka si, *Behind enemy lines: gender, passing and the Special Operation Executive in the Second World War*, som kom i 2007, visar Pattinson til at mange av kvinnene som var med i SOE vart mykje meir kjent i ettertid enn mennene, både gjennom film og bøker. Og grunnen til dette meiner ho kjem av at dei var kvinner, og at dei braut med dei sosiale normene.¹² Dette synest eg er interessante funn sidan det står i motsetnad til den norske historieskrivinga der kvinner i motstandsørsla ofte har fått mindre merksemd enn deira mannlege motstandskameratar. Samtidig trur eg dette kan forklarast ut i frå Pattinson sine funn, sidan grunnen til at desse kvinnene fekk så mykje merksemd var at dei braut så klart med kjønnsnormer. Mange av dei andre kvinnene i motstandsarbeidet handla meir i samsvar med kjønnsnormene, sidan dei som Stene har påpeika, utførte mykje av motstandsarbeidet frå heimen. Som eg vil vise til i kapittel 2 så er det også desse kvinnene som har komme mest i bakgrunnen.¹³

Ei anna studie som ikkje tek for seg andre verdskrig, men kvinnelege spionar under første verdskrig, har også vore nyttig for oppgåva mi. Den amerikanske historikaren Tammy M. Proctor kom i 2003 ut med boka, *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*. Gjennom ei analyse av kvinner som deltok i britisk etterretning under den første verdskrigen, utfordrar ho det ho kallar myten om dei stereotypiske kvinnelege spionane. Ho meiner at dei kvinnelege spionane vanlegvis har falle i to kategoriar, anten var dei Mata-Hari liknande kvinner som spelte på kvinneleg seksualitet, eller så var dei dydige offer. Dette er analysar som eg også har hatt nytte av i oppgåva, sidan ho peikar på at det ikkje alltid var anten eller, at sanninga oftast låg

¹¹ Diamond 1999: 100-101. Schwartz 1987: 147. Sjølv om det var fleire likskapspunkt fanst det også ein god del skilnadar mellom korleis motstandsørsla var organisert i dei to landa, og som nok virka inn på kvinnene sin motstandsinnsats. Ein del av den franske motstanden vart organisert frå Frankrike i samarbeid med SOE, og dei slapp i større grad til franske kvinner i dei militære motstandsaktivitetane.

¹² Pattinson 2007: 5-7.

¹³ Mi eiga oppgåve kan også på mange måtar sjåast som eit eksempel på det vert skrive meir om dei kvinnene som braut med dei gjeldande kjønnsnormene, sidan eg fokuserar så sterkt på Dagmar Lahlum, og til dels Anne Marie Breien.

midt i mellom. Korleis dette har slått ut for mitt utval kjem eg tilbake til seinare i oppgåva.

Metode

For å søke svar på problemstillingane mine var det naturleg at det var kvalitativ metode eg måtte nytte meg av. Denne metoden kan gje ei djupare kunnskap om det eg ønskjer å undersøkje, men også innsikt i samanhengar mellom fleire sider med fenomenet. Ulempa vert sjølvsagt at eg ikkje veit om dei resultata eg kjem fram til her er noko som gjeld for fleire enn dei kvinnene eg undersøkker. Men dette har heller ikkje vore målet med mi oppgåve, til det er utvalet mitt av kvinner for lite. Målet mitt har vore å forstå føresetnadane og kompleksiteten i motiv, handlingar og lagnad til eit mindre utval kvinner. Historikar Knut Kjeldstadli har skrive at med kvalitative teknikkar så søker ein å finne ut om noko fanst, kva noko var, og kva det tyda. Det skil seg frå kvantitative teknikkar med at poenget ikkje er å sjå på kor hyppig noko skjedde, eller i kva mengder det skjedde. Han skriv også at dei kvalitative teknikkane gjerne går saman med ei hermeneutisk tilnærming, der ein søker å tolke meiningar, og med eit intensivt forskingsopplegg, der ein går forholdsvis djupt ned i nokre eksempel.¹⁴ Det er dette eg har gjort i mi oppgåve. I staden for å ta for meg ei stor mengde med kvinner i etterretningsvesenet, har eg studert seks kvinner meir i djupna, og då spesielt ei av desse kvinnene, Dagmar Lahlum.

På mange måtar så grensar oppgåva mi til biografisjangeren, sidan eg fokuserer større delar av oppgåva på ei kvinne. Biografisjangeren er sjølvsagt individfokusert, men den historiske biografien tek også sikte på å kaste eit lys over samfunnsforhold. På den måten vert det eit verknadsforhold mellom individ og samfunn. I oppgåva mi er det dette eg tek sikte på. Dagmar Lahlum er eit interessant forskingsobjekt i seg sjølv, fordi det er mange spørsmål som er uavklarte ved hennar historie, samtidig er ho eit eksempel som kan vere med på å kaste lys over ein del av historia om kvinner i etterretningsvesenet. Kjeldstadli skriv at historikarar normalt ikkje skriv om eit menneske. Men når dei vel å skrive om eit menneske, så er det to grunnar til dette. Den eine grunnen er at dette var ein person som var viktig gjennom å ha ei stor påverknad på omgivingane sine. Den andre grunnen er at personen ein skriv om vert ein representant for eit større miljø, eller ein spegel for det samfunnet som omgjev han eller ho.¹⁵ Det er den siste kategorien som Dagmar Lahlum høyrer heime i, og det er det som er grunnen til at eg skriv om ho. Dagmar Lahlum hadde ikkje noko stor påverknad på samfunnet, slik som ein politiker eller ein anna kjent person kan ha hatt. Men gjennom å undersøkje nærmare hennar historie, og vise den i denne oppgåva, vil eg løfte fram andre sider av etterretningsvesenet under andre verdskrig.

Noko av same er historikar Hans Olav Lahlum innpå i sin artikkel, *Den historiske biograf*

¹⁴ Kjeldstadli 1999: 129, 183.

¹⁵ Ibid: 31. Det at historikarar normalt ikkje skriv om eit menneske stod i boka som Kjeldstadli kom med i 1999. Dei siste åra har det likevel vore ei sterk auke i biografiar skrivne av norske historikarar.

som aktor, forsvarer og dommer – og som akademisk balansekunstner. Han legg her vekt på at ein bør bestemme seg i starten for kva slags tilnærming ein vil ha til den ein skal skrive om. Han skil mellom to alternativ, mikroskop eller vidvinkel. I det første alternativet vil omtrent alt fokus ligge på hovudpersonen, og ein passar på at alt ein skriv har direkte relevans med hovudpersonen. I det andre alternativet, vidvinkel, kan ein leggje ut på sidespor omkring miljøet og samtida til hovudpersonen med jamne mellomrom.¹⁶ I denne oppgåva vil det vere mest naturleg for meg å bruke vidvinkel. Dette kjem av at eg ikkje berre vil konsentrere oppgåva om personen Dagmar Lahlum, men også seie noko meir om samtida, og korleis kvinner som Dagmar Lahlum vart behandla etter krigen. Ein anna grunn er òg at ikkje har hatt nok kjelder om Dagmar Lahlum til å bruke eit reint mikroskopperspektiv.

Førsteamanuensis i vitskapsteori, Dag Jenssen, har òg skrive ein artikkel om den historiske biografien som sjanger. Han skriv at historikaren brukar individet for å bringe fram kvalitetar med det sosiale mønsteret. Og han visar til danske historikaren Sidsel Eriksen, som har framheva korleis ein gjennom den biograferte oppdagar det rommet av normer og handlingsmogelegheiter som eit sosialt miljø tillet. Dette studerte Eriksen då ho skreiv om ei kvinne, Lene Silfverberg, som var aktiv i den danske avhaldsrørsla.¹⁷ På same måten som Sidsel Eriksen har skrive om Lene Silfverberg, og vist til at det var visse normer og handlingsmogelegheiter innan den danske avhaldsrørsla, vil eg sjå om det å gå nærmare inn på Dagmar Lahlum kan vise til nokre trekk ved det norske etterretningsvesenet. Dette gjer eg også ved å samanlikne med nokre andre kvinner i etterretningsvesenet, og slik kjem eg innpå det andre metodiske grepet som eg har tatt i oppgåva.

Eg har nytta meg av komparasjon i delar av oppgåva. Dette gjeld spesielt i kapittel 6, men også delvis i kapittel 5. I kapittel 5 har eg på slutten av kapitlet samanlikna landssviksaka til Dagmar Lahlum med Anne Marie Breien si landssviksak. Dette har vore gjort for å sjå om det var samanfallande grunnar som låg bak begge sakene. I kapittel 6 har eg samanlikna Dagmar Lahlum, og Anne Marie Breien, med fire andre kvinner som også var med i etterretningsvesenet under andre verdskrig. Føremålet med dette har vore å illustrere skilnadane mellom kva lagnad dei fekk etter krigen, og kva desse skilnadane kom av. Eg har funne komparasjon å vere ein nyttig del av oppgåva, for å illustrere at det kunne vere skilnadar mellom kvinner som var med i etterretningsvesenet. Komparasjon har likevel ikkje vore ein stor del av oppgåva.

Det første spørsmålet eg måtte ta omsyn til då eg utforma oppgåva mi, var om eg kunne få tak i kvinner som eg hadde nok kjelder på til å studere i djupna. I utgangspunktet så var det meininga å finne kvinner som framleis var i live, slik at eg kunne intervju dei. Det var også dette

¹⁶ Lahlum 2008: 48 Dette er frå ein artikkel som historikar Hans Olav Lahlum har skrive om metode og teori i historisk biografiskrivning. I artikkelen legg han også fram fire andre balansepunkt ein historisk biograf må vere opptatt av: 1: Aktor, forsvarar og dommar. 2. Utgreiing eller drøfting. 3. Liv eller virke. 4. Spelarar eller menneske. Eg har også tatt omsyn til desse, men det mest relevante i denne oppgåva er punktet om mikroskop eller vidvinkel.

¹⁷ Jenssen 2002: 279.

eg starta med. Eg fann fire kvinner som eg fekk intervju. Samtidig såg eg at det var andre historier som også var viktige å gripe fatt i, fordi dei kunne gje eit meir nyansert bilete av livet i etterretningstenesta. Ved å drage inn to kvinner til i oppgåva, Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien, som begge hadde historier som skilte seg ut frå den tradisjonelle motstandshistoria, såg eg at dette kunne opne opp for nye perspektiv og problemstillingar. Slik sett hadde eg også ei hermeneutisk tilnærming til stoffet, der eg etterkvart oppdaga nye fenomen som eg ikkje hadde tenkt på i utgangspunktet.

Det neste spørsmålet eg måtte ta omsyn til var anonymitet. Skulle eg la kvinnene i mi oppgåve vere anonyme? Eg valte å ikkje anonymisere dei. Dette var det fleire grunnar til. For det første så spurde eg dei kvinnene eg intervju om dette var noko dei ønskte, det var det ikkje. Dette var heller ikkje noko eg ønskte fordi eg såg det som viktig for oppgåva sin del at dei nettopp ikkje vart anonymiserte. Mykje av motivasjonen min for å skrive denne oppgåva har nemleg vore å synleggjere dei kvinnene som deltok i motstandsarbeid under andre verdskrig, som i så stor grad har vorte gløymt av historikarar som har skrive om denne perioden. Dersom dei har vorte nemnt, har det mange gonger vore med ei anonymisering: ”arrangert av en uredd og dyktig kvinnelig medarbeider.”¹⁸ Dersom eg også skulle ha anonymisert desse kvinnene ville eg vore med på å oppretthalde dette. Det spelte òg inn i vurderinga at eit par av desse kvinnene var såpass kjente, og at noko av motstandarbeidet deira allereie var kjent. Dermed ville det uansett ha vore vanskeleg å anonymisere dei fullt ut. På den andre sida er mykje av oppgåva konsentrert rundt Dagmar Lahlum, og til dels Anne Marie Breien. Dette var to kvinner som eg ikkje intervju, sidan begge var gått bort då eg byrja på denne oppgåva. Det at dei i tillegg hadde fått oppretta landssviksaker mot seg gjorde at spørsmålet om eg skulle anonymisere desse kvinnene igjen kom på bana. Eg valte likevel å ikkje gjere dette fordi kvinnene hadde vore skrive om før, og landssviksakane deira vart erklært fritt tilgjengelege då eg søkte.

Kjelder

I denne oppgåva har eg nytta meg av både skriftlege og munnlege kjelder. Begge delar har vore nyttige for å gje meg ei betre heilskapsforståing av temaet eg har sett nærmare på. Det har også vore nødvendig for oppgåva sin del å nytte begge typar kjelder. I Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien sitt tilfelle var eg nøydd til å i hovudsak basere meg på skriftleg arkivmateriale. Når det gjeld dei fire andre kvinnene så har hovudmaterialet her vore kvalitative intervju. I deira tilfelle fanst det også litt litteratur som eg kunne nytte meg av, men det ville uansett ikkje vore nok til eit

¹⁸ Dette var den einaste linja Jens Chr. Hauge hadde om Ingrid Furuseth, som var bindeleddet hans til tyske antinazistiske krefter, i si bok *Frigjøring*. Sjølv vart ho fortald av Hauge at ho var den best informerte kvinna i landet. Historikar Tore Pryser meiner at Ingrid Furuseth ikkje fekk den heider ho fortjente av Hauge i denne boka. Pryser 2007: 210-211. Furuseth 2007: 125 Hauge sin biograf, historikaren Olav Njølstad, er ikkje samd i dette, og meiner at det var få motstandsfolk som i det heile teke var nemnt i denne boka. Njølstad 2008: 567-571.

djupnestudium, difor har det vore veldig nyttig for meg å få intervjuar desse kvinnene. Mykje av dei kjeldene eg har brukt i oppgåva er primærkjelder, men eg har også nytta meg ein del av sekundærkjelder. Det finst ein rikhaldig litteratur om andre verdskrig, og den har vore til stor nytte for meg i oppgåva. Dette gjeld både generell litteratur knytt til andre verdskrig, og spesiell litteratur om enkelte sider ved krigen og samfunnet på dei tider. Denne litteraturen har eg også brukt for å verifisere noko av det som har komme fram i intervju og arkivmateriale. Den viktigaste litteraturen eg har nytta meg av gjer eg greie for i tidlegare forskning i dette kapitlet.

Skriftlege kjelder:

Dei skriftlege kjeldene eg i størst grad har nytta meg av er arkivmateriale. Landssviksakene til Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien har vore blant hovudkjeldene mine til denne oppgåva. Når det gjeld landssviksaker er det ein del kjeldekritiske utfordringar å passe på. Dette er sensitivt materiale, og dei historikarane som nyttar seg av det anonymiserar ofte dei personane som vert omhandla i sine framstillingar. Dette var også eit spørsmål som eg måtte ta stilling til, men på grunnlag av det eg har forklart ovanfor valte eg å ikkje anonymisere Lahlum og Breien. I tillegg til landssviksakene frå Riksarkivet, har eg også nytta meg av arkivmateriale frå The National Archives i London. Dette er rapportar frå Eddie Chapman-saka, som også omhandlar Dagmar Lahlum. Rapportane er laga av britisk etterretningsvesen, MI5, og det stoffet eg har nytta meg av i rapportane består av avhøyr av Chapman, og MI5 sine vurderingar i saka. Desse rapportane har saman med landssviksaka til Dagmar Lahlum vore det viktigaste primærmaterialet eg har brukt i oppgåva, slik den etterkvart utvikla seg. Med å sette dei to kjeldene opp mot kvarandre, og samanlikne dei, har det vore mogeleg å få eit meir komplementært bilete av kva Lahlum gjorde under krigen, og korleis hennar tilknytning til britisk etterretningsvesen var.

I tillegg til arkivkjelder har eg også brukt aviser som ei kjelde til kunnskap. Helst har eg nytta aviser for å finne fram til stoff om kvinnene eg har undersøkt i oppgåva, men dei har også vore nyttige for å få eit bilete av stemninga etter krigen. Eg har gått gjennom *Eidsvoll Blad* og *Eidsvoll Arbeiderblad* frå rett etter at okkupasjonen vart avslutta, og fram til juli 1947. Dette var for å undersøke om det var skrive noko om Dagmar Lahlum i desse avisene, noko det ikkje var. Eg har også sett på enkeltaviser frå *Aftenposten*, *VG*, *Dagbladet*, *Friheten* og *Arbeiderbladet* i tidsrommet då Anne Marie Breien og Siegfried Fehmer sine landssviksaker var aktuelle. I tillegg har eg fått tilgang til *VG*, *Dagbladet*, *Friheten* og *Arbeiderbladet* frå 1945 til utgangen av 1949, der det er skrive om kvinner si rolle under krigen. Heller ikkje i desse avisene er Dagmar Lahlum omtala. Eg har også gjennom *Riksadvokatens meddelelsesblad* frå juli 1945 til desember 1948, for å sjå om eg kunne finne nokre landssvikdommar å samanlikne Dagmar Lahlum si landssviksak med.

Ei anna kjelde som eg har hatt god nytte av er Stortingsinnstillinga, *Om landssvikoppgjøret*,

ei innstilling frå eit utval oppnemnt i desember 1955, som samla inn materiale til ein rapport frå Justisdepartementet til Stortinget. Denne har vore den viktigaste kjelda mi for å finne informasjon om det rettslege oppgjeret etter krigen. I tillegg til desse skriftlege kjeldene kjem sjølvstgå den sekundærlitteraturen eg har nytta meg av i oppgåva.

Munnlege kjelder:

Munnlege kjelder er spesielt viktig når ein ikkje har så mange andre kjelder å støtte seg til. Innan kvinnehistorie har denne kjelda spesielt vore godt nytta. Når det gjaldt mi oppgåve såg eg intervju som ei viktig kjelde, fordi det framleis fanst att nokre kvinner som var med i etterretningsvesenet. Desse vart difor spesielt viktig å få intervju. Den store fordel med munnlege kjelder er at det kan gje tilgang til informasjon som eg ikkje kunne fått andre stadar, og dette gjeld også dei kvinnene eg har sett nærmare på. Kvalitative intervju er ein nyttig metode fordi ein kan stille spørsmål ikkje berre om hendingar, men om motivasjon, refleksjonar, kjensler og tolkingar. Det djuptgåande intervjuet gjev informanten mogelegheita til å svare slik han eller ho vel sjølv. I kvalitativ undersøking er det også mogeleg å lære ting undervegs, som f.eks. lage nye hypotesar etterkvart som undersøkinga strid fram. Det kan komme fram ting i intervju som ein tidlegare ikkje har tenkt på. Der det ikkje finst skriftleg materiale er det spesielt viktig å få det munnleg i ettertid. Bakgrunn og livshistorie står også sjeldan skrive ned i arkiv, og ting om dagleglivet til folk. Intervju kan også avsløre dei uformelle, uskrivne reglane som karakteriserer ei gruppe.

Eg har intervju sju personar i løpet av denne masteroppgåva, og fire av desse er dei kvinnene som eg i kapittel 6 har samanlikna komparativt med Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien.¹⁹ Måten eg gjekk fram på i dei munnlege intervju var at eg først laga meg eit skjema med spørsmål eg ønskte å få svar på. Dette brukte eg som grunnlag når eg gjorde intervju, men eg var ikkje heilt fastlåst i spørsmåla, eg tilpassa dei etter intervjuet slik som det passa. Eg følte at det var trygt å ha eit utgangspunkt, så eg visste kva spørsmål eg ville ha svar på. Samtidig var det slik at kvart intervju var forskjellig, og det var også nødvendig å tilpasse dei spørsmåla eg stilte til kvar person. Hovudspørsmåla låg likevel fast. Etter dette transkriberte eg intervjuet så nøyaktig som mogeleg. I dei fleste av kvinnene sitt tilfelle så har deira historie komme fram gjennom anna litteratur også. Denne litteraturen brukte eg til å utfylle den informasjonen som eg kom fram til i intervju, men også for å sjekke at det dei sa til meg er noko som også har komme fram andre stadar, og at eg ikkje hadde misforstått noko. I eit par av tilfella har eg også kontakta dei på nytt med tilleggsspørsmål dersom eg såg at det var noko eg trengde svar på, som eg ikkje hadde fått med

¹⁹ Dei tre andre kvinnene eg har intervju er Bibbi Røset, Edith Hegnar og Eva Kløvstad. Røset er niesa til Dagmar Lahlum, og gav meg informasjon om ho. Hegnar og Kløvstad er kvinner som også var med i motstandsørsla, men i mindre grad i etterretning. Dei har gjeve meg informasjon om deira opplevingar. Desse intervju har eg brukt både direkte i oppgåva, og som bakgrunnsinformasjon om kvinner i motstandsørsla. Med unntak av intervjuet med Røset så er alle intervju tatt opp på band.

i første omgang.

Kjeldekritiske utfordringar:

Med alle kjelder er det kjeldekritiske utfordringar som ein må vere klar over. Ein må ha ei kritisk haldning til kjelda, blant anna med å undersøkje relevansen og pålitelegskapen til kjelda. Med munnlege kjelder må ein i tillegg ta omsyn til minne til informant, og forholdet mellom informant og intervjuar. Det første eg må tenkje på er at eg som intervjuar kan vere med på å forme framstillinga for mykje. Sidan minner er noko som ligg tilbake i tid er det sjølv sagt også ein fare for at informant kan ha gløymt ting, eller at ho hugsar feil. Når ein intervjuar eldre folk må ein hugse at det kan vere veldig lenge sidan det ein spør om har hendt, og at det difor lett kan ha gått i gløymeboka. Det er likevel ikkje noko automatikk i at eldre hendingar er dei som ein hugsar dårlegast. Undersøkingar visar faktisk at folk gløymer meir den første dagen etter ei hending, enn dei etterfølgjande vekene, månadane og åra.²⁰ Andre ting som er viktig å sjå på er motiva til informant, kor informert ho er, og om det er fare for samanblandingar og direkte løgner. I tillegg kan informant huske feil. Dette må ein spørje seg om på kvar primærkjelde. Informant kan ha motiv for å skildre seg sjølv i best mogeleg lys.²¹ Knut Kjeldstadli skriv at når det gjeld okkupasjonshistoria så er det slik at sentrale hendingar er skildra i fleire oversikts- og standardverk. Det er difor eit stort sannsyn for at deltakarane kan ha lest desse, eller dei kan ha vorte påverka av andre i miljøet. Når dei så vert intervjuet fleire år seinare så kan den munnlege framstillinga ha vorte modellert etter desse inntrykka, og den sjølvstendige kjeldeverdien vil då verte lik null.²² Dette var også noko som det var viktig å huske på når eg gjorde intervjuet med desse kvinnene om okkupasjonstida.

Når ein driv med kvalitative intervju, har ein også nokre spesielle etiske retningslinjer ein bør følgje, nettopp fordi ein då har så nær kontakt med eit anna menneske. Informant stolar på intervjuaren, og på at intervjuaren ikkje vil framstille ho på ein usann måte. Difor har vi eit ekstra ansvar for å ikkje bryte etiske retningslinjer. Det er viktig å vere sikker på at ein har forstått det informant seier rett, eller at transkriberinga ikkje er feil.

Det største problemet mitt i høve til kjeldesituasjonen har nok vore at det ikkje har vore

²⁰ Psykolog David C. Rubin har funne ut at nokre periodar i livet er framståande i minna, fordi dei er periodar som definerer personen. Psykolog William Brewer peikar på at spesielt uvanlege og unike hendingar hugsar ein veldig godt. Yow 1994: 19-20. Sidan 2. verdskrig var ei veldig spesiell hending, er det difor mogeleg at dei vil hugse ting i tilknytning til dette spesielt godt. Det er derimot knytt større utryggeleik til minne som gjeld haldningar og meiningar ein hadde i fortida. Her ligg det ein mogelegheit for at ein kan blande ting saman med notida, og at ein tilpassar haldningane til dei ein har i dag. Ein kan på den andre sida knytte større lit til utsegn som kjem spontant og uoppfordra, utan at ein spør direkte om meiningane og haldningane deira til visse ting. Kjeldstadli 1999: 196.

²¹ Men samtidig kan ein spørje seg om det ikkje er mogeleg at informant på slutten av eit liv kanskje er meir ærleg enn tidlegare. Historikar Valerie Raleigh Yow har erfart dette: "[...] I have found that people tend with the passage of time to be more rather than less candid. When a career is in progress, there is much to lose by an untoward admission. Near the end of a life, there is a need to look at things as honestly as possible to make sense of experiences over a lifetime: This need strongly competes with the need to make oneself look good." Yow 1994: 18.

²² Kjeldstadli 1981: 72.

mogeleg å finne fram til nokon som var til stades og kjente Dagmar Lahlum under krigen. Ho etterlet seg heller ikkje noko skriftleg materiale frå krigen, og det vart ikkje tatt nokon intervju med ho medan ho levde. Eg har snakka med slektningar som har kunne fortelje meir om livet hennar etter krigen, men veldig lite om handlingane hennar under krigen, fordi dette er slektningar som er mykje yngre enn ho. Den personen som framleis er i live, og som kjente Lahlum best, er niesa hennar Bibbi Røset. Men heller ikkje ho har kunna bidrege med noko informasjon om kva ho var involvert i under krigen. I følgje ho har Lahlum aldri ville ha fortald noko om krigen, og ingen i familien har heller spurt om noko. Til tross for eit visst oppsporingsarbeid har eg heller ikkje klart å finne vennar som kjente ho under krigen. Dette kjem av at det har funnest få namn som eg har fått tak i, og at desse personane heller ikkje har vore moegelege å finne fram til. I stor grad har eg difor vore nøydd til å basere meg på skriftleg arkivmateriale når det gjeld Dagmar Lahlum.

Disposisjon

Oppgåva er delt opp i sju kapittel, der hovuddelen av oppgåva er kapitla 1-6, medan eg innleiar i dette kapitlet, og konkluderer i kapittel 7. Kapittel 2 er eit oversiktskapittel der eg ser generelt på norske kvinner i motstandsarbeid under andre verdskrig. Dette er ikkje meint å vere eit uttømmende bilete av den innsatsen norske kvinner gjorde i motstandsrørsla under andre verdskrig. Det skal vere ein introduksjon til emnet, slik at lesaren har ei betre forståing for den situasjonen desse kvinnene var i. Etterretningsarbeid var ein del av dette motstandsarbeidet, og ofte gjekk dei forskjellige oppgåvene inn i kvarandre under krigen. I kapitlet vil eg også gje ei kort innleiing om kva eg legg i etterretning, og også meir spesielt om kvinner i etterretningsvesenet under andre verdskrig.

Kapittel 3 vil vere det første av tre kapittel som vil sjå nærmare på hovudkasuset mitt, Dagmar Lahlum. Her vil eg gje ei oversikt over den forskningssituasjonen som låg føre om Dagmar Lahlum før eg starta å skrive på denne oppgåva. Dette vil eg gjere med å vise til kven som har skrive historia om ho, kva dei har komme fram til, og kva kjelder dei har brukt. Etter dette vil eg drøfte den framstillinga som ligg føre, og stille spørsmål til den. Er det nokre spørsmål som ikkje har vore stilt? Er det nokre opne hol i framstillinga som ligg føre? Desse spørsmåla vil eg så prøve å svare på i dei to påfølgjande kapitla.

I kapittel 4 vil eg vise kva Dagmar Lahlum sjølv sa under landssviksaka mot ho, og kva tiltalen gjekk utpå. I tillegg vil eg drøfte problemstillingane rundt kva motstandsarbeid ho dreiv med under andre verdskrig. Det er då tre spørsmål eg i hovudsak vil konsentrere meg om. Dei to første går på om ho var med i norsk motstandsrørsla og britisk etterretningsvesen under krigen. Etter dette vil eg sjå nærmare på hovudkjelda til desse påstandane, kjærasten hennar under krigen Eddie Chapman. Eg vil drøfte kor truverdig han er som kjelde, og kor pålitelege dei opplysningane han kjem med om Lahlum er.

I kapittel 5 er det landssvikstraffa til Dagmar Lahlum eg vil studere nærmare.

Hovudspørsmålet mitt i dette kapitlet er: Fekk Dagmar Lahlum ei rettferdig straff under landssvikoppgjeret? Det er i hovudsak tre spørsmål eg vil konsentrere meg om for å svare på dette spørsmålet. Først vil eg sjå nærmare på kva handlingar som vart straffeforfølgt under rettsoppgjeret. Etter det vil eg drøfte om straffeutmålinga til Lahlum var rettferdig i høve til brotsverket. Til slutt vil eg sjå om det var andre forhold enn jobben i Sipo som kan ha vore avgjerande for straffeutmålinga. Eg vil spesielt undersøkje om tyskarkvinnestempelet kunne ha noko å seie. For å avgjere dette nærmare, og i tillegg peike fram mot siste kapittel i oppgåva, vil eg på slutten også sjå på Anne Marie Breien, og samanlikne hennar landssviksak med Dagmar Lahlum sin.

I det siste kapitlet i hovuddelen, kapittel 6, vil eg utvide perspektivet litt, og sjå dei fire andre kvinnene eg har konsentrert meg om i denne oppgåva, opp mot Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien. Grunnen til at eg no ønskjer å dra inn desse kvinnene er at eg håpar dei skal kaste meir lys over kva som låg bak den forskjellige behandlinga som Lahlum og Breien opplevde i høve til andre motstandsfolk under krigen. Eg ønskjer å sjå på kva som kunne liggje bak at desse to kvinnene fekk oppretta landssviksak mot seg etter krigen. Var det dei rådande samfunnsforholda, arten av kva motstandsarbeid dei dreiv med, eller nettverket som svikta? Ved å samanlikne desse to kvinnene med dei fire andre kvinnene som opplevde ei heilt anna etterkrigshistorie, og samtidig samanlikne Dagmar Lahlum med Anne Marie Breien, håpar eg å kunne seie noko meir om dette.

I kapittel 7, som er avslutninga på oppgåva vil eg komme med ein konklusjon rundt hovudproblemstillingane eg reiste i starten på dette kapitlet. Eg ønskjer også å reise nye problemstillingar som kan peike mot vidare forskning på temaet.

Kapittel 2: Norske kvinner i motstandsrørsla under andre verdskrig

Innleiing

Uten kvinnene hadde det ikke gått²³ - Gunnar Sønsteby.

Sitatet over er frå ein av dei største motstandsheltane i Noreg under krigen. Han er ein av fleire motstandsfolk som etter krigen har sagt at utan den støtta frå menneske som tok dei i dekning i heimane sine, og gav dei mat, så hadde det vore umogeleg å drive motstandsarbeid. Desse personane var den usynlege massen som var nødvendig for å få motstandsarbeidet til å gå rundt. Grunnen til at dei vert kalla usynlege, kjem av at dei etter krigen har vorte lite kjent gjennom dei mange bøkene som har vore skrive om motstandskampen i Noreg. Denne usynlege massen bestod for ein stor del av kvinner. Dei er ein av dei gruppene som i stor grad har falle utanfor dei mange historiske verka frå krigen. Dette kjem ikkje av at dei ikkje var aktive i motstandsrørsla, men nettopp fordi dei i hovudsak arbeida innanfor dei delane av motstandsrørsla som vart mindre omtala då krigen var over. I tillegg har kvinner generelt fått mindre plass i historiebøkene enn menn.

Med dette kapitlet vil eg prøve å gje ei skisse av den innsatsen kvinnene gjorde i motstandskampen. Det vil sjølvsagt ikkje vere utfyllande, men er meint som ein bakgrunn det kan byggjast vidare på. Eg vil byrja med å sjå nærare på dei motstandsaktivitetane kvinner var mest aktive i, og samtidig prøve å gje ei forklaring på kvifor ein fann så mange kvinner nettopp i desse motstandsaktivitetane. Etter det vil eg drøfte kvifor det fanst så få kvinner i leiinga i motstandsorganisasjonane. Vidare vil eg prøve å generalisere litt om dei kvinnene som var med i motstandsrørsla, blant anna vil eg ved hjelp av ei kvantitativ undersøking sjå om eg kan kartlegge noko om bakgrunnen til kvinnene i motstandsrørsla. Eg vil også utfordre det tradisjonelle motstandsomgrepet, og underbyggje kvifor eg meiner at det må utvidast. Til slutt i kapitlet vil eg gje ei kort skildring av det norske etterretningsarbeidet under andre verdskrig, og seie noko om korleis eg har definert etterretningsarbeid i mi oppgåve. Eg vil også skrive litt generelt om norske kvinner i etterretning, for å sette dei kvinnene eg vil sjå på seinare i oppgåve inn i ei heilskapsforståing.

Kvinner i alle typar motstand

Det første motstandsarbeidet i Noreg ser ut til å ha byrja ganske så rett etter at kampane i Noreg var slutt, våren 1940. Det oppstod spontant, og heilt frå starten av vart det drive fleire typar motstand mot okkupasjonsregimet. At det var mange typar motstand, viste seg også i korleis kvinnene var organisert. Nokre kvinner var fulltidsaktivistar, som forlèt det tidlegare livet sitt for å jobbe i skjul.

²³ Sveri 1998: Dette står i Sveri sitt vedlegg nr. 2, som er forsida på bladet til KFB (Kvinnens frivillige beredskap) 1998. "Referat frå seminar for unge jenter om vår glemte historie – kvinners innsats under 2. verdenskrig."

Dei fekk nye identitetar og braut kontakta med familie, venner, arbeid og studiar. Dei aller fleste kvinnene som var med i motstandsørsla var likevel ikkje fulltidsaktivistar. Dei heldt fram med sine normale liv som koner, mødrer og døtrer, og eventuelt som lærarar, kontordamer og telekvinner. Nokre jobba med motstandsarbeid ved sidan av hus og heim; andre dreiv motstandsarbeid frå arbeidsstaden. Mange jobba med motstandsarbeid på deltid, men det fanst også dei som jobba med det omtrent på fulltid, sjølv om dei ikkje gjekk under jorda. For desse var det sjølv sagt ekstra hardt å samtidig skulle oppretthalde sitt gamle liv.

Det er ikkje lett å seie kor mange kvinner som var med, eller i kva arbeid kvinnene deltok i. Dette kjem av at det ikkje vart ført nokon lister av motstandsfolk under krigen, på grunn av risikoen for at det skulle komme i tyskarane sine hender. Etter krigen har det sjølv sagt komme fleire skildringar av motstandsarbeidet frå gamle motstandsfolk, og mange har fått sin rettmessige heider og ære. Også kvinnene sin innsats har komme meir fram i lyset dei siste åra. Etter krigen gjekk innsatsen deira ofte i gløymeboka. Det er spesielt vanskeleg å kvantifisere kvinnene sin innsats under krigen, fordi innsatsen dei gjorde ofte ikkje var organisert direkte gjennom motstandsorganisasjonar. Mange kvinner kom med i motstandsarbeid tilfeldig, med at dei for eksempel kom i snakk med ein flyktning på ein butikk, som Sonja Coucheron gjorde, eller fekk i oppdrag å skjule motstandsfolk og flyktningar i heimane sine.²⁴ Dei var ikkje registrert som medlemmer i ein organisasjon, på same måten som menn ofte var. Likevel var det mange kvinner som var med i motstandsarbeid gjennom motstandsgrupper som ofte hadde samband med heimefronten på eit slags vis.²⁵

Kvinner var spesielt aktive på område som dekning av jødar, motstandsfolk, og andre som kunne ha behov for å gå under jorda i ein periode, eller som venta på å komme seg ut av landet. Det var kvinna som styrte i heimen, og då var det naturleg at mesteparten av arbeidet med å halde flyktningar skjult i huset fall på ho. Ein del av dette motstandsarbeidet, som kan vere lett å gløyme, var at desse flyktningane også trengde mat når dei låg i dekning. Dette var vanskeleg, sidan det under krigen knapt var nok mat til dei som vanlegvis heldt til i heimen. Då måtte dei ofte vere svært oppfinnsame for å få mat nok til alle. Dei kvinnene som dreiv med slikt motstandsarbeid var vanlegvis dei kvinnene som ved sidan av var husmødrer og hadde familie. Desse kvinnene kom ofte inn i motstandsarbeidet gjennom familien sin, og då gjerne ektemannen. Dette var naturleg, sidan dei vanlegvis ikkje ville ha det nettverket som mange andre hadde gjennom jobben sin. Det var ikkje alltid at dei kvinnene som hadde mannen sin i motstandsarbeidet var direkte involvert

²⁴ Sonja Coucheron, som var sangerinne, kom inn i motstandsarbeidet då ho hjelpte ein tysk soldat med å rømme over til Sverige. Ho treffe han tilfeldig i ein mjølkebutikk, og kunne ikkje la vere å hjelpe han. Tyskaren vart oppdaga under rømmingsforsøket, og Sonja fekk dom om fengselsstraff. Samtidig vart ho innblanda i anna motstandsarbeid med illegale aviser, og kom også i Gestapo sitt søkjelys for dette. Ho var blant dei første kvinnene som vart sendt til konsentrasjonsleir i Tyskland som Nacht und Nebel (NN)-fange, 15. februar 1943. Ottosen 1991: 101-105; Dokumentarfilmen *Mørketid* av Karoline Frogner, 1995.

²⁵ Heimefronten var ei samlenemning på den militære og sivile delen av motstandsørsla under okkupasjonen.

sjølv, men dei visste ofte kva mannen var med på, og det vart då deira ansvar å halde hjula i gong på heimebane. På mange måtar kunne det kanskje vere vel så tungt å gå heime og engste seg, utan å kunne gjere noko, og det var nok sannsynlegvis fleire kvinner som ville ha delteke viss dei ikkje samtidig hadde ansvaret på heimebane å tenkje på. Ei av dei mange middelaldrande kvinnene som skjulte motstandsfolk i heimen sin var Else Endresen.²⁶ Det var hos ho leiinga i heimefronten sat 7. mai 1945, og venta på kapitulasjonen.²⁷ Men ho var berre ein av dei mange, sjølv om ikkje alle husa leiinga i heimefronten.

Noko av det arbeidet kvinner ofte vart sett til, var kurerverksemd. Dette kom av at kvinner generelt ikkje vart så mistenkt av tyskarane for å vere involvert i motstandsarbeid som mennene. Dei slapp difor lettare unna kontrollar på gata. ”Nur die Männer sind Verbrecher”²⁸, sa Gestapo. Mange kvinner utnytta dette, og nokre var så modige at dei spurde tyskarane om å bere koffertane med illegalt materiale viss dei frykta kontroll.²⁹ For husmødrer med småbarn var det ofte vanleg å gøyme dei illegale papira på borna, eller i barnevognene. Det skulle meir til for tyskarane å byrje å ransake ei barnevogn, enn ein tilfeldig mann på gata. Nokre kvinner var også med som flyktninglosar, som Sigrid Svendsby, som berre var 12 år då ho første gong førte flyktningar over grensa til Sverige. Ei anna kvinne som var involvert i dette arbeidet var prestefrua Nina Prytz, ho laga ei eiga flyktningrute som vart flittig brukt.³⁰

Kvinner som jobba som telefunksjonærar, på kontor, i posten, ved folkeregisteret, og andre arbeidsstader, hadde gjennom arbeidet sitt mange viktige ressursar som kom til hjelp i motstandsarbeidet. Mange arbeidsplassar som vanlegvis var okkupert av kvinner vart uvurderlege for motstandsrørsla. På Meteorologisk institutt sat blant anna Ingrid Tornøe og gav opplysningar om vêret til XU. Vêrmeldingar kunne vere veldig viktig for ein operasjon som skulle utførast, difor trengde XU folk som dei kunne stole på hos Meteorologisk Institutt. Tornøe hadde dekknamnet ”Lola”, og utførte også andre typar oppdrag for XU.³¹ Det var fleire damer som kvar dag sat midt i sentrum som sekretær for nokon av dei fremste nazistane i landet, samtidig som dei var dobbeltagentar for motstandsrørsla. Dei hadde såleis tilgang til mykje viktig informasjon som dei gav vidare til motstandsrørsla.³² Fleire kvinner sat også i slike posisjonar at dei kunne levere både

²⁶ I tillegg til den rolla som Else Endresen spelte når det gjaldt å skjule folk som låg i dekning, var ho også ein av dei viktigaste kontaktpunkta til heimefrontsleiinga. Det var blant anna ho som gav beskjedar til Jens Chr. Hauge når Anne Marie Breien hadde viktig informasjon. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. Østlund 1997: 286.

²⁷ Sveri 1991: 18

²⁸ Ibid; Sveri 1998: 10.

²⁹ Dette var likevel ikkje like heldig for kvinnene sitt rykte blant andre nordmenn som ikkje visste at dei var involvert i motstandsarbeid, dei vart tatt for å vere vennleg innstilt til tyskarane. Ryktet kunne henge med lenge etter krigen.

³⁰ Nina Prytz, som budde på Majorstuen, stod bak ei rute frå Hvaler til Sverige. Ho var også involvert i mykje anna motstandsarbeid som illegale aviser, kurerverksemd, og dekning. I tillegg hjalp ho jødar med å flykte. Sveri 1998: 102, 128. Advokat Synnøve Stray Fischer frå Romedal var ei anna kvinne som opna eiga flyktningrute. Den gjekk frå Stange og vart kalla ”Fisken”. Ulstein 1974: 150-152.

³¹ Sæter og Sæter 2007: 158.

³² Karin-Lise Brænden, som eg skriv meir om seinare i oppgåva, var sekretær for minister Axel Stang, Quislings

falske identifikasjonspapir eller rasjoneringskort til motstandsrørsla, begge delar var avgjerande for at motstandsfolk kunne leve under jorda. På politikontoret i Stavanger sat Solveig Bergslien og hjelpste resten av motstandsrørsla med falske identifikasjonspapir, og ho var ikkje den einaste. Alle desse funksjonane var livsnødvendige for dei som var i dekning.

Ein anna motstandsaktivitet som mange kvinner var involvert i, var illegale aviser. I *Hjemmefront*, bind 6 av *Norge i krig*, står det at: ”Kvinner arbeidet med illegale aviser på lik linje med mennene, ikke bare i antall, men også i funksjoner.”³³ Dette er ikkje usannsynleg. Grunnen til at det var så mange kvinner her, var at kvinnene oftast var dei som var mest vant til å skrive på skrivemaskin, fordi dei gjorde det mykje i jobbsamanheng. Det var også mange gonger kvinner som stensilerte dei illegale avisene. Dei sat oppe om natta og stensilerte, og gjekk på jobb dagen etter. I tillegg vart kvinnene ofte brukt til distribusjon av aviser, sidan dei lettare slapp unna kontrollar. På grunn av at mange menn var opptekne med anna motstandsarbeid, som Milorg, var det ikkje rart at det fanst mange kvinner i illegale aviser. Det fanst også egne kvinneaviser, som *Den norske kvinne* og *Kvinnefronten*, bak desse to stod kvinneapparatet i NKP. *Frihet og Fred* var ei anna kvinneavis drive av tre kvinner, i tillegg til dette var det ei rekke mindre aviser, laga av kvinner.³⁴

Der det var færrest kvinner, var innan dei meir militære motstandsgreinene: Milorg, SOE, Kompani Linge, og diverse sabotasjegrupper. Noko av grunnen til dette var at kvinner var mindre velkomne der enn andre stader i motstandsrørsla. I Milorg slapp dei ikkje inn kvinner før i 1944.³⁵ Og det var, med nokre få unntak, berre i dei ikkje-stridande funksjonane, som sanitet. I avisa *Friheten* frå 1945, stod det ein artikkel om nokre av desse kvinnene, og korleis dei danna grupper som trena i sanitet og førstehjelp, det som vart kalla utrykningssanitet. Desse kvinnene var organisert med tanke på den sluttkampen som alle var redd ville komme. Her kom det fram at det var kvinner frå alle lag i samfunnet, og at det var både unge arbeidarkvinner og eldre husmødrer som var med. Ein del av kvinnene vart òg med gutane på ”skauen”, for å vere der i tilfelle det var behov for dei.³⁶ I SOE var det berre to norske kvinner som deltok. Dette var Liv Grannes Hauge, som arbeida som SOE-agent i Mosjøen, og Helene Gregoire, som reiste til England som 15-åring, nokre år før krigen byrja, og kom med i SOE der. I sabotasjegrupper og partisangrupper var det svært sjeldan kvinner med, og viss der var nokon, var det helst hos kommunistane. Dagny Siblund

minister for arbeidsteneste og idrett. Sissel Knudsen var sekretær for minister Jonas Lie i politidepartementet. Og hos justisminister Sverre Riisnæs sat Astrid Thommesen som også samarbeida med heimefronten. Dei tok med seg dokument, rapportar og brev heim frå kontora, som dei så las og kopierte. Dette stoffet vart så overlevert til heimefronten som gjorde seg stor nytte av opplysningane. Astrid Thommesen stod blant anna bak den kanskje største lekkasjesaka i okkupasjonstida då ho overleverte eit papir som viste ein plan om å mobilisere 75 000 norske ungdomar til innsats på austfronten. Meir om Thommesen, sjå Ringdal 2004: 119,138.

³³ Kraglund og Moland 1987: 246.

³⁴ Det var Eva Christiansen, Maren-Sofie Røstvig og Elsa Thowsen som stod bak *Frihet og Fred*. I Tønsberg var der to søstrepår som dreiv kvar sine aviser. Gerd og Kjersti Hoff, og Gerd og Berit Hassum. Luihn 1960: 114-116.

³⁵ Intervju med Elisabeth Sveri 27.03.2007; Nøstdal 2000: 60. I 1944 vart til slutt lottene tatt opp som medlemmar av Milorg. Blant anna førte dette til at 100 unge kvinner i Bærum vart lotter. Rapport om Milorg AKS 13000.

³⁶ ”Unge kvinner i illegalt arbeid”, *Friheten* 13. juli 1945.

var den einaste kvinnelege partisanen i Noreg. Ho hørde til den kommunistiske motstandsrørsla som samarbeida med Sovjetunionen. I 1944 hoppa ho ut ovanfor Vadsø, og vart dermed den første kvinnelege fallskjermhopparen. Det fanst kvinner som var med i Kompani Linge, som Sigrid Nitter Baalsrud. Til og med på likvideringar var det kvinner med. Hedvig Schjødt var i 1942 med på å planlegge likvideringa av Abwehr³⁷-agenten Raymond Colberg. Medan Ruth Andersen deltok i sjølve likvideringa.³⁸ Andersen vart i 1944 sjølv skoten av tyskarane. Ho var ei av dei 26 kvinnene som døde i Noreg på grunn av deltaking i motstandsarbeid.³⁹

Det var kommunistane som var komme lengst på likestillinga, og det kan også forklare at kvinner i mange land nedover i Europa slapp lettare til i militært arbeid. Der spelte ofte kommunistane ei endå større rolle i motstandsrørsla enn kva dei gjorde i Noreg. Det var også mindre partisankrig i Noreg, enn i mange andre land, så behovet for folk i desse motstandsgreinene var ikkje så stort som i f.eks. Frankrike. Derimot var det nødvendig å få inn kvinner i støttefunksjonar som sanitet og kureroppdrag. Det at kjønnsrollemønsteret låg fast, og mennene konsekvent vart sett til militære funksjonar, medan kvinner vart sett til støttefunksjonar er det likevel ingen tvil om. Noko som kan illustrere dette er teksten som står til eit bilete, i eit blad i 1950. På biletet set ei kvinne og syr armbind til ein mann som står stolt med armane i kryss ved sidan av. Teksten til biletet lydar: ”I krigens siste måned fikk hjemmestyrkene ordre om å utstyre seg med armbind, for at de ikkje skulle bli tatt som franktirører. Det ble en lykkelig stund for mange unge gutter – og for de kvinnelige Milorgkameratene som fikk lov til å tråkle bindene på plass.”⁴⁰

Den største kvinneaksjonen var foreldreaksjonen mot ”Lov om Nasjonal Ungdomsteneste” av 5. februar 1942 som skulle innføre tvungen tjeneste i Nasjonal Samlings Ungdomsfylking. Dette var ein aksjon som det var kvinner som stod bak, og utførte. Det vart også den største aksjonen under okkupasjonsåra, målt i kor mange som deltok. Dei som stod bak var ei kvinnegruppe leia av systrene Helga og Aasta Stene, som i mars 1942 fekk frå 200 000 til 300 000 foreldrepar til å sende inn brev til Kyrkje- og undervisningsdepartementet.⁴¹ Brevane var likelydande. ”Jeg ønsker ikke at mitt barn skal delta i NSUF`s ungdomstjeneste, da de retningslinjer som er trukket opp for dette

³⁷ Abwehr var den viktigaste tyske militære kontraspionasje – og etterretningsorganisasjon.

³⁸ Pryser 2007: 72-75.

³⁹ Elleve av kvinnene døydde i fangenskap i Tyskland og fem i politisk fangenskap i Noreg. Tre stykke vart skotne same dag på Grini, ei av desse var Ruth Andersen, dei to andre var Helene Johannesen og Sigrid Hammerø. Tre døydde under kampar på heimefronten, og fire kvinner omkom under flukt til England. Sveri 1991: 37; Ottosen 1991: 339-343; Bakken 1998: 110; Verket, *Våre falne*, bind 2: 207; Verket, *Våre falne*, bind 4: 247.

⁴⁰ Bull 1979: 451.

⁴¹ Det har vore litt diskusjonar om kor mange brev som eigentleg kom inn. Helga Stene seier sjølv at det var mellom 200 000 og 300 000 som sendte brev. Dette står også i *Hjemmefront*, bind 6, av *Norge i Krig*. Men talet har vore trekt i tvil av historikar Terje Halvorsen. Han skriv om tusenvis, kanskje over 100 000. Dette skriv også historikar Edvard Bull i bind 13 av *Cappelens Norges historie*. Her skriv han om titusenar av foreldre. Om det er 100 000 eller 300 000 brev så er det likevel eit høgt tal når ein tenkjer på at det då var rundt 350 000 heimar med born i landet. Stene 1959: 177; Bull 1979: 406; Wormdal 1979: 70; Halvorsen 1985: 25; Kraglund og Moland 1987: 127.

arbeid strider mot min samvittighet.”⁴² Aksjonen var ein sterkt medverkande årsak til at NS måtte gje opp lova.

Mange av dei kvinnene som hadde vore deltakarar i motstandsørsla, og som måtte flykte på grunn av dette, gjekk seinare inn i arbeid for norske interesser i utlandet. Straumen av flyktningar over til Sverige tiltok etter kvart som krigen varte. Mange av desse kvinnene vart lottar i Sverige. Frå 1944-1945 søkte over 200 kvinner seg til den norske lotterørsla i Sverige.⁴³ Andre kom med i diverse organisasjonar som heldt til der, som XU, eller ved den norske legasjonen i Stockholm. Nokre av kvinnene i Sverige vart også sendt over til England, fordi det var behov for dei der. I tillegg kom meir enn 300 kvinner over Nordsjøen til Shetland i dei første åra av krigen. Ein del av kvinnene fekk opplæring i våpenbruk, både nærkampvåpen og bajonettar. I Liverpool hadde den kongelege norske marinen sitt eige kvinnekorps, i alt 90 norske kvinner var der på det meste. Dei som var innrullert der var ikkje spart for noko av den opplæringa som mennene måtte gå gjennom, og det var dagleg marsjering. Opplæringa var det mannlege norske offiserar som stod for. Kvinnene var først og fremst frå sjømanns og fiskefamiliar ved kysttraktene i Noreg. I Hæren var det også eigen rekruttskuleutdanning for kvinner. Dette føregjekk på eit gods i Skottland, ikkje langt frå Dumfries.⁴⁴ I Canada fanst det også kvinnelege tropper. Det var ikkje berre menn som var i dei norske flystyrkane i ”Little Norway”, utanfor Toronto. 60 kvinner passerte gjennom leiren i den tida den var der. Den første kvinna som kom der var Katrine Christie, som etter kvart vart fenrik. Alle kvinnene meldte seg frivillig, og fekk opplæring i militære aktivitetar, men ingen av desse kvinnene fekk nokon gong høve til å reise tilbake til Noreg, eller kjempe i krig for dei allierte, slik som mennene.⁴⁵

Kvinner i leiinga?

Kva rolle spelte så kvinnene i leiinga av motstandsorganisasjonane? Kvinner hadde vanlegvis ikkje nokon leiarposisjonar i motstandsorganisasjonane. Dei kvinnene ein kunne finne her hørde meir til unntaka. Likevel var det nokre få kvinner som hadde ei viktig rolle i nokon av organisasjonane. Den kvinna som oppnådde den høgaste stillinga under krigen var Frida Dalen. Ho kom inn i Koordinasjonskomiteen (KK), som lærarane sin representant, frå juni 1943.⁴⁶ Den høgaste stillinga ei kvinne nådde i leiinga til heimefronten var medlem av sekretariatet. Denne stillinga var det Sigrid Steinnes som hadde. Ho sat der under dekknamna ”Elisabeth” og ”Siri”. I *Norges krig*, bind 3 frå 1950 står det blant anna at ho utførte ”det mesterverket å holde det gående i samme arbeid på en av

⁴² Sveri 1991: 8.

⁴³ Von Knorring 2008: 171.

⁴⁴ Hurum 2006: 143-144.

⁴⁵ Mykje av stoffet om norske kvinner i utlandet er henta frå videoen, *Kvinner i krig*, frå 1987. Videoen er redigert av Anders Buraas.

⁴⁶ Dette står både i Grimnes 1977:93 og *Norsk krigsleksikon* 1995: 64. I *Norge i krig*, bind 6, *Hjemmefront*, står der derimot at ho kom inn frå byrjinga av 1944. Kraglund og Moland 1987: 130.

hjemmefrontens mest utsatte poster til krigens siste dag, dvs. i mer enn 3 år – en rekord som neppe er slått.”⁴⁷ Steinnes var eit viktig bindeledd for heimefrontsleiinga, og var kanskje den personen i Noreg som hadde best oversikt over det illegale arbeidet under krigen.⁴⁸ Det var desse to som hadde dei høgaste stillingane blant kvinner i heimefronten.

Sjølv om Milorg slapp kvinner lite til, var det likevel to kvinner i ganske høge stillingar der også. På Hamar var Eva Kløvstad sjef for Milorg Distrikt 25 i dei siste månadane av krigen. Ho hadde kommandoen over 1200 menn i sju bygder på Hedemarken. Det var ho som bygde oppatt Milorg på Hamar etter at den tidlegare distriktssjefen, Juell Sandberg, hadde vorte skoten. 9. mai 1945 spaserte ho føre troppen sin i Hamar, men ho fekk ikkje vere med i paraden i Oslo ein månad seinare. Det passa seg ikkje med jenter i paraden.⁴⁹ Sjølv om Eva Kløvstad er den mest kjende kvinna som var med i Milorg, så var ho ikkje den einaste kvinna som hadde kommando over sine egne menn. I Øvre Telemark var Anne Flåten underlagt distriktssjefen i Milorg, men sjølv om ho var underlagt han, så hadde ho likevel si eiga gruppe av menn. Desse var hennar egne folk, som ho hadde rekruttert sjølv. Dei stod klar til å følgje hennar ordre, og dei hadde egne våpen og ammunisjon. Anne Flåten måtte rømme frå landet i mars 1942. Ho kom over i ambassaden i Sverige, og gjorde ein innsats derifrå.⁵⁰ I den største etterretningsorganisasjonen i Noreg, XU, sat der også to kvinner i leiinga. Dette var Anne-Sofie Strømnæs, som sat som nestleiar i organisasjonen frå 1943, og Astrid Løken. Dei to kom med i XU same året, i 1941. I tillegg til desse kvinnene var det to kvinner som leia mindre etterretningsorganisasjonar, og det var også nokre illegale aviser som hadde kvinner som redaktørar.⁵¹

Utanom desse var det ingen kvinner i leiinga i motstandsorganisasjonane. Nokon reine tal kan vise dette. Av 23 personar i Kretsen si leiing var det ikkje ei kvinne.⁵² I Kretsen sine seks spesialutval var det 29 personar, alle var menn.⁵³ I KK var det 27 personar. Av desse var ei kvinne, Frida Dalen.⁵⁴ I NKP bestod den siste legale sentralkomiteen før krigen av 27 medlemmer, av desse var to kvinner. I den illegale sentralkomiteen frå årsskiftet 1941/42 var det 15 personar, alle menn. I

⁴⁷ Boyesen 1950: 299.

⁴⁸ ”Siri, - den eneste som visste alt.” *Dagbladet* 12. juli 1945.

⁴⁹ Intervju med Eva Kløvstad 24.09.2008 ; Wormdal 1979: 130-138; Arntzen 2002: 285-286. To av veninnene til Kløvstad; Grete Murstad og Elsa Jevanord vart også opplært som kodarar i Milorg. Ho hadde også ei søster og nokon veninne som jobba som kurerar.

⁵⁰ Sveri 1991: 19; Intervju med Elisabeth Sveri 27.03.2007.

⁵¹ I Bergen var det ei kvinne ved namn Edith Højdahl som var leiar for etterretningsgruppa ØMA. Elisabeth Nilssen var ei anna kvinne som var leiar i ein mindre etterretningsorganisasjon med namn TRIO. Ulstein 2008b: 118-119. Sæter og Sæter 2007: 106, 245-246. I tillegg til dei reine kvinneavisene med kvinnelege redaktørar fanst det ein del kvinnelege redaktørar i andre aviser også. Den mest kjente er vel Ingeborg Refling Hagen. Ho starta avisa som etterkvart vart kjent som *Jøssingposten*. Andre eksempel er Karin Holst Hemsén, *Innspurten*, og Minna Heiberg og Line Dedichen, *Informasjonen*. Luihn 1960: 68-69, 114-115, 247.

⁵² Halvorsen 1985: 22. Kretsen danna saman med KK den sivile leiinga av heimefronten.

⁵³ Halvorsen 1985: 22.

⁵⁴ Halvorsen har sett på tre av KK sine regionale kontaktnett, Hedmark, Trøndelag og Vest-Agder, og ikkje funne nokon kvinner med i leiinga der heller. Halvorsen 1985: 22.

1944/45 var der elleve personar, også alle menn.⁵⁵ I Sentralkomiteen sitt apparat var det 24 personar, av desse var to, eller kanskje tre, kvinner.⁵⁶ Når det gjaldt dei politiske medarbeidarane til Peder Furubotn i sentralforlegninga, var det alltid ei eller fleire kvinner.⁵⁷ Her var mannsdominansen altså ikkje så tydeleg, men likevel tydeleg nok. Kvifor var det så få kvinner i leiinga i motstandsorganisasjonane?

Det er mest sannsynleg ikkje berre ein, men fleire grunnar til at det ikkje var meir kvinner i leiinga i motstandsorganisasjonane. Ein grunn som nok vert hevda av fleire, er at det først og fremst kom av at det var så mange fleire menn med i motstandsrørsla, og at det difor var naturleg at det var mange fleire menn med i leiinga også. Det er ingen som har noko tal på kor mange kvinner i høve til menn som var med i motstandsrørsla, men det ser ut til å ha vore ein del fleire menn enn kvinner. Det finst likevel nokre tal som kan tyde på at dette i alle fall ikkje var heile grunnen. Med å sjå på det apparatet som vart bygd opp rundt KK og Kretsen sitt felles sekretariat, som rundt årsskiftet 1944/45 bestod av 12 avdelingar for spesielle oppgåver, viser det seg at av 32 av 59 personar i desse gruppene var kvinner. Og i KK-sekretariatet var for eksempel fire av seks kvinner, altså to tredjedelar.⁵⁸ Det er lett å sjå at det er eit misforhold mellom kor mange kvinner som faktisk var med og gjorde ein innsats på mellomnivå i heimefronten på den eine sida, og i sjølve toppleiinga på den andre. Det er naturleg å tru at nokre av desse kvinnene ville ha avansert til høgare stillingar i leiinga, etterkvart som fleire fall i frå. Dette skjedde likevel ikkje. Det er difor ikkje truleg at mangel på kvalifiserte kvinnelege kandidatar kan vere heile forklaringa på kvifor det kom så få kvinner med i leiinga av motstandsorganisasjonane.

Ei anna forklaring kan vere at det ikkje var vanleg for kvinner på den tida å ha høge posisjonar i samfunnet generelt, og at det difor ikkje var naturleg at dei skulle ha høge stillingar i motstandsorganisasjonane heller. Historikar Ole Kr. Grimnes peikar i si bok, *Hjemmefrontens ledelse*, på at leiinga i heimefronten hadde medlemmar frå toppen av rettsapparatet, leiinga eller tillitsmannssjiktet i ulike yrkes- og næringsorganisasjonar, høgare embetsverk og kyrkja.⁵⁹ I Kretsen var det toppfolk frå embetsverk, næringsorganisasjonar, arbeidarorganisasjonar, og rettsvesen som sat. I KK var det akademikargrupper og – organisasjonar som dominerte. I NKP hadde leiarane oftast tillitsverv før krigen, i NKP, fagrørsla, AUF eller kanskje DNA.⁶⁰ Dei som sat i leiinga i motstandsorganisasjonane, var altså mange av dei same personane som før krigen hadde hatt høge posisjonar i samfunnet. Det var difor ei kjønnsdiskriminerande rekruttering, som gjorde at kvinner

⁵⁵ Halvorsen 1985: 22.

⁵⁶ Dette var leiarar på distriktsplan eller for spesielle arbeidsfelt. Halvorsen 1985: 22.

⁵⁷ Halvorsen 1985: 22.

⁵⁸ Gjelsvik 1977: 262-263.

⁵⁹ Grimnes 1977:16.

⁶⁰ Halvorsen 1985: 26.

frå starten av hadde vanskeleg for å komme inn i høgare stillingar i motstandsørsla.⁶¹ På den andre sida var det slik at leiinga i motstandsorganisasjonane ofte måtte skiftast ut, på grunn av at dei vart tatt av tyskarane, eller dei måtte rømme til utlandet. Då kom det nye folk til, og sidan kvinnene ofte hadde stillingar på mellomnivå i organisasjonane, som eg har vist ovanfor, skulle ein tru at dette opna opp for fleire kvinner i leiinga. Dette skjedde likevel veldig sjeldan, og i alle fall ikkje innan heimefrontsleiinga. Kvifor ikkje?

Noko av forklaringa kan kanskje ligge i at det var fleire kvinner enn menn som opprettheldt sine vanlege liv ved sidan av motstandsarbeidet, blant anna fordi dei hadde mindre mogelegheiter til å forlate familien for å drive motstandsarbeid. For å ha leiande stillingar i motstandsørsla måtte ein ofte drive motstandsarbeid på heiltid i skjul. Denne forklaringa rekkjer likevel berre eit lite stykke på veg, for som eg vil vise til seinare i kapitlet så var mange kvinner, mest sannsynleg fleirtalet, unge og ugifte. I tillegg fanst det også kvinner som gjekk under jorda for å drive motstandsarbeid, og det ville difor ha vore naturleg å tru at nokon av desse ville vere aktuelle for høgare stillingar etterkvart. Kan det rett og slett vere så enkelt at mange av kvinnene ikkje var interessert i å ha høgare stillingar i motstandsørsla?

Det er ikkje umogeleg at mange av kvinnene rett og slett ikkje tenkte på mogelegheita for at dei kunne ha høgare stillingar, sidan det ikkje var vanleg på den tida. Dei følte seg kanskje allereie likestilt sidan dei var med i motstandsarbeidet, og hadde ikkje ambisjonar om nokre leiarstillingar. Dette var før fleirtalet av befolkninga hadde vorte opptatt av likestilling, og dei var kanskje difor ikkje bevisst på problemstillinga i det heile tatt. Undersøkingar av kvinnene i motstandsørsla i Frankrike tyder på dette. Der har det komme fram gjennom intervju som har vore gjort i ettertid med motstandskvinnene, at dei fleste kvinnene avviste ideen om at deira oppleving frå krigen var kjønna eller ulik frå mennene, og følte ikkje at det var noko diskriminering. Dei var også motvillige til å innrømme at det var noko spesielle roller for kvinner i motstandsørsla. Dei var berre glad for å vere med.⁶² Det er difor mogeleg at mange kvinner ikkje prøvde å få nokre høgare stillingar i motstandsørsla, eller avviste dei når dei fekk tilbodet, fordi dei på same måten som mennene tenkte at det ikkje var naturleg.

Det er likevel ein del element ved denne forklaringa som ikkje heilt stemmer. For det første så var det tydeleg at ikkje alle kvinner, eller menn, tenkte i dei baner sidan nokre få kvinner hadde ganske høge stillingar. At kvinner ikkje søkte leiande posisjonar stemmer heller ikkje. Eit eksempel på dette er eit brev som vert sendt til organisasjonsleiaren i NKP i september 1944, der ein av kvinneleiarane i Oslo klagar på at det er vanskeleg for kvinner å avansere til posisjonar høgare opp i

⁶¹ Utan at eg kan seie det heilt sikkert vil eg likevel tru at det ikkje var noko mindre kvinner i leiinga i motstandsorganisasjonane under krigen, enn kva det var kvinner i leiande posisjonar i samfunnet elles. Det er faktisk mogeleg at kvinnene opplevde å få større mogelegheiter til å leie motstandsorganisasjonar enn dei hadde til vanleg.

⁶² Diamond 1999: 118.

organisasjonen: ”Når det for øvrig gjelder mann kontra kvinnespørsmålet innenfor partiarbeidet, så har jeg tidligere nevnt...at det forekommer meg at kvinnene så godt som utelukkende blir brukt til kurervirksomhet og maskinskriving. Hvis det er en eller annen selvstendig jobb, selv om den er aldri så liten, som fordrer litt selvstendig tenking og disposisjoner, så brukes fortrinnsvis menn, selv om de kanskje ikke er oppgaven voksen...”.⁶³ Dette visar altså at kvinnene også søkte høgare posisjonar i motstandsarbeidet, men ikkje fekk gjennomslag for dette blant sine mannlege kollegaer.

Det er nok mest sannsynleg at alle desse faktorane spelte inn på kvifor det var så få kvinner i leiinga. I nokre tilfeller var det kanskje kvinnene som ikkje ønska, eller hadde mogelegheit, til å drive med motstandsarbeid som tok så mykje tid som ein leiarposisjon i heimefronten kravde. Medan det i ein del tilfeller nok var mennene som sette foten ned for kvinnene. Men eg vil tru at hovudgrunnen ligg i at det rett og slett ikkje var ei aktuell problemstilling på den tida, og at det ikkje vart sett på som naturleg at kvinner skulle få vere med i leiinga, sjølv om dei hadde bevist at dei kunne greie arbeidet. Dei som kom med i leiinga kom nok ofte med av kjennskap med andre, og var rekruttert frå bra høge stillingar i organisasjonar og næringsliv før krigen braut ut.

Kven var kvinnene i motstandsrørsla?

Kven var så desse kvinnene som var med i motstandsrørsla? Sidan det ikkje var noko registrering av kven som var med i motstandsorganisasjonar, og spesielt mange kvinner deltok i motstandsarbeid utan å vere med i noko organisasjon, er det ikkje mogeleg å få noko eksakt kunnskap om kven desse kvinnene var. Det er likevel mogeleg å finne ut litt ved å ta for seg eit utval av kvinner, og sjå kva tendensar som visar seg. Det har ikkje vore gjort noko stor vitskapleg undersøking på dette temaet, men Siw Bohlin har på vegne av Heimefrontmuseet gjort ei undersøking på kva type motstandsarbeid kvinner var involvert i. Ho tok utgangspunkt i dei fleste bøker, intervju, og artiklar fram til 1988, der kvinnene sin motstandsaktivitet var nemnt. I tillegg tok eg sjølv føre meg ei mindre kvantitativ undersøking i bacheloroppgåva mi om kvinner i motstandsrørsla i 2007. Eg registrerte namn, bustad under okkupasjonen, yrke, alder, og kva illegalt arbeid kvinnene var involvert i, på eit skjema. I alt hadde eg namn på 455 kvinner, men eg hadde ikkje alle opplysningane på alle kvinnene. Ein del mangla alder, andre mangla eg yrke, bustad eller type motstandsarbeid på. Det var difor ikkje 455 kvinner med i utvalet på kvar faktor eg undersøkte. Eg spora opp bustaden til 341 kvinner, alderen til 234 kvinner og yrke på 229 av kvinnene. I tillegg hadde eg berre funne nøyaktig type motstandsarbeid på 348 av kvinnene. Resultata kan sjølv sagt ikkje garanterast å vere representative for alle kvinnene som var med i motstandsrørsla under krigen, men dei kan nok gje ein viss peikepinn på nokre sider ved kvinnene sin motstandsinnatts.⁶⁴

Når det gjeld kva type motstandsaktivitetar dei fleste kvinnene var med i, så viste både

⁶³ Halvorsen 1985: 25.

⁶⁴ Sjå vedlegg 1, for meir detaljert informasjon om undersøkinga.

Bohlin og mi eiga undersøking, at illegale aviser var den motstandsaktiviteten flest kvinner var involvert i. Men det var også mange kvinner med i etterretningsvesenet.⁶⁵ Det viste seg òg at dekning og kurerverksemd var motstandsaktivitetar som kvinner var veldig aktive i, medan dei var mindre aktive innan sabotasje og militære motstandsorganisasjonar. Dette er heller ikkje unaturleg, og stemmer bra med kva eg har skrive ovanfor. Undersøkinga mi viste også at talet på kvinner i storbyane i høve til resten av landet var nokolunde jamt fordelt. Det var likevel Oslo som hadde den klart største gruppa av motstandskvinner. Blant dei 341 kvinnene eg hadde bustad på under okkupasjonen, viste det seg at 135 av dei budde i Oslo under krigen. Dette er ikkje så veldig overraskande sidan mykje av motstandsaktiviteten gjekk føre seg i Oslo, både på grunn av at mange budde der, og at det var ein strategisk viktig plass for motstandsarbeid. Her skilje nok f.eks. ikkje kvinnene seg noko særleg ut frå mennene. I tillegg hadde sjølv sagt Oslo flest innbyggjarar totalt.

Det var også interessant å sjå på kva alder kvinnene som var med i motstandsrørsla hadde. Undersøkingar frå andre land tyder på at kvinnene som kom med i motstandsarbeid generelt var ganske unge, og at mange av dei var ugifte. Frå Frankrike har det vore gjort undersøkingar som visar at kvinnene var unge, men ikkje noko yngre enn menn. Tvert imot visar ei undersøking som den franske historikaren Jacqueline Sainclivier har gjort, at kvinner generelt var eldre enn menn.⁶⁶ Ein annan fransk historikar, Olivier Wieviorka, har i sitt studie vist at 51.81 prosent av kvinnene var single, og berre 34.4 prosent var gifte.⁶⁷ Av dei 234 kvinnene eg hadde spora opp alderen på, så viste det seg at 121 av dei var under 30 år i krigsåra. Altså litt over halvparten. 90 kvinner var mellom 30 og 50 år, og 23 kvinner var over 50 år. Dei fleste kvinnene var altså unge. Den gjennomsnittlege giftemålsalderen for kvinner i Noreg låg i krigsåra på 26.9 år.⁶⁸ Den låg også på rundt det same i åra før og etter. Det var altså ikkje før i slutten av 20-åra at dei fleste kvinnene i Noreg gifta seg, og etablerte seg med familie. Dette tyder altså på at mange, kanskje dei fleste, av kvinnene i motstandsrørsla var ugifte, og ikkje hadde familie, slik også Sainclivier si undersøking frå Frankrike viser.⁶⁹ I undersøkinga mi såg eg også på om kvinnene hadde eit arbeid ved sidan av

⁶⁵ Her er det likevel litt avvik mellom min eigen og Bohlin si undersøking. Då eg har funne ut at det var klart fleire kvinner med i etterretning enn kva Bohlin sine tal peikar på. Medan eg har etterretning på ein klar andre plass blant dei kvinnelege motstandsaktivitetane med 68 kvinner som deltok i dette arbeidet, har Bohlin langt færre, 19. Dette er også det største avviket i undersøkingane. Eg vil likevel tru at forklaringa her i hovudsak ligg i at Bohlin gjorde si undersøking i 1988, altså før Svein og Einar Sæter kom ut med si bok om XU, og Ragnar Ulstein kom ut med sitt verk om etterretningstenestene i Noreg. Desse bøkene har komme med mykje ny kunnskap om eit tidlegare lite kjent område i motstandsrørsla. Det kan sjølv sagt også vere at utvalet kan vere skeivt, eller at eg har late mi etterretningsgruppe vere vidare enn kva Bohlin har.

⁶⁶ Diamond 1999: 107.

⁶⁷ Sivilstanden til dei resterande 13.79 prosent er ikkje funne. Diamond 1999: 107.

⁶⁸ Kjelde: Statistisk Sentralbyrå sine nettsider. <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/3-3-26t.txt> (27/01-08). I følge denne statistikken låg giftemålsalderen stabilt frå 1931-1950, frå 26.7 til 27 år.

⁶⁹ Det at mange kvinner var ugifte er ikkje rart. Dette kom nok helst av at det ofte var vanskelegare for kvinnene som hadde eit større ansvar for familien å vere med i motstandsrørsla, i alle fall på heiltid. Det var enklare for ein gift mann å kunne forlate familien for å drive motstandsarbeid enn ei gift kvinne, fordi det var forventat at det var kvinna sitt ansvar å ta seg av familien. Det er også mogeleg at kvinnene følte eit større ansvar for å ikkje involvere familien i det farlege motstandsarbeidet, og difor syntest det var lettare å halde seg unna.

den innsatsen dei gjorde i motstandsrørsla. Av dei 229 kvinnene som eg hadde spora opp yrket til viste det seg at husmødrene var den største enkeltgruppa, med 63 kvinner. Noko som ikkje er unormalt, sidan dette var det mest vanlege arbeidet for kvinner under krigen.⁷⁰ Her er mange av dei kvinnene som var etablert med familie, og som nok ofte var involvert i dekning og flyktningarbeid. Sjølv om husmødrene var den største enkeltgruppa hadde dei fleste kvinnene likevel lønnsarbeid ved sidan av motstandsarbeidet. Det var ganske jamt fordelt mellom kva type lønnsarbeid desse kvinnene hadde, det fanst fleire stykke av både sekretærar, telekvinner, arbeidarar, og lærarar. I tillegg var det også ein del studentar med i motstandsarbeidet.

Det finst sjølvsagt fleire mogelege feilkjelder som det er viktig å passe på når ein tek for seg slike undersøkingar. For det første hadde det sjølvsagt vore ein fordel om utvalet hadde vore endå større, og sidan undersøkinga er kvantitativ og ikkje kvalitativ, har det ikkje vore mogeleg å gå i djupna på desse kvinnene. Det er difor mogelegheiter for at det kan vere med feil opplysningar på ein del kvinner. Ei anna problemstilling, som gjeld spesielt for kvinner, er at mange av kvinnene kan ha gifta seg og skifta namn etter kvart. Det er difor ikkje umogeleg at der kan finnast tilfelle av kvinner som er ført opp to gonger, sjølv om eg sjølvsagt har prøvd å unngå dette så godt eg kan. Det eg dessverre trur at det er størst mogelegheit for, er at utvalet kan vere litt skeivt. Spesielt et det ein sjanse for at dei kvinnene som var ganske gamle under krigen er dårleg representert i undersøkinga, i høve til kor mange dei faktisk var. I etterkrigstida var det lite merksemd om dei kvinnene som var med i motstandsrørsla. Det er ikkje før dei siste tjue åra at det har vorte litt større merksemd rundt dette temaet. I mellomtida har mange kvinner falle ifrå utan å ha fått fortald historia si. På den måten vil historikarar og andre som skriv bøker om krigen ikkje få med desse kvinnene, og dei går i gløymeboka. Og sidan mange av desse kvinnene kanskje høyrde til innanfor den meir anonyme delen av motstandsrørsla, sidan det var ein god sjanse for at dei ofte var involvert i bl.a. dekningsarbeid, er det ein endå større mogelegheit for at dei har ikkje har komme med i historier frå krigen. Det er difor ein viss sjanse for at det var fleire eldre kvinner med i motstandsrørsla enn denne undersøkinga viser. I så tilfelle har det nok virka inn på dei andre variablane eg undersøkte også. Dette gjeld spesielt for kva motstandsarbeid kvinnene dreiv med. Det er godt mogeleg at endå fleire var involvert i dekning og kurerverksemd. Samtidig var det kanskje endå fleire husmødrer i motstandsrørsla enn kva undersøkinga viser. Alle desse feilkjedene er vanskeleg å påvise, men det er likevel lurt å vere klar over dei før ein slår fast for sterke avgjersler.

⁷⁰ I 1930 registrerte statistikken at av norske vaksne kvinner over 15 år så var 42.1 % husmødre, medan det i 1946 var 49.2 % som var husmødre. I 1950 var talet på husmødre stige til 53.3 %. Blom og Sogner (red.) 1999: 347. Det var altså ei veldig stor stigning frå 1930 til dei første åra etter krigen. Det var då mange fleire som gifta seg, etter at mange hadde utsett giftarmålet under krigen. Det vart då også fleire husmødre, sidan det å vere gift for dei fleste betydde at dei vart husmødre.

Ei utviding av motstandsomgrepet

Motstandsomgrepet har av mange historikarar, som har skrive om krigen, vorte veldig snevert definert. Det som har vorte fokusert på er ofte dei som var i leiinga, eller med i motstandsorganisasjonar, og då helst væpna motstandsorganisasjonar. Det har òg vore eit veldig stort fokus på sabotasjehandlingar, og dei motstandshandlingane som hadde eit stort innslag av våpenbruk. Det er også mykje dette det har vore skrive bøker om etter krigen, sjølv om det dei siste tjue åra har opna seg opp nye forskingsområde også her. Samtidig har det ofte vore snakka om den masserørsla som motstanden var, men då utan å snakke så mykje om dei personane som var med å utgjere denne masserørsla. Størsteparten av denne rørsla var dei personane som stod i bakgrunnen. Dei usynlege hjelparane som berre var der når hovudpersonen trengde ein plass å bu, eller nokon som kunne bere med seg dokument.

I den danske boka, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, vert det hevda, at det ofte vert operert med eit todelt motstandsomgrep. På den eine sida, eit breidt og inkluderande, der alle med det rette sinnelag som rommar den anti-tyske haldning og symbolpolitikken er med. Det omfattar altså alle kvardagshandlingar. På den andre sida vert motstanden sett på som berre noko ein liten del av befolkninga utførte. Her er det sabotasje og militære motstandshandlingar som inngår i motstandskampen, medan alle andre handlingar vert framstilt som hjelp til denne eigentlege motstanden. Konsekvensen av dette vert då eit sterkt militært og mannleg motstandsomgrep, og ein eksklusjon av ei rekkje kvinnelege motstandsaktivitetar. Forfattarane peikar på korleis dette tvingar grunnforteljinga si kvinnehistorie inn i sjølvlegitimerande former, presentert i boktitlar som "Vi var der også..."⁷¹ Sjølv om dette er ei bok som ser på den danske historieskrivinga om krigen, så har folkloristen Anne Eriksen vist at dette er noko som også gjeld for norske tilhøve. Ho peikar på at det er den snevre sabotasjemotstanden som har vorte kjent, og at det har vore eit veldig stort fokus på helterolla. Eriksen skriv at "fortellerne presiserer at hjelperne var helt nødvendige og at de viste stort mot, men hjelperrollen blir likevel fremstilt som utpreget passiv og står i motsetning til heltenes aktivitet."⁷² På denne måten vert det risikable og nødvendige arbeidet som måtte til for å halde liv i "gutta på skauen" usynleggjort når historia om krigen vert skriven. Eg meiner at ein er nøydd til å ta med i motstandsomgrepet også dei som ikkje var direkte medlemer i ei motstandsgruppe, men som utførte motstandsarbeid på andre måtar. Dei kvinnene og mennene som tok andre motstandsfolk i dekning, gav dei mat og klede, tok samtidig eit politisk val. Same med dei som utførte kureroppdrag, og andre motstandshandlingar. Felles for dei alle var at dei tok standpunkt mot okkupasjonsmakta, og for regjering og Konge i utlandet. Nokre utførte kanskje handlinga berre ein gong, andre stilte seg til disposisjon fleire gonger. Samtidig var risikoen for å

⁷¹ Bryld og Warring 1998: 65-66. Boka det vert henvist til her er den danske boka: *Vi var der også...26 kvinder fortæller om hverdagen under besættelsen*, utgjeve i 1995.

⁷² Eriksen 1995: 62.

verte tatt av tyskarane like stor for desse kvinnene, og mennene, som for andre motstandsfolk, og straffa vart vanlegvis den same. Risikoen var også stor fordi det ville vere vanskeleg å prøve å snakke seg vekk frå at dei hadde utført motstandsarbeid, sidan dei då ofte vart tatt på fersk gjerning.

Så kvar skal ein sette grensa for kva som var aktivt motstandsarbeid? Var det dei personane som var medlemmer i motstandsgrupper? Dei som fekk utdelt æresmedaljar etter krigen? Det er klart at om det er desse kriteria som ligg til grunn, så vil det vere ei veldig overvekt av menn i høve til kvinner, i motstandsarbeid under krigen. For mange kvinner deltok ikkje i reine motstandsgrupper, og det var heller ikkje alle som opplevde å få æresmedaljar og påskjønning etter krigen.⁷³ Det er difor viktig å ha eit utvida motstandsomgrep som også reknar desse handlingane som motstandsarbeid, spesielt sidan dei på toppen av motstandshierarkiet ikkje hadde fått utført mykje utan alle desse personane som støtta opp om med sine bidrag. Når eg brukar eit utvida motstandsomgrep er det likevel viktig å huske på at ikkje alle handlingar under andre verdskrig kan reknast som motstandshandlingar. Ei vanleg kvardagsleg handling, som å lage mat til familien, kunne vere vanskeleg nok under krigen, og spesielt viss det var ein familie der mannen var gått under jorda for å drive motstandsarbeid. Sjølv om dette var eit veldig viktig arbeid, og nødvendig for at andre kunne drive motstandsarbeid, så kan det likevel ikkje reknast som ei motstandshandling. Dette er fordi desse personane ikkje trossa okkupasjonsmakta, og utsette seg for fare. Dersom denne personen, som ofte var ei kvinne, samtidig heldt motstandsrørsla med mat og dekning var det derimot ei motstandshandling

Etterretningsarbeid i Noreg under andre verdskrig

I følgje *Norsk krigsleksikon* så er etterretningsteneste, i vid forstand, all innsamling av materiale som kan vere til nytte i krigføringa. Sikringsteneste, som er trygging av eigne disposisjonar, går også ofte over i etterretningsteneste.⁷⁴ I denne oppgåva kjem eg til å bruke denne definisjonen på etterretningsarbeid. Eg vil rekne all informasjon og kunnskap, som er komme gjennom infiltrasjon, observasjon og innsamling som etterretning. I tillegg vil eg rekne med dei som dreiv med analysering og evaluering av etterretningsinformasjonen, og dei som var medlemmar i etterretningsgruppene. Alle desse rollene gjekk ofte over i kvarandre, og same personen kunne vere engasjert i alle desse funksjonane.

Det er altså mange personar som vil gå under etterretning i mi oppgåve, kanskje også personar som ikkje rekna seg som ein del av etterretningsvesenet. Grunnen til at eg vel å operere med denne vide definisjonen, er at eg meiner at ein del kan falle utanfor dersom ein ikkje arbeidar

⁷³ Det fanst tilfeller etter krigen der mannen fekk utdelt diplom og medalje, men ikkje kona som òg hadde delteke i motstandsarbeidet. Eit eksempel på dette er ein familie på Lomen i Vestre Slidre, der heile familien, både mann, kone og dotter, Else Stee Bergli, var involvert i Heimefronten. Mannen fekk diplom, nål og medalje, medan kvinnene fekk ingenting. Krokan 2000: 62.

⁷⁴ *Norsk krigsleksikon* 1995: 85.

utifrå ein vid definisjon. Det kan vere lett for at personar som ikkje deltok i etterretningsorganisasjonar ikkje vert rekna som etterretningsagentar, sjølv om dei dreiv med innsamling av materiale som vart nytta i krigføringa. På den andre sida kan personar som arbeida for ein etterretningsorganisasjon, som for eksempel XU, ikkje verte rekna som agentar fordi dei var engasjerte i meir støttefunksjonar enn kva dei dreiv med innsamling av materiale. Dersom dei for eksempel var engasjerte som kurerar eller lagde mat til medlemmar av organisasjonen, så vil eg likevel rekna dei som ein del av etterretningsvesenet, nettopp fordi dei gjorde dette i regi av ein etterretningsorganisasjon. Grunnen til at eg vil bruke denne vide definisjonen på etterretningsarbeid heng nettopp saman med det eg har skrive ovanfor om å bruke eit utvida motstandsomgrep.

Det første etterretningsarbeidet som vart utført i Noreg vart utført av spontane grupper som samla opplysningar om okkupasjonsmakta, og prøvde å sende det til utefronten. Den største heimlege etterretningsorganisasjonen var XU, medan britiske Secret Intelligence Service (SIS) var mottakarar av dei fleste etterretningsmeldingar over radio. I tillegg fanst det også fleire andre mindre etterretningsorganisasjonar i Noreg. Innafor den borgarlege delen av motstandsørsla fanst det eigne etterretningsgrupper som 830 S, RMO og Zero. Innanfor den kommunistiske delen av motstandsørsla var det lite eller ingen separate etterretningsorgan eller grupper.⁷⁵ Dette kom av at etterretning ofte var ein integrert del av det andre motstandsarbeidet som kommunistane dreiv med.

Informasjonen som etterretningsagentane kom med til dei norske styresmaktene, og dei allierte, gjorde dei betre i stand til å planlegge og utføre militære angrep i Noreg. Det gjorde også at dei allierte hadde betre høve til å vurdere større operasjonar i Noreg, i tilfelle dei f.eks. bestemte seg for å frigjere Noreg. Etterretningstenestene informerte om troppeforflytningar, militære anlegg og våpen, planar og rapportar som tyskarane hadde, og elles alt anna av interesse for dei allierte.

Det var risikofullt å drive med etterretning, i alt var det rundt 300 nordmenn som miste livet på grunn av etterretningsarbeid i Noreg.⁷⁶ Etterretningstenestene var blant dei første som vart spora opp av Gestapo og den tyske etterretninga, og den eine gruppa etter den andre vart avslørt. Tyskarane hadde agentar og angjevarar som avslørte nordmenn som var med i illegalt arbeid. Dei hadde også peileutstyr til å spore opp radiostasjonane med, og i tillegg vart det gjennomført store aksjonar for å finne ut kven den skuldige var, viss viktig informasjon var komme på avvege. Spesielt i byrjinga var det også slik at motstandsfolka ofte spreidde seg på fleire områder når det gjaldt motstandsarbeid. Same personen kunne vere involvert i illegale aviser, flyktningtrafikk og etterretning. Etterkvart kom det beskjed om at etterretningsfolk skulle unngå å drive med anna motstandsarbeid, pga risikoen for at heile organisasjonen skulle bli avslørt. Og som Ragnar Ulstein

⁷⁵ Opplysningar frå historikar Lars Borgersrud gjennom e-post, 3.9.2008. Historikar Tore Pryser hevdar derimot at det er feil at det ikkje fanst separate etterretningsorgan hos kommunistane. Han meiner at Lars Nordbø organiserte NKP sitt etterretningsnett. Men han vart arrestert og avretta saman med fleire medarbeidarar, slik at ein kjenner dårleg til denne verksemda. E-post frå Tore Pryser 24.4.2009. Pryser: 1988: 386-387.

⁷⁶ *Norsk krigsleksikon* 1995: 85.

har skrive i sitt verk om etterretningstenestene i Noreg under andre verdskrig, så lærte etterretningsfolka etter kvart av feila sine, og kunne vidareføre dette til nye medhjelparar.⁷⁷

Norske kvinner i etterretningsarbeid under andre verdskrig

Etterretningsarbeid var ein av dei aktivitetane der mange kvinner deltok, og det var også den staden i motstandsrørsla der det fanst flest kvinner i leiinga i organisasjonane. Kvifor var det slik?

Ein grunn til at det er så mange kvinner som kan reknast under etterretningsarbeid er nok den vide definisjonen eg opererar med. Men eg vil hevde at dette ikkje er den einaste grunnen. Det var også ein type motstandsarbeid som mange kvinner fekk høve til å vere med på. Det fanst ingen reglar på at kvinner ikkje kunne drive med slikt arbeid, og mange gongar trongst det nettopp kvinner til dette arbeidet. Ein viktig del av etterretninga var å innhente informasjon som kunne vere til nytte i krigføringa, og dette måtte ofte gjerast frå arbeidsstadar der det nettopp var kvinner som jobba og dermed var strategisk plassert. Alle dei kvinnene som jobba på kontor i diverse offentlege bygg, eller som telekvinner, er eksempel på dette. I tillegg fanst det kvinner på kontora til tyskarane og nazistane, som også kunne gje vidare etterretningsopplysningar til motstandsrørsla. Av og til vart kvinner som jobba på slike arbeidsstadar rekruttert til etterretningsvesenet, men ein del kvinner tok seg også bevisst arbeid på desse stadane etter at dei var komme med i etterretningsarbeid. Ein anna grunn var nok at kvinner heilt frå starten av hadde vore aktive innan etterretning, som i XU. Mykje av årsaka til dette kom av at XU var ein organisasjon som først og fremst starta rekrutteringa si frå studentar på Universitetet i Oslo. Ein del av desse var kvinner, som dei to kvinnene i sentralleiinga, Anne-Sofie Strømnes og Astrid Løken. I tillegg var det slik at når fleire kvinner var med i organisasjonane frå byrjinga, så kunne dette føre til at dei kom i leiarposisjonar også. Mange av kvinnene som dreiv med etterretning var òg veldig unge, og hadde kanskje ikkje etablert seg med familie, då var det enklare for dei å ta på seg slike posisjonar, og drive etterretning i det skjulte. Kva type etterretning dreiv så norske kvinner med under krigen?

Sidan etterretning var eit mangesidig arbeid, fanst det også mange forskjellige oppgåver kvinnene kunne drive med. Nokon var med i reine etterretningsorganisasjonar. Det fanst kvinnelege agentar som infiltrerte tyske miljø på jakt etter opplysningar, og det fanst også kvinnelege radiotelegrafistar. Kvinner var aktive i avlyttingstenestene av tyskarar, og som telekvinner. Andre kvinner kunne operere nærmast på frihand, og legge opp mykje av arbeidet sitt sjølv, for så å ha kontaktar til nokre få personar som kunne rapportere vidare. Nokre arbeida i det skjulte, medan andre bevisst omgjeikk tyskarar, og nazistar, for å få informasjon ut av dei. Dei observerte og infiltrerte. Norske kvinner var også involverte i etterretning utanfor landet sine grenser. Det fanst kvinner som jobba for britane som SOE-agentar, og også nokon som jobba for amerikansk

⁷⁷ Står litt om dette i Ulstein 2008a: 7.

etterretning. I Finnmark var det fleire kvinner som reiste over til Sovjetunionen, og derifrå heldt radiokontakt med partisanane i Noreg. Dette var sjølv sagt også arbeid innanfor etterretningstenestene, for det er viktig å ikkje gløyme at det også må sitje nokon i andre enden og ta imot informasjonen, filtrere den, og gje den vidare til dei rette instansane.

Etterretning var eit av dei områda i motstandsørsla der kvinnene faktisk spelte ei ganske stor rolle. Sjølv om dei nok ikkje var med i eit like stort omfang som menn, så var det ikkje så altfor langt unna. Ein veit ikkje kor mange som var med i alt, men historikaren Jane Potter meiner at av britiske SOE sine 10 000 agentar under 2. verdskrig, så var ein tredjedel kvinner.⁷⁸ Det er nok ikkje heilt urimeleg å tru at forholdet mellom menn og kvinner, når det gjaldt hemmelege agentar, var omtrent det same i Noreg, men dette er det ingen som har undersøkt noko nærmare.

Samandrag

I dette kapitlet har eg sett nærmare på kvinnene sitt arbeid i motstandsørsla under krigen. Det har vore meininga at dette skulle vere eit bakgrunnsteppe for resten av oppgåva, og eg har difor prøvd å skissere opp den motstandsinnnsatsen dei norske kvinnene var med på. Kvinnene var aktive innanfor alle områder i motstandsarbeidet, men det var særleg mange i illegale aviser, dekning, kurerverksemd og etterretning. Kvinner var mindre aktive innanfor dei militære motstandsgreinene, og i leiinga av motstandsorganisasjonane. Dette kom av fleire forskjellige årsaker, men det hang nok mest saman med samtida sitt syn på kva kvinneroller som var passande. Det at kvinnene var så lite aktive innan denne delen av motstandsørsla, har nok òg hatt ein del å seie for kvifor dei har komme i bakgrunnen når historia om motstanden har vorte skriven

Eg vil hevde at motstandsomgrepet ofte har vorte veldig snevert definert, ikkje alltid i teorien, men ofte i praksis. Dei som er vorte skrivne om er vanlegvis dei som var involvert i dei meir militære motstandsgreinene. Eg har difor i dette kapitlet argumentert for ei utviding av motstandsomgrepet, der det er nødvendig at innsatsen til dei usynlege hjelparane også kjem med. Det at kvinner var så mykje mindre aktive i motstandsorganisasjonane og i dei militære motstandsgreinene, har nemleg vore ein medverkande årsak til at dei også har forsvunne ut av motstandshistoria. Samtidig var dette motstandshandlingar som var like farlege som dei militære motstandshandlingane. Dekning og kurerverksemd var motstandsarbeid som det var vanskeleg å snakke seg ut av, fordi ein ofte vart tatt på fersk gjerning.

Til slutt i kapitlet skisserte eg kva eg har lagt i omgrepet etterretning i denne oppgåva, og kva slags arbeid dei norske kvinnene som var med i etterretning dreiv med. Kvinner var ofte med på dette arbeidet, fordi dei kom med heilt frå starten, arbeidet passa godt til dei, og det vart ofte utført på arbeidsstadar der det fanst mange kvinner. Etterretningsarbeidet vart også i stor grad lagt lokk på

⁷⁸ Potter 2006: 283.

etter krigen, så for mange kvinner som var med på dette arbeidet vart det ei dobbel forteiing. Både på grunn av at etterretning ikkje vart snakka høgt om, og på grunn av at dei var kvinner, som ikkje var den gruppa som var prioritert når det gjaldt historisk forskning.

Dei kvinnene som arbeida som dobbeltagentar innan etterretningsvesenet var også ofte meir utsett enn andre kvinner i motstandsrørsla for rykte som oppstod om dei etter krigen. Dersom kvinnene hadde hatt nær kontakt med tyskarar under krigen var det lett for at dei etter krigen kunne verte sett på som tyskarjenter, og rekna for å ha vore på feil side under krigen. I det neste kapitlet vil eg sjå nærmare på Dagmar Lahlum, og den historia som er vorte presentert om ho. Ho er eit eksempel på ei påstått motstandskvinne som hadde omgang med ein som vart sett på som fienden, og som fekk merke konsekvensane av dette etter krigen. Historia hennar skil seg på fleire måtar ut i frå den tradisjonelle måten motstandshistoriene om krigen har vorte skrivne på, og ho er difor eit interessant kasus å studere vidare.

Kapittel 3. Dagmar Lahlum: ”Jenta på Ritz”⁷⁹

Innleiing

”Døde som tyskertøs, var britisk spion”.⁸⁰ Den 14. januar 2007 stod denne overskrifta på framsida av ei av landet sine største aviser, Aftenposten. Inne i avisa var det ei dobbeltside med historia om Dagmar Lahlum, som skal ha jobba for britisk etterretning under krigen, men som vart dømt for landssvik gjennom det norske landssvikoppgjeret etter andre verdskrig. Dette var ikkje den einaste artikkelen Aftenposten hadde på trykk om Dagmar Lahlum. Året etter kom det ein ny lengre artikkel i Aftenposten om ho, og i mellomtida hadde tre forskjellige forfattarar skrive om ho i tre ulike bøker som vart gjevne ut i 2007.

I 1999, litt over sju år før den første Aftenposten-artikkelen stod på trykk, hadde Dagmar Lahlum døydd i det stille, 76 år gammal, åleine i leilegheita si i Oslo, sjølv sagt utan aning om den merksemda historia hennar ville få nokre år seinare. Ho hadde aldri snakka noko særleg om krigen, utanom kvardagslege historier om korleis det var viktig at blendingsgardinene vart brukt skikkeleg, og at det var stor jubel under frigjeringa. Men helst ville ho ikkje snakke om krigen i det heile tatt.⁸¹ Det var altså ikkje ho sjølv som stod bak historia om ho, slik som den no kom ut. Denne historia vart kjent då to engelske forfattarar skulle skrive kvar sin biografi om Eddie Chapman, ein kjent britisk dobbeltspion som opererte på oppdrag frå engelskmennene, men som tyskarane trudde var deira spion. Han hadde under krigen hatt eit opphald i Noreg, der han hadde vorte kjent med Lahlum, som hadde vorte hans kjæraste.

Det er ikkje ofte det dukkar opp ei så spesiell historie, og det er difor interessant å gå vidare inn i materialet for å prøve å avdekkje meir av historia om Dagmar Lahlum, enn kva som førebels har komme fram. Eg meiner også at historia til Lahlum har forgreiningar vidare til fleire spørsmål under andre verdskrig. Dette gjeld både i høve til dei motstandshistoriene vi har fått presentert etter krigen, og kvinnene sin plass i den, og det gjeld i høve til landssvikoppgjeret, og behandlinga av tyskarjentene etter krigen. Kvinner som hadde nært samkvem med tyskarar fekk gjerne retta mistanke mot seg om at dei også gav informasjon til tyskarane som kunne sette norske liv i fare. Men korleis var det viss dei brukte dei intime kontaktane dei hadde til å skaffe informasjon som kom motstandsørsla til gode? Dagmar Lahlum si sak viser fleire sider ved dette. Ho vart dømt for landssvik utan å protestere under landssviksaka, og ho prøvde heller ikkje å reinvaske seg etter krigen. Viss ho verkeleg var uskuldig, slik som det no vert hevda, kvifor protesterte ho då ikkje? Samtidig er ho også eit tilfelle som kan vere med på å belyse fleire sider rundt den norske

⁷⁹ ”Jenta på Ritz” vart brukt som overskrift på kapitlet om Dagmar Lahlum i den norske utgåva av Ben Macintyre si bok (2008). Den spelar på at det var her Eddie Chapman og Dagmar Lahlum møttest første gong. På ein restaurant som var kjent for at det var mange tyskarar som vanka der.

⁸⁰ Forsida på *Aftenposten Morgen* 14. januar 2007.

⁸¹ Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008.

motstandshistoria som ikkje har vorte sett noko nærmare på tidlegare. Spørsmålet er prinsipielt: Korleis vart kvinner som hadde drive etterretning ved å involvere seg med tyskarar behandla etter krigen? Dette vil eg gå nærmare inn og sjå på i seinare kapittel, der eg vil ta for meg fleire kvinner som var med i etterretningsarbeid, blant anna ei av dei som opplevde tilsvarende behandling som Lahlum. I dette kapitlet vil eg vise den historia som no ligg føre om Dagmar Lahlum, og også kven som tidlegare har skrive om ho. Etter dette vil eg sjå på deira versjon, og drøfte den nærmare. Er det noko som manglar i deira framstillingar? Kva spørsmål har ikkje vorte stilt? Er det nokre opne hol nokon plass? Kan vi stole på deira versjon? Finst det alternative versjonar? For å nærme meg dette vil eg først presentere dei forfattarane som står bak framstillingane om Lahlum, og kva kjelder dei byggjer på.

Kven er forfattarane av historia om Dagmar Lahlum, og kva kjelder byggjer dei på?

Dei første som skreiv om Dagmar Lahlum sitt virke under krigen var to engelske forfattarar som i januar 2007 kom ut med kvar sin biografi om Eddie Chapman. *The Times*-spaltisten og forfattaren Ben Macintyre skreiv boka, *Agent Zigzag*, medan den andre forfattaren Nicholas Booth, som også har jobba som journalist, kalla boka si berre for *Zigzag*. *Zigzag* var kodenamnet som britane gav Chapman då han vart dobbeltagent for dei. Booth og Macintyre hadde begge to fatta interesse for å skrive ei bok om den engelske dobbeltagenten Eddie Chapman, etter at det britiske nasjonalarkivet i 2001 nedgraderte etterretningsfiler som dei hadde om Eddie Chapman si sak. Desse dokumenta vart ei av hovudkjeldene som dei to bygde bøkene sine på.⁸² Men i desse dokumenta er det også nemnt litt om Dagmar Lahlum, som var kjærasten til Chapman medan han var i Noreg på oppdrag. Sidan Dagmar Lahlum var ein sentral person i Eddie Chapman sitt liv i den perioden han oppheldt seg i Noreg under krigen, så har begge forfattarane også funne plass til å skrive om ho i bøkene sine. Macintyre er den av dei to som har den fyldigaste skildringa av Lahlum, spesielt har han tatt med meir om oppveksten hennar enn kva Booth har gjort. Dei to engelske forfattarane har også hatt tilgang til andre primærkjelder, som dei har nytta seg av. Dei har hatt mogelegheita til å snakke med familien til Eddie Chapman, spesielt enka hans, Betty Chapman. Booth har også hatt tilgang til nokre lydband, som Chapman spelte inn før han døde. Alle desse primærkjeldene her er det berre desse to forfattarane som har hatt tilgang til, og dei har såleis nytta seg av nokre viktige primærkjelder som dei to andre som har skrive framstillingar om Dagmar Lahlum ikkje har hatt. I tillegg har Macintyre vore i kontakt med niesa til Lahlum heime i Noreg, Bibbi Røset, medan Booth har vore i kontakt med historikaren Hans Olav Lahlum, Dagmar Lahlum sin grandnevø. Den

⁸² Dokumenta om Eddie Chapman ligg i Kew i London, hos The National Archives, og dei er nedgraderte MI5-filer. Dei kan finnast under KV2/455-463, og vart nedgraderte i juli 2001. Heile samlinga består av over 1700 sider med dokumenter som gjeld Chapman si sak. Dokumenta består av avhørsutskrifter, rapportar, notat, interne memo, brev, fotografi osv. Dokumenta er veldig detaljerte. Dei fortel om saka til Eddie Chapman, kva han fortel til dei britiske etterretningsoffiserane, offiserane sine vurderingar av dette, og personen Eddie Chapman. Dei skildrar òg personlegdomen til Chapman, kjenslene hans og det skiftande humøret hans.

viktigaste kjelda til begge dei engelske journalistane er likevel dei britiske arkivdokumenta.

Den tredje som har skrive om Dagmar Lahlum er Hilde Harbo, som er statsvitar og tidlegare London-korrespondent for *Aftenposten*.⁸³ Ho har skrive to *Aftenposten*-artiklar om Lahlum.⁸⁴ I tillegg har ho skrive etterordet til den norske utgåva av Ben Macintyre si bok, der ho skildrar kva som skjedde med Dagmar Lahlum etter at Eddie Chapman reiste frå Noreg i mars 1944. Ho har basert dette på opplysningar som ho har fått frå dei engelske forfattarane, og intervju med Bibbi Røset og Hans Olav Lahlum. I tillegg har ho fått tilgang til avhøyr som vart gjort av Dagmar Lahlum i tilknytning til landssviksaka som kom opp mot ho etter at krigen vart avslutta.

Den einaste historikaren som har skrive om Dagmar Lahlum er Tore Pryser. Han har i si bok, *Kvinner i hemmelige tjenester*, som kom ut i 2007, med eit kapittel som handlar om hennar liv saman med Eddie Chapman. Kapitlet har overskrifta "Dagmar og dobbeltspionen Eddie Chapman". Pryser har tidlegare skrive ei bok om Hitler sine hemmelege agentar, der han også skreiv nokre sider om Chapman sitt virke i Noreg under krigen. I framstillinga si av Dagmar Lahlum sitt liv under krigen har Pryser for det meste basert seg på sekundærkjelder frå dei to forfattarane, Booth og Macintyre. Pryser har òg, i likskap med Harbo, skrive litt om korleis livet til Lahlum vart etter krigen. Dei primærkjeldene han nyttar seg av her er intervju med Hans Olav Lahlum, og i høve til landssviksaka har han brukt *Polititidende* frå 1947

Kva slags framstilling har så desse forfattarane gjeve av Dagmar Lahlum, og forholdet hennar til Eddie Chapman? Kva informasjon har til no komme fram om ho, og hennar handlingar, under og etter andre verdskrig? Er slutningane deira truverdige? For å svare på dette vil eg først gje ein presentasjon av Eddie Chapman, slik dei to engelske biografane hans, Booth og Macintyre, har presentert han. Dette er nødvendig fordi han spelte ei så viktig rolle i Dagmar Lahlum sitt liv, og fordi han er så sentral som kjelde til framstillinga om ho. Det er kunnskap om Chapman som har opna for ei revurdering av historia om Dagmar Lahlum. Kven var han, og kva gjorde han under krigen?

Eddie Chapman

Eddie Chapman si historie kjem fram i dei to biografiane om han, av Ben Macintyre og Nicholas Booth. Desse to har som sagt brukt mykje av dei same kjeldene, og skreiv bøkene sine samtidig. Det berer også biografiane deira preg av, for det er lite usemje å spore mellom dei når det gjeld Eddie Chapman sitt liv og virke. Dei skildrar Chapman som ein person som var glad i eventyr og

⁸³ Hilde Harbo har slutta som London-korrespondent for *Aftenposten*. Ho er no reist heim til Noreg og jobbar som journalist for same avis, med olje – og gass som saksfelt.

⁸⁴ Den eine avisartikkelen stod på trykk 14. januar 2007. Den bestod av eit førstesideoppslag, "Døde som tyskertøs, var britisk spion". Følgd av to heilsider inni avisa med overskrifta "Tyskertøsen" agent for britene – Fikk forelegg etter krigen. Lojal til døden mot spionkjæresten". Eitt år seinare, 22. januar 2008, stod den andre artikkelen på trykk, "Han rakk aldri å renske Dagmar". I tillegg hadde Tore Pryser 28. januar 2007 ein kronikk kalla "Kvinner i hemmelig teneste", der også Dagmar Lahlum vart nemnt.

spenning, men som kunne hamne i trøbbel med omgivnadane sine, og at det av og til var utryggleik rundt kor lojaliteten hans låg.

Eddie Chapman vart fødd 14. november 1914 i kullgruvedistriktet Durham, i Nordaust-England. Han kom frå tronge kår med ein far som jobba som vert på ein lokal pub. Chapman let seg verve til militæret som syttenåring, men tok ulovleg perm og vart sett i militærfengselet. Etter at han kom ut derifrå starta han i det små med mindre tjuveri, men vart etterkvart involvert i forskjellige typar kriminalitet som utpressing, innbrot og skapsprenging. Han var snart eit fast innslag i London si underverd, og vart fengsla fleire gonger. Etterkvart vart fengselsstraffene lengre, og når andre verdskrig braut ut så sat han fengsla på Jersey for innbrot og tjuveri, og for å ha rømt frå fangenskap første gongen han vart fengsla på Jersey.⁸⁵

Jersey vart okkupert av tyskarane sommaren 1940, og Chapman tok då kontakt med tyskarane for å tilby dei sine tenester som tysk spion i England. I følgje Macintyre var dette for å komme seg over til England, men på det tidspunktet skal han ha tenkt lite på moralen i det å verte tysk spion.⁸⁶ Det gjekk eit par månader før han fekk noko svar på tilbodet han hadde gjeve tyskarane, men då vart han til gjengjeld teken opp i spionnettverket deira. Etter dette fekk han opplæring av den tyske etterretningstenesta i Frankrike, før han vart sluppen ned i fallskjerm over England 16. desember 1942, med dekknamnet "Fritz Graumann". Her gjekk han så til det britiske etterretningsvesenet for å tilby dei sine tenester, og vart slik rekruttert som dobbeltagent for MI5. Det å gå til det britiske etterretningsvesenet, for å verte dobbeltagent, er noko han skal ha funne på medan han var på trening hos tyskarane i Frankrike. Han byrja då å samle inn informasjon som han ville gje til britane når han kom tilbake til England. I følgje Macintyre så er det usikkert kvifor Chapman bestemte seg for å byrje å samle inn informasjon til britane, og kvifor han tilbød dei tenestene sine, men han meiner at det var ein kombinasjon av fleire ting, først og fremst som ei livsforsikring mot ei usikker framtid, og patriotisme til landet sitt.⁸⁷

Britane gav Chapman kodenamnet "ZigZag", og han reiste så tilbake til tyskarane, men no som dobbeltagent for MI5. Tyskarane trudde at han framleis opererte for dei, og dei var så nøgde med innsatsen hans at dei delte ut ein stor pengesum, og den høgaste utmerkinga si til han, den tyske Jernkrossen.⁸⁸ På slutten av 1942 sendte dei han til Noreg for å trene opp tyske agentar. Her hadde han Rittmeister Stefan von Gröning som sjef. Han hadde tidlegare vore den som var ansvarleg for å lære opp Chapman då han var i Frankrike, og dei hadde etterkvart også vorte nære vener. Begge forfattarane legg stor vekt på Chapman sitt forhold til den tyske føringsoffiseren sin, von Gröning. Dei skildrar korleis Chapman beundra han, og såg på han som sin venn, sjølv om dei

⁸⁵ Macintyre 2007: 5-22.

⁸⁶ Ibid: 28.

⁸⁷ Ibid: 60, 122.

⁸⁸ Pryser: 2001: 72.

stod på kvar si side av krigen, og korleis dei heldt fram vennskapen etter krigen. Dette er eit viktig moment i historia om Chapman, og er sentralt i kvifor britane hadde problem med å stole fullstendig på han.

Det var også i Noreg Chapman trefte Dagmar Lahlum. Dei møttest i april 1943, og vart etter det eit par. Det han ikkje hadde fortald ho, var at han også hadde fleire damer andre stader, blant anna Freda Stevenson, som han var trulova med, og som vart passa på av britane i England.⁸⁹ Chapman vert av begge forfattarane presentert som ein kvinneforførar som var saman med mange kvinner, men vanlegvis ikkje over ein lang periode. Når det gjaldt forholdet til Dagmar Lahlum, så reiste han ikkje tilbake til ho etter krigen, sjølv om han skal ha lovd ho det då han reiste frå Noreg.⁹⁰ Han forlèt også Freda Stevenson etter krigen, og gifta seg i staden med ei anna kvinne han hadde møtt før krigen, Betty Farmer. Dei var gifte heilt til han døde 20. desember 1997, men det stoppa likevel ikkje Chapman frå å halde fram med å involvere seg med andre kvinner. Han var ofte borte, men kom alltid tilbake til Betty Chapman, skriv Macintyre.⁹¹

Eddie Chapman står altså fram som ein eventyrar og kvinneforførar som i alle fall i private forhold ikkje var heilt til å stole på. Mykje tydar på at han ikkje nødvendigvis var ein person som britane stolte fullstendig på heller, sjølv om han jobba for dei. Både Booth og Macintyre skriv at dei britiske etterretningsoffiserane var bekymra for at han skulle verte lei, og vende tilbake til dei kriminelle kameratane sine, og at det skal ha vore ein del usikkerheit blant dei britiske offiserane om kor lojaliteten hans eigentleg låg.⁹² Samtidig var det ingen tvil om at britane også hadde nytte av han. Chapman var i Noreg gjennom heile 1943, med unntak av ein tur til Berlin i juli. Under dekke av å trene opp tyske agentar jobba han med å spionere på tyskarane. Den 4. mars 1944 reiste han frå Noreg til Tyskland. Etter eit kort opphald i Frankrike vart han så sendt til England att, med oppdrag om å blant anna finne ut meir om dei britiske ubåtane, som tyskarane trudde hadde fått utvikla eit nytt avansert system.⁹³ I staden for å utføre dette oppdraget returnerte han til England med informasjon om tysk tryggingsteneste, våpen og bomber. I England sendte han så falske meldingar tilbake til tyskarane, der innhaldet vart bestemt av den britiske etterretningstenesta.

Fram til 2. november 1944 var Chapman tilsett i det britiske etterretningsvesenet. Frå denne dagen hadde tydelegvis det britiske etterretningsvesenet ikkje noko meir bruk for han, og dei gav han beskjed om å halde stilt med det han visste, før dei så gav han sparken. Dei to forfattarane fokuserar på ulike årsaker til at Chapman vart sparka frå MI5. Ifølgje Booth, vart han sparka fordi MI5 mistenkte han for å ikkje halde tett om kva oppdrag han utførte for dei. Det skal ha vorte eit problem at Chapman ikkje heldt tilstrekkeleg stilt med det han hadde vore med på, i tillegg til at han

⁸⁹ Macintyre 2007: 161-162.

⁹⁰ Booth 2007: 337.

⁹¹ Macintyre 2007: 316.

⁹² Booth 2007: 145, 277; Macintyre 2007: 171-172.

⁹³ Booth 2007: 242-243; Macintyre 2007: 249.

var byrja å henge saman med dei gamle kriminelle kameratane sine att.⁹⁴ Macintyre skriv mykje av det same, men legg ein stor del av skulda for at MI5 ikkje lenger stolte på Chapman på den nye føringsoffiseren hans, major Michael Ryde. I følgje Macintyre skal dei to ha avskydd kvarandre frå første dagen dei møttest, og Ryde skal ha sett seg føre å få Chapman sparka berre nokre timar etter at han møtte han. Ryde skal ha meint at Chapman var ein kjeltring, og ein tryggingsrisiko, og mykje av grunnen til dette hevdar Macintyre kom av ei personleg motvilje frå Ryde si side mot Chapman. Booth derimot, nemnar knapt major Ryde med eit ord i si bok, og legg heller ikkje noko spesiell skuld på han for at Chapman vart sparka. Dette er kanskje den staden i historia om Eddie Chapman at dei to biografiane skil seg mest frå kvarandre.

Etter krigen skal Chapman ha gått tilbake til sitt tidlegare miljø, og han skal ha vore involvert i diverse kriminelle aktivitetar, som smugling av gull og ran. Han skal også ha vorte etterforska for korrupsjon. Macintyre skriv at Chapman måtte møte i retten fleire gonger i dei tjue åra etter krigen, men at han kvar gong slapp fengsel. Blant anna skal han ha vorte lauslaten for å ha sett falske pengar i omlaup fordi ein høgare offiser skal ha lagt fram ein personleg attest der det stod at han var ”one of the bravest men who served in the last war.”⁹⁵

Eddie Chapman er ein sentral person i historia om Dagmar Lahlum. For det første var han ein stor kjærleik i livet hennar; det er ingen tvil om at ho var forelska i han. For det andre er han hovudkjelda bak det som har komme fram om livet hennar under krigen. Difor vil det seinare i oppgåva vere viktig å sjå nærmare på kor truverdig han er som kjelde. For det tredje er det slik at Chapman også kan ha spelt ei rolle i korleis det britiske etterretningsvesenet vurderte Dagmar Lahlum. Vurderinga av han kan også ha verka inn på korleis dei vurderte ho. Utan Chapman er det vanskeleg å både presentere den historia som ligg føre om Lahlum, og å drøfte moment i historia seinare. Kva framstilling er det så dei fire forfattarane har gjeve av Dagmar Lahlum?

Dagmar Lahlum

Dagmar Lahlum vart fødd 10. mars 1923 i Sørumsand. Familien flytta så til Eidsvoll, og det var her ho voks opp som dotter av skomakaren Karl Lahlum og husmora Martha Olsen. Dagmar Lahlum kom frå enkle kår, og familien hennar hadde lite å rutte med i oppveksten hennar. Ho hadde ei eldre søster, og to eldre halvbrødre som ho såg lite til. Ben Macintyre har i si bok skildra korleis Lahlum i oppveksten ikkje likte seg på Eidsvoll, og vart sladra om av naboane: “(...)she was regarded by local gossips as altogether too pretty and opinionated for their respectable town.”⁹⁶ Det kjem derimot ikkje fram nokon plass kor han har fått desse opplysningane frå. Han skildrar også ei ung kvinne som var eventyrlysta, og syntest at Eidsvoll var altfor lite og at der var ingenting å finne på.

⁹⁴ Booth 2007: 289-292.

⁹⁵ Macintyre 2007: 317.

⁹⁶ Macintyre 2007: 235.

På fritida likte ho å lese magasin og sy moteklede. Men så snart ho kunne reise til Oslo, så reiste ho av stad. Ho skal ha reist til Oslo som syttenåring i 1940, rett før krigen braut ut i Noreg, og tatt seg jobb som resepsjonist på eit hotell, og som sydamme.⁹⁷

I 1940 kom så invasjonen i Noreg, og Lahlum skal ha sett med forskrekking på korleis dei tyske troppane marsjerte ned Karl Johan, men samtidig skal ho, i følgje Macintyre, også ha syntest at det var litt spennande. Som Chapman skal ho ha vore glad i eventyr.⁹⁸ Pryser, Macintyre og Booth skriv at ho på dette tidspunktet var gift med ein eldre mann, men at dei var separerte på det tidspunktet ho møtte Chapman, ein aprilkveld i 1943, på restaurant Ritz.⁹⁹ Chapman tok kontakt med Lahlum, men ho avslo først å ha noko kontakt med han. I følgje Booth var dette fordi ho hata okkupantane, men han forklarar likevel ikkje kvifor ei kvinne som hata okkupantane, skulle ha noko interesse av å vanke på ein bar som var kjent for mange tyskarar. Macintyre påstår derimot at dette var fordi ho var ute etter informasjon om tyskarane, men seier ikkje noko om kvifor ho då avviste Chapman.¹⁰⁰ Etter at Lahlum avviste kontakt med Chapman, skal han ha fortalt ho at han eigentleg var ein fransk journalist. Seinare skal han, ha justert den løgna med ei ny ei, og sagt at han var tysk, men at han var vokse opp i USA.¹⁰¹ Etter kvart fekk dei nærmare kontakt, og vart snart eit par. Om sommaren ferierte dei, og delvis budde, på ein yacht ved Oslofjorden.

Lahlum flytta etterkvart inn saman med Chapman, og ein tyskar som gjekk under namnet Johnny Holst.¹⁰² Dei budde i Kapellveien 15.¹⁰³ I følgje Macintyre var ho ikkje udelt begeistra for å flytte inn i dette husværet, fordi ho var redd for å verte sett på som ei tyskarjente blant andre nordmenn. I tillegg skal ho ha nekta å vere med Chapman på restaurantar der det kunne vere mange nordmenn, og reagert sterkt på at ho vart sett på som ei tyskarjente.¹⁰⁴ Dei skal derimot ofte ha gått på restauranten Lövenbrau i Universitetsgaten, der det vanka veldig mange tyske offiserar.¹⁰⁵ Booth skriv også at Lahlum skal ha vorte gravid med Chapman under krigen, men at ho tok abort etter at Chapman spurde føringsoffiseren sin von Gröning om han ikkje kunne hjelpe dei med dette.¹⁰⁶

I byrjinga skal Chapman ikkje ha sagt noko til Lahlum om at han var britisk dobbeltagent,

⁹⁷ Det er litt uklart om ho reiste til Oslo som syttenåring, sidan ho i si eiga landssvikforklaring gav opp at ho kom der ved juletider i 1942, to år etterpå. L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47. Niesa hennar, Bibbi Røset, stadfestar likevel at ho reiste der som 17-åring i 1940. Ei mogeleg forklaring kan vere at ho hadde ein liten hybel i Oslo, men at ho fram til 1942 reiste mykje heim til Eidsvoll.

⁹⁸ Macintyre 2007: 235.

⁹⁹ Pryser 2007: 213; Macintyre 2007: 234; Booth 2007: 227, 230. Denne opplysninga er usikker, og eg vil drøfte den seinare i oppgåva.

¹⁰⁰ Macintyre 2007: 234, 245, 247.

¹⁰¹ Ibid: 236.

¹⁰² Holst var ein del av den tyske etterretningstenesta, og hadde blant anna i oppdrag å halde eit auge med Chapman.

¹⁰³ Booth påstår at dette var Kapellveien 8. men det er mest sannsynleg at han har fått feil opplysningar frå ein stad, eller at det er ein skrivefeil. Både Pryser og Macintyre skriv at det var Kapellveien 15. Huset er også kjent for at det budde to jødar der, ekteparet Feldmann, som vart myrda av dei norske flyktninglosane sine under flukta til Sverige. Ei sak som grenselosane vart frifunne for etter krigen. Macintyre 2007: 240. Pryser 2007: 213. Booth 2007: 228.

¹⁰⁴ Macintyre 2007: 237.

¹⁰⁵ Pryser 2007: 213.

¹⁰⁶ Opplysningar om aborten har Booth frå Eddie Chapman si enke, Betty Chapman. Booth 2007: 229-230.

men heldt fast på historia om at han var tyskar, oppvaksen i USA. Det gjekk ei god stund før han avslørte den rette identiteten sin til ho. Ingen av forfattarane seier noko om det eksakte tidspunktet han skal ha avslørt dette. Det einaste Macintyre seier er at det var etter at Chapman hadde vore ein tur til Berlin, og at han sa det medan dei var ute på fjorden og segla.¹⁰⁷ Han skriv også at grunnen til at Chapman kom med desse opplysningane no, var delvis fordi Dagmar Lahlum vart frosen ut av andre nordmenn, og fordi han var redd for at ho ville gå frå han om han ikkje fortalde ho sanninga.¹⁰⁸ Booth hevdar derimot at noko av grunnen til at Chapman røpte seg, var at Lahlum var i pengeproblem, og Chapman hadde tilbode ho pengar, som ho ikkje ville ta imot fordi han var tyskar. Han forklarte ho difor at han eigentleg var britisk for at ho skulle ta imot pengane.¹⁰⁹

Lahlum skal ha tatt nyhenda om Chapman sin rette identitet med stor ro, og sagt at ho lenge hadde mistenkt han for ikkje å vere tyskar.¹¹⁰ Ho skal så ha fortald at ho sjølv var involvert i motstandsarbeid gjennom den norske heimefronten.¹¹¹ Det at ho var med i den norske motstandsrørsla før ho møtte Chapman skriv både Pryser, Booth og Macintyre. Booth skriv at ho skal ha gjeve Chapman informasjon som få kunne vite om på det tidspunktet, medan Macintyre skriv om at ho skal ha fått Chapman til å hjelpe ein motstandskamerat av ho.¹¹² Etter at Chapman hadde fortalt sanninga til Lahlum skal han så ha verva ho som uoffisiell agent til dei same britiske etterretningstenestene som han var med i, MI5, og gjeve ho oppdrag som ho skulle utføre på oppdrag frå han.¹¹³

I mars 1944 fekk Eddie Chapman beskjed av tyskarane om å reise på nytt oppdrag utanfor Noreg. Dette gjorde at han også måtte reise frå Lahlum. Men før det hadde dei to avtalt kva som skulle skje vidare etter at han reiste. Chapman gav Lahlum i oppdrag å halde fram kontakta med medlemmene av Abwehr, og halde fram med å få tak i meir informasjon.¹¹⁴ Men dette var ikkje det einaste dei planla. Dei la også personlege framtidsplanar, om borna dei skulle få, og stader dei skulle vitje etter krigen. I tillegg hadde dei planar om å opne ein bar i Paris etter krigen, saman med Chapman sin tyske sjef, Stefan von Gröning. Chapman sørgde også gjennom von Gröning, for at Lahlum fekk utbetalt 600 kroner i månaden frå hans eigen konto. Og han ordna det slik at ho fekk ein stad å bu, ei leilegheit i Tullingsgate 4a. Macintyre skriv at dei skal ha gjeve kvarandre ein lovnad om at ho skulle vere stille om det Chapman hadde sagt. Til gjengjeld skulle han ein dag komme

¹⁰⁷ Det er truleg at det var i slutten av juli eller i august/september at Chapman fortalde Lahlum sanninga om kven han eigentleg var. Grunnen til at dette er det mest trulege tidspunktet, er opplysninga om at det var etter at Chapman hadde vore i Berlin. I følgje dei britiske arkivrapportane var Chapman i Berlin i juli månad. KV2/459.

¹⁰⁸ Macintyre 2007: 245.

¹⁰⁹ Booth 2007: 221. Grunnen til at Lahlum var i pengeproblem skal ha vore fordi ho på denne tida var oppteken med eit søksmål mot den tidlegare mannen sin, for å få tilbake nokre pengar som ho meinte han skulda ho. Macintyre skriv at ho var i ei konflikt om 20 000 kroner med eksmannen sin. Macintyre 2007: 236.

¹¹⁰ Booth 2007: 235; Macintyre 2007: 245.

¹¹¹ Macintyre 2007: 247.

¹¹² Pryser 2007: 215; Macintyre 2007: 245, 247; Booth 2007: 236.

¹¹³ Macintyre 2007: 246.

¹¹⁴ Ibid: 255.

tilbake og hente ho.¹¹⁵

Hilde Harbo har skrive meir om kva som hendte med Dagmar Lahlum etter at Chapman reiste frå Noreg. Lahlum heldt fram med å halde kontakt med det tyske miljøet gjennom at ho fekk seg ein jobb i den tyske tryggingstenesta, med å sensurere brev frå Sverige til Noreg. Denne jobben fekk ho gjennom ei kontakt ho hadde, sjåføren til Heinrich Fehlis, som var sjef for den tyske tryggingstenesta i Noreg. Harbo skriv at denne jobben gav ho moglegheiter til å sleppe gjennom meldingar til fordel for norsk motstandsrørsle.¹¹⁶

Då freden kom til Noreg vart Dagmar Lahlum arrestert for landssvik og fengsla. Harbo som har hatt tilgang til landssviksaka til Lahlum oppgjev meir om grunnen til at ho vart arrestert, og kva straffa hennar vart. Ho skriv at Lahlum vart arrestert 19. mai 1945 og varetektsfengsla. Grunnen til at ho vart arrestert var jobben i Sipo.¹¹⁷ Lahlum sat i varetekt frå 19. mai til 24. november. Dette var ein månad lenger enn kva vedtaket i forhøyringsretten sa ho skulle sitte. Den 31. mars 1947 kom straffa, i form av eit førelegg på fengsel i seks månadar og ti års tap av stemmeretten. Fengselsstraffa vart sett på som sona gjennom varetekt.¹¹⁸ Sjølv om fengselsstraffa til Lahlum var ferdig sona, var det verre med rykte ho hadde fått som tyskarjente. Både Pryser og Harbo skriv om korleis Lahlum sleit med dette rykte, i følgje Harbo heilt til sin død. Lahlum døydde jula 1999 åleine i leilegheita si. I følgje Pryser hadde ho ete for lite, og drukke for mykje gjennom fleire år, og ho døydde under noko uklare omstende.¹¹⁹ Macintyre skriv at det var av Parkinson ho døde, i romjula 1999.¹²⁰

Den historia desse fire forfattarane har presentert er veldig lik, og det er lite usemje å spore mellom dei. Dersom historieframstillinga til forfattarane av og til skil seg, kjem det av at dei har valt forskjellige innfallsvinklar til historia, og at dei fokuserar på forskjellige ting, ikkje på grunn av at dei er usamde om sentrale moment. Det mest typiske eksempelet er at Hilde Harbo fokuserar spesielt på landssvikstraffa og tida etter krigen, medan dei tre andre fokuserar mest på hendingane under krigen. I tillegg er det nokre ting som berre ein eller to av forfattarane skriv.¹²¹ Det alle forfattarane er samde om er likevel at Dagmar Lahlum var med i norsk motstandsrørsle og britisk etterretning, og at ho etter krigen vart uskuldig dømt som landssvikar og tyskarjente. Eddie Chapman kom aldri tilbake og redda ho frå skuldingane. Dagmar Lahlum døydde difor i 1999 utan

¹¹⁵ Booth 2007: 236. Macintyre 2007: 254-255. Pryser 2007: 215.

¹¹⁶ Harbo 2008: 321.

¹¹⁷ Tore Pryser og Hilde Harbo har gjeve opp ulike grunnar til at Lahlum vart arrestert. Medan Tore Pryser skreiv at det var på grunn av hennar omgang med tyskarar i Oslo, skreiv Harbo at det var på grunn av jobben i Sipo. Grunnen til at dei gjev opp ulik grunn er at Pryser ikkje hadde tilgang til landssviksaka til Lahlum då han skreiv om ho, medan Harbo hadde det. Pryser bygde truleg mest på kva han trudde var grunnen til at ho vart arrestert, sidan han ikkje hadde sett sjølv landssviksaka. Pryser 2007: 215-216.

¹¹⁸ Harbo 2008: 323.

¹¹⁹ Pryser 2007: 216.

¹²⁰ Macintyre 2007: 315.

¹²¹ Eit eksempel er at Ben Macintyre skriv i si framstilling at Dagmar Lahlum var på Restaurant Ritz for å plukke opp informasjon som ho trudde kunne vere nyttig for heimefronten, medan ingen av dei andre nemnar noko om dette.

å ha vorte reinvaska for skuldingane mot ho etter krigen.

Kva veit vi ikkje?

Dette er den kunnskapen som til no ligg føre om Dagmar Lahlum sitt liv. Det er godt mogeleg at dette også er den rette framstillinga av livet hennar. Likevel er det nokre områder som ikkje er heilt klare, det er nokre spørsmålsteikn knytt til framstillingane, slik eg ser det. I tillegg er det også nokre opne hol i framstillinga, informasjon som manglar. Det er for eksempel ikkje sagt noko nærmare om kva motstandsarbeid Lahlum sjølv skal ha drive med før ho møtte Chapman. Denne, og andre uklare ting kan kanskje forklarast med at kjeldene som har vore brukt har vore få, og ganske tynne. Men dette er ikkje einaste grunnen. Også det at ingen av forfattarane har hatt høve til å undersøkje Dagmar Lahlum som eit djupnestudium kan vere med på å forklare kvifor det på nokre områder framleis er ein del spørsmålsteikn. For dei to engelske journalistane, Nicholas Booth og Ben Macintyre, var Dagmar Lahlum berre ein biperson i biografiane deira om Eddie Chapman. Historikaren Tore Pryser, som skreiv om Dagmar Lahlum i samband med boka si om kvinner i hemmelege tenester, fokuserte heller ikkje berre på ho. Som han sjølv har skrive så fokuserte han på å skrive den kollektive biografien til fleire kvinner. Hilde Harbo har lagt nesten all vekt på livet til Lahlum etter krigen, og heller ikkje ho har gått noko spesielt djupt inn i stoffet.

I tillegg er det slik at sjølv om historia om Dagmar Lahlum sin lagnad er vorte framstilt av fire ulike forfattarar, har dei i stor grad også bygd på kvarandre som kjelder i framstillingane sine. Difor er historia også veldig likt framstilt mellom alle fire, og det er heller ikkje noko stor usemje mellom dei i høve til nokon store spørsmål. Det at dei byggjer så mykje på kvarandre, og ikkje går noko djupare inn i stoffet, kan føre til at historia om Lahlum ikkje vert problematisert skikkeleg. Når framstillinga vert så kort vil det så igjen lett gå utover drøfting av dei områda der kjeldene kan vere litt tynne. Den framstillinga som ligg føre til no er difor meir ei deskriptiv framstilling enn ei analytisk framstilling. I analytiske framstillingar vert årsakene til at noko skjedde eller ikkje skjedde, motiva til handlingar, eller samanhengar i hendingane meir problematisert og drøfta. Det er difor lett for at det kan danne seg ei historie som ikkje vert utfordra på viktige punkt. Denne framstillinga kan vere rett, men det er også mogeleg at sannleiken er ein heilt anna. Kanskje var ikkje Dagmar Lahlum med i noko motstandsrørsle under krigen, og det er også mogeleg at ho ikkje utførte noko etterretningsarbeid for Eddie Chapman. Ho seier sjølv ikkje noko om dette, og ingen av forfattarane har presentert andre kjelder for denne historia enn Chapman. Sidan han er den einaste kjelda er det difor grunn til å drøfte framstillinga litt nøyare. Kanskje ligg sanninga ein stad midt i mellom? Det er mogeleg at dette er ei historie der det verken finst heltar eller skurkar, berre menneske som prøver å komme seg gjennom krigen på best mogeleg måte. Eg vil ikkje avvise nokon av desse forklaringane, men prøve å gå inn i kjeldene med opne auge for at det kan finnast meir enn ei mogeleg forklaring.

Det at Lahlum døde utan å fortelje nokon kva som skjedde under krigen gjer det også vanskeleg å få på plass alle omstenda rundt fleire spørsmål. Det er heller ikkje mange kjelder som historikarar kan nytte seg av når ein skal prøve å gå i djupna på det livet Dagmar Lahlum levde. Likevel finst det nokre kjelder som vil vere nyttige i den vidare framstillinga. Dei fleste kjeldene har vore nytta før av dei tidlegare forfattarane som har skrive om Lahlum, men ingen av forfattarane har hatt tilgang til alle kjeldene. Dei har basert seg på berre delar av dei. Dette gjev meg altså ein mogelegheit til å få studert desse kjeldene meir i djupna enn kva som tidlegare har vore gjort, og også å sjå dei nærmare opp mot kvarandre. Det har for eksempel ikkje vore ei undersøking av dei britiske arkivkjeldene opp mot forklaringa som Lahlum sjølv gav i landssviksaka etter krigen. I tillegg er Pryser den einaste historikaren av desse fire, men han har også vore den som har hatt minst tilgang til primærkjelder, og det er mogeleg at journalistar av og til kan ha ei anna tilnærming til stoffet enn kva ein historikar har. Eg håpar difor at eit djupnestudium av alle primærkjeldene kan føre til ny kunnskap om Dagmar Lahlum, og vidare mot eit svar på spørsmålet om hennar rolle i krigen og landssviksaka mot ho. Eg vil først starte med å forklare kor eg meiner at der er opne hol i framstillinga, og kva spørsmål som bør utforskast nøyare. I tillegg vil eg presentere andre moglege forklaringar på historia om Dagmar Lahlum, som eg så vil ta med vidare i oppgåva for å sjå om eg greier å sannsynleggjere nokon av dei spørsmåla eg stiller no i starten.

Spørsmål eg vil drøfte vidare

Slik den er vorte framstilt av dei fire forfattarane, er historia om Dagmar Lahlum at ho var ei motstandskvinne som vart urettvist dømt for landssvik etter krigen. Men det herskar likevel ein god del uvisse rundt fleire punkt i livet hennar, både delar som er prøvd forklart, og delar som ikkje har vore nemnt noko særleg om. I denne oppgåva er det spesielt handlingane under, og rett etter krigen, som eg vil fokusere på. Det er også denne perioden av livet til Dagmar Lahlum som gjer at historia om ho er mest interessant. Men det er også her det er størst uvisse omkring ein del punkt, spesielt det som er opplyst om motstandsinnnsatsen hennar, og landssviksaka som kom etter krigen.

Alle dei fire forfattarane har skrive at ho var med i den norske heimefronten før ho møtte Eddie Chapman. Kjelda dei byggjer på her er britiske arkivdokument, som for det meste er basert på forklaringane til Eddie Chapman. Sidan denne kjelda er så viktig, meiner eg at den bør vurderast kritisk. Eit av dei sentrale spørsmåla i neste kapittel vil difor vere: Kor truverdig er Eddie Chapman som kjelde? Det at det berre finst ei kjelde til at Dagmar Lahlum skal ha drive med motstandsarbeid under krigen, gjer også at dette vert ein del som det heftar litt utryggleik rundt. Dei andre forfattarane har i liten, eller ingen grad vurdert dette spørsmålet kritisk, og har slått fast at ho var med i motstandsrørsla basert på ei kjelde. Sidan kjeldene er så få på dette området meiner eg det kan opne opp for fleire forklaringar, som for eksempel at ho ikkje var med i noko motstandsarbeid. Eit sentralt spørsmål i neste kapittel vil difor vere: Var Dagmar Lahlum med i norsk motstandsrørsle

under krigen? Eit anna spørsmål vil vere: Var Lahlum med i britisk etterretningsvesen? Dersom ho var det, er det òg eit mysterium kvifor britane ikkje anerkjente dette etter krigen, og såleis redde ho frå landssviktiltalen. Dette vil eg også drøfte nærmare i neste kapittel.

Det er ikkje berre motstandsarbeidet det knyte seg fleire spørsmål til når det gjeld historia om Dagmar Lahlum. For det første vil det vere nyttig å gå nærmare inn på landssviksaka hennar, og sjå kva premiss påtalemaktene la til grunn for den. Pryser og Harbo har i sine framstillingar gått utifrå at Lahlum vart uskuldig dømt etter krigen, i og med at ho hadde delteke i motstandsarbeid. Men, noko som dei ikkje har gått noko vidare inn på, var om ho fekk ei rettferdig straff etter dei brotsverka som det norske rettsapparatet trudde ho hadde gjort. Dette vil vere veldig interessant å sjå nærare på, for sjølv om det norske rettsoppgjeret har fått lite kritikk for måten det vart gjennomført på, er det ikkje umogeleg at straffene også der kunne verte litt vilkårlege. Dagmar Lahlum var kjent i samtida som ei tyskarjente, og mange var kritiske til desse jentene etter krigen. Eit spørsmål vil difor vere: Kan det ha vore andre forhold enn jobben i Sipo som var avgjerande for straffeutmålinga? Det at ho sat ein månad lengre i varetekt enn kva vedtaket sa er også ein grunn til at eg vil undersøkje dette. Eit anna spørsmål som heilt naturleg reiser seg i samband med landssviksaka er kvifor Dagmar Lahlum godtok førelegget, viss ho var uskyldig? Spørsmålet om kvifor ho godtok førelegget er viktig å drøfte fordi det kan vere med på å styrke mogelegheita for at det finst andre forklaringar enn kva som tidlegare har komme fram om Dagmar Lahlum. Blant anna om ho var så uskuldig som framstillinga om ho gjev inntrykk av.

Samandrag

I motstandshistoria vert gråsonene sjeldan nemnt. Også i denne historia er det lett for at det kan verte anten eller. Anten at Dagmar Lahlum var ei jente som dreiv motstandsarbeid i stor stil gjennom heile krigen, og likevel vart uskuldig dømt som landssvikar, og levde med denne sorga resten av livet. Det andre motstykket vert då at ho var ei kvinne med eit litt tvilsamt rykte, som tilfeldigvis vart kjæraste med ein engelskmann som var involvert i den britiske motstandsrørsla. Etter at han reiste frå landet tok ho seg så jobb hos tyskarane, og fekk difor ei landssvikstraff, samtidig som ho sleit med ryktet som tyskarjente etter krigen. Dette er dei to ytterpunkta, men det kan også finnast gråsoner her, sjølv om desse mange gonger ikkje vert nemnt når det kjem til historia om krigen. Kan sanninga liggje ein stad midt i mellom? Dette er også ein mogelegheit. Kanskje var Dagmar Lahlum ei jente som berre prøvde å tilpasse seg situasjonane ho var i så best ho kunne? Macintyre skildrar også Chapman som ein person som var litt midt i mellom helt og skurk. Den britiske etterretninga ser ut til å ha hatt vanskar med å plassere han, og med å vite kor mykje dei kunne stole på han. Det er mogeleg at det var slik det var med Lahlum også, at dei ikkje heilt stolte på ho, og at det var dette som var grunnen til at dei ikkje reinvaska ho etter krigen, eller kanskje det var andre grunnar?

Poenget med dette kapitlet har vore å vise kunnskapen som til no ligg framme om Dagmar Lahlum og hennar liv, for så å peike på dei stadene som er mest uklare i framstillinga. Det er som før sagt godt mogeleg at den framstillinga som ligg føre er rett, men eg meiner at det er såpass usikkert at det trengst å forskast meir i kjeldene for å sjå om framstillinga stemmer. I tillegg er det fleire spørsmål som ingen av forfattarane har gått noko nærmare inn på, spesielt knytt opp til landssviksaka, og den straffa ho fekk der, og samanlikningar med andre kvinner i etterretningsvesenet under andre verdskrig. Eg vil difor i dei neste kapitla prøve å svare på nokon av dei spørsmåla eg har reist i slutten av dette kapitlet.

Kapittel 4: Dagmar Lahlum: Landssvikar eller motstandskvinne?

Innleiing

Den 19. mai 1945 vart Dagmar Lahlum arrestert heime hos seg sjølv i Oslo, og ført til Bredtvedt fengsel. Då Lahlum kom til fengselet var det både kvinnelege og mannlege fangar der, men snart vart det eit fengsel for berre kvinner. Det som møtte ho var eit forfalle og skittent fengsel, der vakthaldet stort sett bestod av mannleg betjening frå heimefronten, og det vart rapportert om store vanskar med hysteriske fangar.¹²²

Det var mange arrestasjonar i den første tida etter frigjeringa, heile 18 000 personar vart arresterte i dei første vekene, medan det ikkje var meir enn ca. 2000 fengselsplassar til disposisjon. I dette kapitlet vil eg sjå nærmare på bakgrunnen til at Dagmar Lahlum hamna på Bredtvedt, og eg vil drøfte om ho verkeleg var ei norsk motstandskvinne, som berre var uheldig med omstendene etter krigen. Kapitlet er delt opp i to delar. I den første delen ser eg nærmare på sjølve landssvikoppgjeret for å gje ein bakgrunnskunnskap, og så på landssviksaka til Dagmar Lahlum. Eg vil vise kva Lahlum sjølv sa i forklaringa ho gav under landssviksaka, og kva som låg bak tiltalen. I den neste delen går eg inn på det motstandsarbeidet som Lahlum skal ha utført under krigen. Her drøftar eg kor sannsynleg det er at ho deltok i arbeid for den norske motstandsørsla, og det britiske etterretningsvesenet. I tillegg vil eg sjå nøyare på kjelda til heile historia om motstandsarbeidet til Lahum, Eddie Chapman, og drøfte kor truverdig han er som kjelde.

Landssvikoppgjeret¹²³

Landssvikoppgjeret etter krigen var heilt spesielt i høve til noko rettsoppgjer som tidlegare hadde vore heldt i Noreg. Det var første gong at så mange menneske vart kollektivt straffa for landssvik, og det vart også laga heilt nye lover for å gjennomføre rettsoppgjeret. Det var § 86 i straffelova som vart brukt som basis for det strafferettslege oppgjeret, denne gav straff til dei som hadde ytt bistand til fienden. Under utarbeidinga av korleis det strafferettslege oppgjeret skulle gå føre seg etter krigen, fann regjeringa i utlandet likevel ut at det kunne verte problem med å bruke denne på heile rettsoppgjeret. Dette var fordi formuleringa var såpass generell at den kunne dekke forhold av veldig varierende karakter, frå ei lita handling til det yttarste landsforræderi. Det vart difor utarbeida nye lovreglar for rettsoppgjeret som skulle komme etter krigen.

Dei lovreglane som vart nytta under landssvikoppgjeret vart laga under krigen, og i tida rett etter at okkupasjonen var over. Frå og med årsskiftet 1941-42 vedtok regjeringa fleire provisoriske anordningar som mellom anna opna opp for å nytte dødsstraff i fredstid. Grunnen til at regjeringa

¹²² Gogstad 1999: 251. I løpet av juni overtok politisoldatar vakthaldet, men dei vart etterkvart skifta ut med kvinneleg fengselsbetjening. Det var også påstandar om valdtekt, men det hadde vore vanskelegare å kontrollere.

¹²³ I framstillinga av landssvikoppgjeret sine prinsipp har dei viktigaste referanseverka mine vore *Norsk krigsleksikon*, 1995 og Johs. Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, 1979.

såg behov for å komme med nye provisoriske anordningar var at dei ville ramme også dei som var medlemmar av NS. Dette meinte dei var eit brotsverk som braut straffelova sin §86 om bistand til fienden. Problemet var at minsteramma på eit slikt brotsverk etter denne paragrafen låg på minst tre år i fengsel. Dette var så høgt at dei vanskeleg kunne nytte denne på vanlege partimedlemmer som berre i liten forstand kunne seiast å ha medverka til kva partiet gjorde. Dei hadde difor behov for eit nytt omgrep, landssvik, utan ei nedre grense for strafferamma.

Straffelova som var frå 1902 hadde ikkje med uttrykket landssvik. Det som tidlegare hadde vore nytta var omgrepet forræderi eller landsforræderi, for brotsverk mot sjølvstenda og tryggleiken til staten, omhandla i straffelova §83-97. No sette regjeringa i gang med å vedta fleire provisoriske anordningar, avleia av straffelova, som kunne brukast på dei mindre syndarane. Den første var anordninga av 22. januar 1942, som så vart avløyst av landssvikanordninga av 15. desember 1944. Det var denne siste som vart teke opp til handsaming av Stortinget sommaren 1945, og gjort til landssviklova. Dei fleste sakene i landssvikoppgjæret vart avgjort utifrå denne lova, der også medlemskap i NS vart straffbart. Lova hadde dessutan tilbakeverkande straff, slik at brotsverk som hadde hendt før lova kom, også medførte straff.

Noreg gjennomførte eit veldig omfattande rettsoppgjær. Noko som kan illustrere dette er talet på dei som vart etterforska for landssvik. Under landssvikoppgjæret vart 92 805 landssviksaker etterforska i Noreg, av dei enda 46 085 med domfelling. Dei som hadde grove forhold å svare for, vart straffa direkte etter straffelova, medan dei mindre syndarane fekk straff etter landssviklova. Av dei straffa fekk omtrent 18 000 fridomsstraff, anten aleine eller saman med bot eller rettstap.¹²⁴ Mykje av grunnen til det omfattande rettsoppgjæret låg i at alle NS-medlemmar vart straffa, i alt 44 878 av dei straffa var medlemmar av NS.¹²⁵ Dersom ein samanliknar tala på straffedømde med tilsvarende tal for andre land i Vest-Europa, skil Noreg seg ut i høve til dei fleste andre landa. Av 100 000 innbyggjarar vart til dømes 300 straffa i Danmark. I Frankrike var den tilsvarende delen 309, medan 963 vart straffa i Belgia. Tilsvarende tal for Noreg var 1400. Når det gjeld dødsstraff, låg Noreg derimot meir på linje med resten av landa.¹²⁶

Dagmar Lahlum si landssviksak: Arrestordre og forklaring

Den 19. mai 1945 vart altså Dagmar Lahlum arrestert i Oslo. Ho hadde frå den 7. mai oppheldt seg i hovudstaden, etter at ho først hadde vore ein tur heim til Eidsvoll for å besøke foreldra sine der.¹²⁷ Grunnen til at ho vart arrestert går fram av ordren sendt ut av lensmannen i Eidsvoll den 19. mai 1945. Der står det at det var fordi ho hadde jobba i brevsensuren hos tysk Sipo under krigen. Ho var

¹²⁴ Andenæs 1979: 165. Rundt 4 500 menneske fekk straff på over tre år, og omtrent 600 menneske på over åtte år.

¹²⁵ Dahl og Sørensen (red.) 2004: 228.

¹²⁶ I Noreg var det 0,7 personar pr. 100 000 innbyggjarar som vart dømt til dødsstraff. Tilsvarende tal var 1 i Danmark, 2 i Frankrike, 3 i Belgia og 0,4 i Nederland. I absolute tal vart 30 norske landssvikarar dømde til døden, og av dei vart 25 dommar fullbyrda. Brandal 2002: IV.

¹²⁷ Rapport til politimesteren i Oslo og Aker den 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

altså ein av dei mange tusen som vart fengsla i dei første dagane etter at okkupasjonen var over, mistenkt for å ha ytt bistand til fienden. Ho vart sittande på Bredtvedt i ein månad utan å få noko meir informasjon om korleis saka hennar vart sett på, eller utan høve til å sjølv gje ei forklaring på dei mistankane som var retta mot ho. Ho fekk heller ikkje høve til å ta imot besøk, eller brev, frå personar utanfor fengselet.¹²⁸

Den 15. juni 1945 fekk Lahlum endeleg gje si forklaring mot mistankane som var retta mot ho. Ho gav ei munnleg forklaring som så vart skriven ned, og vedteken av ho til slutt. Forklaringa ho gav er kort, og ho nemnar ikkje noko om at ho sjølv skal ha drive med motstandsarbeid under krigen. Derimot fortel ho ein del om Eddie Chapman, men utan å nemne han med fullt namn. Lahlum startar forklaringa med å presisere at verken ho eller nokon andre i familien har vore medlem av NS. Etter det går ho over til å forklare korleis ho kom til Oslo ved juletider i 1942 for å søke arbeid, men at det viste seg vanskeleg å få noko. Ho fortel deretter korleis ho reint tilfeldig møtte ein mann på Ritz restaurant i april 1943. Han spurde om ho snakka fransk, noko ho ikkje gjorde, og han snakka då til ho på tysk. Mannen fortalde at han var ein fransk journalist, og opplyste at han heitte Fritz Graumann. Etter dette var dei mykje saman, og i oktober 1943 forlova dei seg, forklarar Lahlum. Ho fortel så, at sidan han ikkje jobba på denne tida, så lurte ho på kva det var han gjorde. Etter kvart som tillitsforholdet mellom dei voks, som ho uttrykk seg, fortalde han at han var engelsk, at han heitte Eddy, og at han var i Noreg på engelsk oppdag. ”Hvad hans arbeide bestod i fortalte han dog ikke.”¹²⁹ Ho forklarte vidare at ho visste at han var i kontakt med fleire tyskarar, men at ho ikkje visste noko om kva slags folk dette var.

Engelskmannen ho hadde møtt reiste så til Tyskland den 4. mars 1944. Ho fortalde at dei i forkant av dette hadde diskutert kva som ville skje med ho når han reiste. Han hadde då samtykka i at ho fekk ta seg arbeid hos tyskarane, viss ho såg seg nøydd til det. Dette var for å hindre at ho vart sendt på arbeidsteneste. Dei diskuterte også dei vanskanne ho kunne komme i, viss krigen vart avslutta før han kom tilbake, eller i tilfelle han vart drepen i løpet av krigen. Han rådde ho då til å ta kontakt med det engelske politiet. Lahlum fortel vidare i forklaringa at ho kom i kontakt med det tyske tryggingsspolitiet gjennom ein mann med namn Iredi, som heldt til i ei garasje i same bygg som ho. Iredi var sjåfør for Heinrich Fehlis oppgjev ho.¹³⁰ Dei gjekk på kino eit par gonger, og ”dessuten var han nogen ganger oppe hos mig.”¹³¹ Det var Iredi som fortalde ho at det vart snakka om ho i hans kretsar, og at ho stod i fare for å verte sendt på tvangsarbeid i Nord-Noreg. Dette var

¹²⁸ Om landssvikoppgjøret 1962: 393. Her står det at fram til 6. august 1945 fekk ikkje fangane høve til å ta imot brev i fengslet. Med det nye fengselsreglementet, som kom 6. august, vart dette lov, men det var framleis ikkje lov å ta imot besøk. Denne regelen vart etter kvart også lempa på.

¹²⁹ Rapport til politimesteren i Oslo og Aker 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418 /47.

¹³⁰ Iredi sitt fulle namn var Otto Paul Iredi, og han jobba som sjåfør for SS-Oberführer Heinrich Fehlis, som var sjef for Sipo og SD i Noreg. Han jobba òg på kontoret hans. Iredi var SS-Oberscharführer (sersjant) og Kriminalangestellter knytt til Sipo Abteilung II D3, som var forvaltningsavdelinga sin bilpark. Nøklebye 2003:185-186.

¹³¹ Rapport til politimesteren i Oslo og Aker 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418 /47.

grunnen til at ho tok arbeid i sensuren, og vart sett til å lese brev, som kom frå Sverige til Noreg. Lahlum hadde første kontrollen av breva, og deretter kontrollerte tyske damer enkelte brev ved stikkprøver. Ho legg dessutan til at ho hadde lita greie på gangen i sensuren.

Til slutt i forklaringa fortel Lahlum igjen at ho ikkje var tysk eller NS-innstilt, men at ho tvert imot heile tida hadde sympatisert med Noreg og dei allierte si side. Når ho ikkje hadde tatt kontakt med det engelske politiet før, så var det fordi ho ikkje visste kor dei var. Men no ønskte ho å komme i kontakt med det engelske politiet.¹³²

På dette punktet vart Dagmar Lahlum sine ønske tatt omsyn til. Den 19. juni 1945 vart ho lauslaten frå Bredtvedt for å overførast til det engelske politiet på Akershus landsfengsel.¹³³ Men allereie 20. juni vart ho sendt tilbake til Bredtvedt frå Akershus fordi det engelske politiet, i følge rapporten frå politimeisteren i Oslo og Aker, hadde nekta å ta imot ho.¹³⁴ Etter dette gjekk det ikkje meir enn seks dagar før det vart heldt forhøyringsrett på Bredtvedt i saka mot ho, den 26. juni. I forklaringa ho gav i forhøyringsretten heldt ho fast på same framstillinga som ho gav i den tidlegare rapporten 15. juni 1945, men no erklærte ho seg også ikkje straffeskuldig. Den 26. juni vart det fatta eit vedtak om at ho var mistenkt med rimeleg grunn for brotsverk mot landssvikanordningen §2 jfr, §3 og strl. §86, og at ho skulle haldast i varetekt inntil anna vert bestemt av retten, eller påtalemyndigheitene, men ikkje lenger enn til 22. oktober 1945. Innan den tid måtte anten forundersøking vere kravd eller tiltale reist. Lahlum ønskte ikkje å påkjære vedtaket. Etter det vart ho ført tilbake til arresten der ho vart sittande i varetekt ein månad lenger enn kva vedtaket sa, heilt til ho vert lauslaten 24. november 1945.

Landssvikførelegget til Dagmar Lahlum

Eit drygt år seinare, den 20. januar 1947, sendte Oslo Politikammer eit forslag til ”De herrer Statsadvokater” om at saka til Dagmar Lahlum skulle avgjerast med eit førelegg. Dei hadde også eit forslag til kva straff ho skulle få: Fengsel i 189 dagar, tilsvarende den tida ho hadde sete i varetekt, og eit rettstap etter landssviklova § 11, pkt. 1 og 2. Statsadvokatembete i Oslo hadde ingen innvendingar mot den føreslegne straffa, og den 10. april 1947 sendte dei førelegget til sorenskrivaren i Eidsvoll. Dei bad om at førelegget skulle verte førelagt den sikta til vedtaking.

Laurdag 19. april 1947 møtte så Dagmar Lahlum opp hos sorenskrivaren i Eidsvoll for å godkjenne førelegget, under oppsyn av ein dommar. I førelegget stod det at ho fekk straff etter landssviklova av 21.februar 1947 §3 jfr. §2 nr. 4 jfr. straffelova §86. Den sat straff for dei som rettsstridig ”under en krig hvori Norge deltar eller med sådan krig for øye yder fienden bistand i råd

¹³² Rapport til politimeisteren i Oslo og Aker 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418 /47.

¹³³ Løslatelsesordre av den 16.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418 /47.

¹³⁴ Rapport til politimeisteren i Oslo og Aker 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418 /47.

eller dåd.”¹³⁵ Førelegget som statsadvokaten sendte til vedtaking var omtrent identisk med forslaget til Oslo politikammer.¹³⁶ For det første vart ho dømt til fengsel i seks månadar. Denne straffa var allereie sona ved varetektsarrest frå 19. mai – 24. november 1945. For det andre vart ho dømt til rettstap, noko som innebar tap av stemmerett i offentlege saker, og tap av retten til å gjere teneste i landsforsvaret. Begge rettstapa gjaldt for ti år, rekna frå den dagen førelegget vart vedtatt. Grunngevinga for førelegget var at ”Siktede arbeidet fra november 1944 til frigjøringen i den tyske brevsensur på hovedpostkontoret i Oslo hvor hennes arbeide besto i å lese og kontrollere brever fra Sverige til Norge.”¹³⁷

Dagmar Lahlum vart altså ikkje dømt i rettsapparatet, men fekk eit førelegg som ho godtok. Viss ho ikkje hadde godtatt det så hadde saka gått vidare til rettsapparatet, der ho ville fått rett til ein advokat som kunne tala hennar sak. Denne mogelegheita sa ho altså ifrå seg.

Straff ved førelegg

Det å gje fengselsstraff ved førelegg var noko heilt spesielt for landssvikoppgjeret, og har verken vore brukt før eller seinare. Ordninga har i lita grad vorte kritisert i ettertid sjølv om den faktisk medførte at personar kunne verte dømt til fengselsstraffer i opptil eit år utan ein dom i ein rettssak. Mogelegheita til å gje fridomsstraff gjennom førelegg vart fremja gjennom ein proposisjon for regjeringa 27. november 1945. I førekant var det knytt ein del diskusjonar til den nye ordninga.

Heimefrontleiinga var dei som først hadde foreslått at det skulle komme ei bestemming om at det kunne verte gjeve straff ved førelegg. Forslaget deira var at: ”Forelegg kan utferdiges som bøter, frihetsstraff inntil 6 måneder, tillitstap, begrenset rettighetstap og oppholdsforbud.”¹³⁸ Denne proposisjonen gjekk likevel ikkje gjennom i departementet i første omgang på grunn av ein prinsipiell skepsis mot fridomsstraff ved førelegg, og fordi dei meinte at det ikkje ville vere noko behov for det. Dette endra seg så i tida etter frigjeringa; regjeringa fann det då likevel nødvendig å fremje eit forslag om at det skulle vere mogeleg å gje førelegg også ved fridomsstraff.

Grunnen til at regjeringa no gjekk inn for at det skulle opnast opp for førelegg ved fridomsstraff, var først og fremst fordi dei meinte at ein enklare saksgang kunne påskunde rettsoppgjeret, noko som dei meinte var i dei sikta sine interesser.¹³⁹ Det at domstolane ville verte avlasta var også eit avgjerande argument. Tidlegare hadde dei vore skeptiske, fordi dei var redde det ville vere utryggleik rundt kva straff dei tiltalte skulle få viss det vart brukt førelegg. Men no meinte regjeringa at utryggleika i høve til straffeutmålingar ikkje var så stor lenger, fordi det i løpet av

¹³⁵ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

¹³⁶ Den einaste skilnaden var at Oslo politikammer foreslo fengselsstraffa til 189 dagar, medan Statsadvokatembete i førelegget skreiv seks månadar. Det var uansett same fengselsstraffa for Dagmar Lahlum, sidan den vart sett på som sona gjennom varetektsarresten.

¹³⁷ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

¹³⁸ Dette var gjennom eit utkast til rettsordenen for landssviksaker som dei sendte til Justisdepartementet i London med brev 13. juni 1944. *Om landssvikoppgjøret* 1962: 74.

¹³⁹ *Om landssvikoppgjøret* 1962: 74.

domstolane sin omfattande praksis hadde danna seg ”faste linjer både med hensyn til lovanvendelsen og straffeutmålingen i landssviksaker av den art som forslaget vil vedrøre.”¹⁴⁰

Lovendringa som vart lagt fram tok særleg sikte på tilfelle den der sikta hadde vore halde i varetekt slik at heile, eller ein vesentleg del av fridomsstraffa, allereie var sona. Forslaget som no låg føre, opna opp for at det skulle vere mogeleg å gje fridomsstraff i opptil eit år ved førelegg, og at statsadvokaten, ikkje politiet, skulle skrive ut førelegget. På den andre sida var det politiet som anbefalte statsadvokaten kva straffa skulle vere. Dette var ikkje det einaste som var nytt i høve til det forslaget heimefrontleinga hadde komme med. Forslaget gjekk utpå at førelegget skulle vedtakast framfor ein dommar i forhøyringsretten, og at dommaren skulle forsikre seg om at den tiltala var klar over innhaldet og verknadene av førelegget.

Det hadde vore ein del diskusjonar i justiskomiteen før eit knappast mogeleg fleirtal på tre i komiteen, med formannen si dobbeltstemme, slutta seg til forslaget. Mindretallet, som også var på tre, gjekk imot forslaget. To av medlemmene meinte at dette ville føre til eit så sterkt brot med ”hedvunne norske rettsprinsipper”¹⁴¹ at dei ikkje kunne godkjenne forslaget. Den tredje medlemmen meinte at ei lang rekkje med saker ikkje ville verte skikkeleg klargjort, og at proposisjonen ville føre til at det ikkje vart full tilgang, og open kontroll med sakene.¹⁴² Etter dette gjekk proposisjonen vidare til Odelstinget og Lagtinget, der det begge stader vart vedteke med eit stort fleirtal. Av i alt 46 085 straffefelte var det 26 996 som tok førelegg, medan 19 089 tok dom.¹⁴³ Dagmar Lahlum var altså langt frå åleine om å velje denne løysinga. Spørsmålet er heller kvifor ho valte dette når ho erklærte seg ikkje straffeskuldig, og altså meinte at tiltala mot ho var feil.

Kvifor vedtok Dagmar Lahlum landssvikførelegget?

Etter at Dagmar Lahlum fekk sjå siktinga mot seg, den 26. juni 1945 i forhøyringsretten, som sa at ho vart sikta for brot på landssvikanordninga § 2 jfr § 3, og strl, § 86, erkjente ho seg ikkje straffeskuldig, men ho var villig til å gje ei ny forklaring. Her kjem det likevel ikkje fram noko nytt i høve til det ho forklarte i rapporten elleve dagar tidlegare. Ho forandrar altså ikkje på forklaringa si, sjølv om det engelske politiet ikkje var villig til å møte ho. I tillegg vedtek ho seinare eit landssvikførelegg for landssvik. I følgje den framstillinga som er lagt fram om Dagmar Lahlum, etter at Chapman si sak vart opna i The National Archives, var ho uskuldig i landssvik, fordi ho skal ha delteke i motstandsarbeid. Dersom dette er tilfelle, kvifor vedtok ho då førelegget? Dette har Hilde Harbo og Tore Pryser søkt å gje svar på i sine framstillingar, og dei set fram to årsaker til

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Dette var det Kittil Berg frå NKP som meinte. Dei to andre medlemmane av komiteen som var imot proposisjonen var Magnus Stavang frå Arbeidarpartiet, og John Lyng frå Høgre, som var både jurist og tidlegare motstandsmann. Fleirtallet som gjekk inn for proposisjonen var to av Arbeidarpartiet sine medlemmar, Leif Granli og Aani Rysstad, saman med formannen Lars Ramndal frå Bondepartiet. *Om landssvikoppgjøret* 1962: 74, Brandal 2002: 34-35.

¹⁴³ Dahl og Sørensen (red.) 2004: 228.

dette. Harbo meiner det var fordi ho hadde gjeve opp å verte trudd, etter at det engelske politiet ikkje ville ta imot ho.¹⁴⁴ Pryser skriv at det var fordi ho ville unngå ein retts sak, og at ho heller ville ta eit førelegg for å verte ferdig med saka.¹⁴⁵ Eg vil no sjå om det er mogeleg å komme fram til noko svar på kvifor ho vedtok førelegget.

I rapporten, som ho gav til politimeisteren i Oslo og Aker, fortel Lahlum nøye om korleis ho møtte Eddie Chapman under krigen, men dette gjer ho utan å nemne hans fulle namn i forklaringa si. Det einaste ho oppgjer er at fornamnet hans var Eddy. Ho fortel heller ikkje noko om kva det var slags arbeid han gjorde. Faktisk så presiserer ho at ”hvad hans arbeide bestod i fortalte han dog ikke.”¹⁴⁶ I dei britiske dokumenta som er knytt til Chapman-saka vert dette berre delvis stadfesta. Her står det at Lahlum var nysgjerrig på å vite nærmare detaljar om Chapman sitt arbeid, men at Chapman nekta for at han hadde fortald ho noko.¹⁴⁷ Det står likevel at ho fekk vite at han jobba for britane, og at ho sjølv var med på ein del av oppdraga hans i Noreg. Blant anna skal ho, på oppdrag frå Chapman, ha teke bilete av fleire av dei tyske kontaktane hans, noko som tydar på at ho visste godt kven dei var. Ho hadde også budd saman med nokre av desse tyskarane då ho delte hus med Chapman i Kapellveien 15, og tilbrakt mykje tid saman med Dr. Graumann, som var Chapman sin næraste sjef.¹⁴⁸ Dette betyr at ho må ha visst meir enn kva ho gav opp i landssvikforklaringa. Det kjem også fram gjennom dei same kjeldene er at Lahlum var godt informert om Chapman sitt verkelege namn, sjølv om ho i landssvikforklaringa sa ho ikkje kjente til det. Dette kjem fram gjennom eit brev som Lahlum sendte til Chapman, etter at han var reist frå Noreg. I brevet oppgjev ho hans verkelege namn i adressefeltet. Brevet var adressert til Chapman c/o the Paris Dienststelle, med feltpostnummer 42619.¹⁴⁹ Chapman må altså ha opplyst til ho kva hans verkelege namn var. Dette betyr så igjen at Lahlum ikkje gav opp alle opplysningane ho hadde om Chapman i forklaringa ho gav i rettsoppgjeret etter krigen. Kvifor gjorde ho ikkje det?

Sidan Dagmar Lahlum stod tiltalt for landssvik, og ho hadde namnet på den personen som kunne redde ho frå desse skuldingane, eller i alle fall prøve å redde ho, verkar det i utgangspunktet veldig rart at ho ikkje nytta seg av denne mogelegheita til å reinvaske seg frå siktinga. Det er ingen grunn for ho til å halde stilt om det ho visste på dette tidspunktet, viss det ikkje er fordi ho hadde fått beskjed av Chapman om å halde stilt. Etter det som har komme fram, var han den einaste ho hadde hatt direkte kontakt med i det britiske etterretningsvesenet, og dermed truleg den einaste som kunne ha bedt ho om noko slikt. I arkiva i England kjem det også fram at han skal ha bedt ho om å ikkje seie noko til nokon, viss dei ikkje gav opp som passord hennar fulle namn, som var Dagmar

¹⁴⁴ Harbo 2008: 322-323

¹⁴⁵ Pryser 2007: 215-216.

¹⁴⁶ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

¹⁴⁷ Camp 020-report, KV2/459.

¹⁴⁸ Camp 020-report, KV2/459.

¹⁴⁹ Camp 020-report, KV2/459.

Mohne Hansen Lahlum.¹⁵⁰ Men denne beskjeden var nok helst retta mot det hemmelege arbeidet under krigen. Det er tydeleg at Lahlum likevel held fast på tausskapsplikta, og ikkje sa noko til det norske politiet. I forklaringa si bad ho om å få snakke med det engelske politiet, men dei nekta å ta imot ho. Det er mogeleg at Lahlum ville ha fortalt meir til dei, sidan det var dei Chapman hadde bedt ho om å kontakte dersom ho kom i vanskar. Etter at dei hadde avvist ho, hadde ho derimot ein sjanse til å endre forklaringa si ei knapp veke seinare under forhøyringsretten som vart heldt i Bredtvedt. Likevel heldt ho altså fast på forklaringa si. Kvifor ho gjer dette er eit mysterium, ho oppgjev til og med i byrjinga at ho ikkje erklærer straffeskuld for tiltalen mot ho, men ho fortel altså ingenting om Chapman i den vidare forklaringa si. Etter å ha vorte avvist av det engelske politiet måtte ho ha sett at det truleg ikkje var nokon som ville komme og hjelpe ho, og at ho difor måtte hjelpe seg sjølv. Akkurat kva Lahlum tenkte er det sjølvstansagt vanskeleg å seie, men handlingane hennar kan tyde på at ho var lojal og sette lovnaden ho hadde gjeve Eddie om å ikkje seie noko veldig høgt. Så høgt at det ser ut som ho heller tok fengselsstraff enn å røpe noko av det ho visste. Samtidig kan både Pryser og Harbo ha litt rett i at då førelegget kom i 1947, så hadde Lahlum gjeve opp å verte trudd, samtidig som ho såg at ein rettssak ville føre til mykje uønska merksemd. Førelegget kom halvanna år etter at ho hadde sona fengselsstraffa, og ho hadde kanskje ikkje noko ønskje om å rippe meir opp i saka. Viss ho såg sjansane for oppreising som små, kunne ho heller ha villa komme seg vidare med livet. Førelegg var ein måte å sleppe merksemd rundt landssviksaka på, spesielt sidan lokalavisene ofte dekkja rettsakar, men ikkje førelegg som vart gjevne.¹⁵¹

I denne forklaringa på kvifor Dagmar Lahlum godtok landssvikstraffa si, har eg tatt utgangspunkt i den historia som dei tidlegare forfattarane har presentert om ho, at ho dreiv motstandsarbeid under krigen. Det er likevel mogeleg at det kan vere andre forklaringar som ligg bak. For det er fleire uløyste spørsmål rundt saka til Dagmar Lahlum. Sjølv om ho skulle ha sine grunnar til å ikkje seie noko til det norske politiet om det britiske etterretningsarbeidet, var det dermed ikkje noko grunn til å ikkje fortelje om at ho tidleg under krigen hadde delteke i den norske heimefronten, slik som ho skulle ha gjort i følgje framstillinga om ho. Det er mogeleg at dette kunne ha fått ho frigjeven frå skuldingane, eller i det minste redusert straffa litt. Spørsmålet om kvifor ho godtok førelegget er viktig å sjå nærmare på fordi det kan vere med på å opne opp for

¹⁵⁰ Camp 020-report. KV2/459. Det at dette skulle ha vore hennar fulle namn verkar veldig rart på slektningane hennar. Dei skjønner ikkje kor "Mohne Hansen" kjem frå, og meiner hennar fulle namn var Dagmar Lahlum. E-post utveksling med Hans Olav Lahlum 25. februar 2009. Det er også det namnet som står i alle papira frå landssviksaka mot ho, inkludert aldersattesten og passet hennar. Ei mogeleg forklaring er at det var eit namn som Chapman og Lahlum fann fram til i fellesskap for å bruke som passord, og ikkje hennar verkelege namn. Men det kan også ha vore at anten Chapman, eller Lahlum, ikkje har fortald sanninga om dette. Dette verkar likevel ikkje heilt truleg, sidan det er vanskeleg å sjå motivet for dette.

¹⁵¹ Dette gjeld også i Dagmar Lahlum sitt tilfelle, sidan eg ikkje fann noko om landssviksaka hennar, eller at ho vart arrestert under landssvikoppgjeret, i dei to lokalavisene eg undersøkte, *Eidsvoll Blad* og *Eidsvoll Arbeiderblad*. Eg undersøkte *Eidsvoll Blad* frå 1. mai 1945 til ut året, og *Eidsvoll Arbeiderblad* i same tidsrom, for å sjå om der stod noko om at ho hadde vorte arrestert. Og dei same avisene frå januar 1947 – juni 1947, for å sjå om der stod noko om landssvikførelegget.

mogelegheita om at det finst andre forklaringar enn kva som tidlegare har komme fram om Dagmar Lahlum. Det er ikkje sikkert at Dagmar Lahlum var så uskuldig i skuldingane mot ho som den overnemnde historieframstillinga har vist. Viss ho gjekk inn i tysk Sipo for eksempel for å tene pengar, utan å ha eit skjult motiv som motstandsarbeid, kan dette også forklare kvifor ho godtok landssvikstraffa. Og viss ho ikkje deltok i noko motstandsarbeid før ho møtte Chapman, kan dette forklare at ho ikkje nemner noko om dette i forklaringa ho gav i landssviksaka. For å komme nærmare sanninga om kva som var grunnen til at ho godtok førelegget, er det viktig å undersøkje nærmare om Lahlum faktisk var med i motstandsrørsla under krigen, både den britiske og norske. Difor vil eg som neste steg i oppgåva sjå på Dagmar Lahlum sitt forhold til motstandsrørsla.

Dagmar Lahlum og motstandsarbeid under andre verdskrig. Kva seier kjeldene?

Var Dagmar Lahlum med i motstandsarbeid under krigen? Eit punkt der herskar stor uvisse om, er den påståtte innsatsen Dagmar Lahlum gjorde i den norske motstandsrørsla før ho møtte Eddie Chapman. Det herskar også ein del uvisse rundt det etterretningsarbeidet ho skal ha utført for britisk etterretning under krigen, men også her har alle dei tidlegare forfattarane vore samde om at ho var deltakar. Kvar er det desse forfattarane har opplysningane sine frå? Ved å studere litteraturen nærmare, viser det seg at opplysningane om Dagmar Lahlum sitt motstandsarbeid nesten utelukkande er bygd på dei britiske arkivrapportane om Eddie Chapman si sak. Dagmar Lahlum fortalde aldri noko om det motstandsarbeidet ho skal ha drive med under krigen, verken i landssvikforklaringa si, som eg har vist til ovanfor, eller seinare i livet. Kva er det eigentleg dei samtidige kjeldene seier om Dagmar Lahlum sitt motstandsarbeid under krigen? Eg vil først vise til kva som kjem fram i dei britiske rapportane, før eg vil drøfte desse opplysningane.

Etter at Eddie Chapman kom tilbake til England, frå oppdraga han hadde hatt i Noreg og Frankrike, meldte han seg att til MI5. Her vart han tatt rett i avhøyr, for at han skulle fortelje om opplevingane han hadde hatt, og kva informasjon han kunne gje MI5, om tyskarane sine planar og handlingar. Avhøyet vart gjort på eit avhøyrssenter som gjekk under namnet Camp 020. Chapman forklara seg her i fleire dagar om ting han hadde sett og gjort, og blant dei tinga han fortalde om var forholdet til Dagmar Lahlum. Han skal ha vore veldig ivrig etter å fortelje om ho, og snakka om ho ved fleire høve. I ein Camp 020-rapport som er datert 11. juli 1944 står det blant anna: "Chapman appears anxious at every opportunity to talk about Dagmar Lahlum."¹⁵²

Det kjem i rapporten fram at han hadde full tiltru til Lahlum, og hadde fortald ho sanninga om kven han var, og at han jobba på oppdrag frå britane. Dei britiske etterretningsfolka var ikkje begeistra for å høyre dette. Faktisk såg dei på dette som den kanskje største feilen han hadde gjort medan han var i dei okkuperte landa på oppdrag frå dei. "Chapman has, however, blundered badly

¹⁵² Camp 020-report, KV2/459.

in that he has confided in Dagmar Lahlum, a Norwegian girl with whom he was living, the fact that he is working on behalf of the British authority.”¹⁵³ Chapman derimot var ikkje bekymra, han kunne fortelje at han stolte fullt og fast på Dagmar Lahlum, sidan ho sjølv var antitysk. Under avhøyra kunne Chapman også fortelje fleire grunnar til at han stolte på ho, og som skulle bevise at ho var på deira side. I følge rapportane frå den britiske avhøyrslaiaren, Oberst Robin Stephens, så fortalde Chapman, at Lahlum hadde kontaktar med den norske heimefronten. Dette beviste han med å fortelje om ein dag han var ute og spaserte med Lahlum, og ho gjekk ein snartur inn i ein tobakkforretning. Då ho kom ut kunne ho fortelje at dei allierte hadde invadert Sicilia, ei opplysning som endå ikkje var vorte kjent gjennom nyhendekanalane i Noreg. Desse opplysningane sa ho stamma frå den norske heimefronten, men ho ville ikkje fortelje til Chapman kven som var kontaktane hennar. Den britiske etterretninga trudde tydelegvis på kva Chapman fortalde, for dei konkluderte i rapporten med at: ”(...)It appears clear, therefore, that Dagmar is in contact with the Norwegian underground movement, (...)”.¹⁵⁴

Ei anna hending, som også Ben Macintyre refererte til i boka si, var ein dag Chapman og Lahlum var ute og gjekk tur. Dei hadde då komme rett inn i ein studentdemonstrasjon der tyske soldatar hadde arrestert fleire studentar. Chapman skal då, i følge Macintyre, ha redda ut ein av Lahlum sine vennar frå heimefronten, etter at ho gjorde han merksam på at han var medlem av ei motstandsgruppe.¹⁵⁵ I dei britiske arkiva er denne episoden også nemnt. Der er det omtala korleis Chapman greidde å frigjere ein av vennane til Lahlum ut av ei gruppe med oppstilte studentar klare til å verte arrestert. Og at Chapman på grunn av dette kom i kringel med ein tysk soldat, og ein tysk offiser.¹⁵⁶ Det står derimot ikkje noko om at denne vennen var medlem av heimefronten.

Når det gjeld den innsatsen ho skal ha gjort for den britiske etterretninga, må ein gå til dei same kjeldene for å finne opplysningar om dette. Gjennom Camp 020-rapporten er det mogeleg å studere kva Chapman sa om Lahlum, og hennar arbeid for den britiske etterretninga. Etter at han hadde fortald Lahlum kva arbeid han dreiv med i Noreg, og at han ikkje jobba for tyske interesser, involverte han ho meir i arbeidet sitt. Han understrekar i avhøyret at han ikkje fortalde nokre detaljar om kva han dreiv med, sjølv om ho var interessert i å høyre meir, men han gav ho visse oppdrag. Dei oppdraga han gav ho var å halde kontakt med medlemmane av det tyske Abwehr. Spesielt oppmoda han ho om å akseptere invitasjonar frå føringsoffiseren hans, Graumann¹⁵⁷, viss han inviterte ho til å vere aleine med han. I tillegg seier han i rapporten at han ofte let ho vere att aleine i selskap med andre medlemmar av det tyske Abwehr. For å teste ho, gav han ho òg i

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Macintyre 2007: 247.

¹⁵⁶ Camp 020-report KV2/459.

¹⁵⁷ Namnet Graumann vert i dei britiske Camp 020- rapportane brukt på føringsoffiseren til Eddie Chapman, Stefan von Gröning. Dette er også det dekknamnet som Abwehr gav Eddie Chapman. Dette kjem også fram gjennom forklaringa Dagmar Lahlum gav i landssviksaka der ho skriv at Chapman kalte seg sjølv for Fritz Graumann.

oppdrag, å prøve å få ut av Graumann adressa til hovudkvarteret til Abwehr, noko som ho greidde. I tillegg skal ho ha tatt fotografi av fleire av Chapman sine kontaktar. Etter at det vart klart for Chapman at han måtte reise frå Noreg, bad han ho også om at ho måtte halde fram med å ha kontakt med dei forskjellige medlemmane av det tyske Abwehr medan han var borte, og "keep her eyes and ears open for information that might later be of interest."¹⁵⁸ Han bad ho i tillegg om å vere veldig påpasselig med å ikkje stole på nokon.¹⁵⁹

Det kjem også fram i det britiske arkivmaterialet at Chapman høyrde frå Dagmar igjen, etter at han hadde reist frå Noreg. Medan han var i Paris skal han ha mottatt eit brev frå ho, der det stod at ho hadde det fint, og at ho "had met a certain Sturmbannführer."¹⁶⁰ Slik det går fram av rapporten, vart desse opplysningane tolka som belegg for at ho framleis mottok ein viss sum pengar i månaden, som Chapman hadde bedt tyskarane om at ho skulle få av hans lønn.¹⁶¹ Referansen til ein viss Sturmbannführer (major), rekna britane stod for at ho framleis heldt kontakta med tyske Abwehr-medlemmar. Det går også fram av rapporten, at Chapman var heilt overbevist om at Lahlum ikkje spelte på lag med tyskarane, for han meinte at då ville han ha merka ei endring i oppførselen deira mot han. Men han vart tvert imot behandla med respekt, og som ein "King-pin among agents"¹⁶² av tyskarane gjennom heile opphaldet. I tillegg peika han på at Lahlum absolutt ikkje hadde vore lett å sjarmere då han først trefte ho, tvert imot så hadde ho ikkje villa ha noko med han å gjere i starten. Etter krigen håpte han å treffe ho att, og då ville han også gjeninnsette ho blant hennar tidlegare motstandsvennar, og forsikre dei om at ho hadde lurt tyskarane heile tida.¹⁶³

Dette er altså det kjeldene visar om Dagmar Lahlum sitt påståtte arbeid i motstandsrørsla under andre verdskrig. Det er også dette som har fått dei tidlegare forfattarane til å konkludere med at Lahlum var med i det norske heimefrontsarbeidet før ho møtte Chapman, og at ho så vart rekruttert inn i det britiske etterretningsvesenet, MI5. Mitt spørsmål som eg vil prøve å drøfte utifrå desse kjeldene er altså: Var Dagmar Lahlum med i den norske heimefronten før ho møtte Eddie Chapman? Og var ho med i det britiske etterretningsarbeidet som hemmeleg agent?

Deltok Dagmar Lahlum i norsk motstandsrørsle under andre verdskrig?

Eg har no presentert både kva Dagmar Lahum sa i landssvikforklaringa som vart gjort av ho, og kva som har komme fram i dei britiske rapportane om arbeid for den norske motstandsrørsla. Dersom ein ser på den informasjonen som er komme fram om Dagmar Lahlum, og ei eventuell rolle i den norske motstandsrørsla, er det tre faktorar som skal vere med på å underbygge dette. Den første er

¹⁵⁸ Camp 020-report KV2/459.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ho skulle få ei månadleg inntekt på 600 kroner som tyskarane hadde ansvaret for på vegne av Chapman. Camp 020-report KV2/459.

¹⁶² Camp 020-report. KV2/459. Med uttrykket "King-pin" er det meint å vise til at denne personen er ein viktig person. Det kan oversetjast til å vere ein person som er svært viktig i for eksempel ei rørsla eller eit foretak.

¹⁶³ Camp 020-report. KV2/459.

at Dagmar Lahlum sjølv i avhøyet mot ho etter krigen sa at ho var antitysk, og sympatiserte med dei allierte. Dette fortalde også Chapman i dei britiske MI5-rapportane. Den andre er at ho, i følge Chapman, skal ha hatt kontaktar i ein tobakksforretning som gav ho opplysningar om korleis krigen utvikla seg. Og til slutt er det opplysninga om student-vennen som vart redda av Chapman.

Når det gjeld den første opplysninga, om at ho sympatiserte med dei allierte, og at ho var negativt innstilt til tyskarar, så er det godt mogeleg at dette stemmer, men det er likevel ikkje det same som at ho var med i motstandsarbeid. Det var ikkje noko nødvendig konsekvens at ein vart med i motstandsarbeid sjølv om ein sympatiserte med den allierte sida, dei fleste gjorde ikkje det. Det kan ein blant anna sjå av alle som gav uttrykk for å støtte norske styresmakter, blant anna med raud hue og pins i jakka, men som ikkje var med på noko motstandsarbeid utover dette. Etter krigen jubla òg ”alle” for at det var slutt på okkupasjonen, men det var likevel berre ein liten del av befolkninga som var med på motstandsarbeid. Så sjølv om Dagmar Lahlum heldt med dei allierte, så innebar ikkje det nødvendigvis at ho deltok i noko motstandsarbeid likevel; dei fleste gjorde trass alt ikkje det. Det er likevel slik at sjansen for at ho deltok i motstandsarbeid nødvendigvis vart større når ho hadde sympatiar for dei allierte.

Dei to andre punkta er meir konkrete, og tek for seg korleis ho direkte vart kopla opp til motstandsarbeid. Macintyre påstår at studenten som vart redda var med i heimefronten, og at Dagmar kjente han derifrå. I dei britiske arkivdokumenta står det, som eg har skrive tidlegare, derimot ikkje noko om dette. Det er mogeleg at Macintyre har fått opplysninga om at studenten var motstandsmann, gjennom ei anna kjelde, men dette har han i så fall ikkje gjeve opp nokon stad. Eg vel difor å halde meg til det som faktisk står i rapporten, og der står det berre at det var ein kamerat av Lahlum. På bakgrunn av dette meiner eg difor at det ikkje er noko i denne hendinga som koplar ho opp mot motstandsrørsla.

Den tredje opplysninga er derimot meir interessant. Dersom det stemmer at ho vidareførte informasjon som endå ikkje var kjent i Noreg, så kan det tyde på at ho hadde nokre kontaktar i heimefronten. Ho kan sjølvstendig ha jobba med ein type motstandsarbeid som gjorde at ho hadde ei fast kontakt i denne tobakksforretninga. Det var for eksempel mange kurerar som hadde faste kontaktpunkt der dei henta dokument og aviser som dei vidareførte. Og slikt kurerstoff vart ofte distribuert frå forretningar.¹⁶⁴ Eg vil likevel stille meg litt skeptisk til å sjå ein automatisk samanheng mellom det at ho vidaresendte opplysningar om utviklinga i krigen, og det at ho sjølv var med i noko motstandsarbeid. Det er for det første mogeleg at denne kontakta hennar sjølv hadde fått opplysningane sine frå ei anna kontakt, som så hadde fått dei frå ei ny kontakt, og at det altså kan ha vore mange mellomledd mellom nokon som deltok aktivt i motstandsrørsla, og Lahlum

¹⁶⁴ Eit eksempel på dette er Gitte Jønsson, som hadde trykkeriet for ei avis som sonen DNA-journalisten Magne Jønsson gav ut. Ho distribuerte den frå butikken sin. Pryser 1988: 327. Under foreldreaksjonen i mars 1942 spelte også melkebutikkdamer ei stor rolle i distribueringa av parolen, dei førte den vidare til kundar dei stolte på.

sjølv. Under krigen gjekk det føre seg ein utstrakt munnleg kommunikasjon av nyhende mellom folk. Viss det stemmer at Dagmar Lahlum hadde stor sympati med dei allierte, og dette var kjent blant nokon av hennar vennar, så er det mogeleg at det er ein av desse som har vidareført nyhenda til ho, fordi denne personen såg på Lahlum som ei sikker kontakt. Dette står likevel ikkje for det same som at ho sjølv tok aktivt del i motstandskampen.

Folkloristen Anne Eriksen har vore innom noko av dette i si bok, *Det var noe annet under krigen*. Her peikar ho på korleis mytologiseringa av krigen har bidrege til ei utviding av motstanden sitt virkefelt. Korleis ei kvar erfaring frå tida 1940-45 får status som ”krigserfaring”, og korleis neste steg i denne prosessen då kan verte at kvardagsopplevingane i seg sjølv vert sett på som eit uttrykk for motstand.¹⁶⁵ Det er godt mogeleg at Dagmar Lahlum var med i motstandsarbeid under andre verdskrig, men viss dette er det einaste som visar for at ho var det, så er det etter mi meining for tynnt til å fastslå dette. Det var mange som kjente nokon som var med i motstandsrørsla, og slik sett fekk nyhende som det ikkje var mogeleg å få tak i anna enn illegalt, sjølv om motstandsleiinga prøvde å få folk til å halde stilt med at dei deltok i motstandsarbeid.

Det er også fleire moment som peikar mot at Lahlum ikkje deltok i noko motstandsarbeid før krigen. Det ville for eksempel ikkje vore unaturleg om nokon tidlegare motstandsvenner stod fram, då ho vart sikta for landssvik, og fortalde om kva arbeid ho hadde gjort i motstandsrørsla. Etter krigen var det fleire motstandsfolk som opplevde å verte sikta for landssvik. Dette kunne det vere ulike grunnar bak. Det finst tilfelle av folk som dreiv motstandsarbeid, samtidig som dei tente store pengar på handel med tyskarane, dette kunne etter krigen medføre tiltale pga økonomisk landssvik.¹⁶⁶ Andre kunne ha operert i ei dobbeltrolle, der dei meldte seg inn i NS, og på utsida stod fram som okkupantmakta sine støttespelarar, medan dei eigentleg utførte motstandsarbeid for diverse organisasjonar.¹⁶⁷ Etter krigen var det spesielt dei som hadde drive med etterretning som kunne risikere å verte tiltala for landssvik, pga manglande opplysningar om kva arbeid dei hadde utført. Likevel vart tiltala oftast lagt bort på grunn av at det stod fram personar i motstandsmiljøa, og fortalde kva desse personane hadde gjort av illegalt arbeid. XU-leiaren Øystein Strømnes var for eksempel etter krigen fullt oppteken med å hjelpe dei agentane han visste om som trong støtte. I nesten eitt år arbeidde han med å skrive ut attestar til XU-agentar som trong hjelp til å dokumentere at dei hadde drive med motstandsarbeid.¹⁶⁸ Det var fleire i motstandsmiljøet som støtta oppom sine

¹⁶⁵ Eriksen 1995: 80-81.

¹⁶⁶ Direktør Søren Wiese i Fredrikstad var ein av desse, han vart frikjent for landssvik på grunn av at han hadde gjort motstandsarbeid, samtidig som han selde trevarer til tyskarane. Eit eksempel som ikkje enda med frikjenning er historia om Harald Haraldson. Han vart etter krigen dømt for økonomisk landssvik, sjølv om han vart prøvd frigjeven gjennom attestar frå FO2. Sæter og Sæter 2007: 231, 233.

¹⁶⁷ Ein av desse var Erling Espeland frå Gjøvik, som gjekk inn i NS medan han eigentleg var etterretningsagent for XU. Han vart likevel fullstendig reinvaska etter krigen, fordi han hadde gode støttespelarar. Han vart blant anna intervjuet om motstandsarbeidet sitt i ei avis som heimestyrkene gav ut etter krigen, ”HS-avisen”. Sæter og Sæter 2007: 233.

¹⁶⁸ Sæter og Sæter 2007: 235.

eigne etter krigen.¹⁶⁹ Det er difor ikkje unaturleg at nokon ville stått fram og støtta Dagmar Lahlum viss ho hadde drive med motstandsarbeid også.

På den andre sida er det slik at mange kvinner ofte ikkje var med i noko motstandsgrupper. Dette kunne føre til at dei etter krigen hadde mindre sjanse til å få nokon til å hjelpe seg. Dersom Dagmar Lahlum nærmast dreiv motstandsarbeid på frilansbasis, så kan sjølvsagt dette forklare at ingen i ettertid har stått fram og fortald om eit eventuelt motstandsarbeid. Og viss ho hadde ei mindre rolle i motstandsarbeidet, kan det forklare at ho ikkje vart reinvaska etter krigen. Dette forklarar likevel ikkje kvifor ho sjølv ikkje fortalde noko om eit eventuelt motstandsarbeid, under forklaringa ho gav i landssviksaka. Med å namngje nokon av kontaktane sine kunne dette ha ført til at dei fortalde kva dei visste om ho, og slik sett kunne i det minste straffa hennar ha vorte redusert, eller tiltalen kunne ha vorte droppa. Det var også ein eigen paragraf i landssviklova som kunne vere med å sørgje for at motstandsfolk ikkje vart straffa, viss dei hadde delteke i motstandsarbeid. I følge landssvikanordninga §5 a kunne ein i prinsippet sleppe unna med nedsett straff eller bortfall av straff, dersom personen seinare hadde ”innlagt seg fortjenester ved handling til gagn for landet.”¹⁷⁰ Dette var likevel ikkje noko som vart mykje brukt, og i Noreg mindre enn i dei fleste andre land som hadde vore okkupert. Dette var også ei bestemming som hadde vore lite aktuell for Dagmar Lahlum, sidan den ser ut til å ha retta seg mot dei som faktisk hadde gått inn i NS, eller på andre måtar støtta okkupasjonsmakta reelt, og så snudd om og støtta motstandsrørsla på slutten av krigen. Dette var altså folk som heilt frå byrjinga av hadde støtta nazismen, noko som Lahlum ikkje sa at ho gjorde. I tilfelle ho utførte motstandshandlingar så kan ho meir samanliknast med dei motstandsfolka som gav inntrykk av at dei støtta tyskarane, for så å jobbe i skjul i motstandsrørsla heile tida. Desse slapp straff, så sant heimefronten var merksame på at det var det dei hadde gjort. Det er på den andre sida mogeleg at Dagmar Lahlum rett og slett ikkje kjente til kva kontaktane hennar heitte i røynda, sidan det var vanleg i motstandsrørsla å ha falske namn, for at det ikkje skulle verte røpa i eit eventuelt avhøyr kven kontaktane var. Dei fleste hadde likevel ein eller anna person dei kjente det verkelege namnet på, spesielt sidan dei vanlegvis vart rekruttert inn i motstandsrørsla av kjentfolk i omgangskrinsen.

På bakgrunn av dei drøftingane eg har gjort ovanfor vil eg stille meg litt skeptisk til å slå fast, som dei andre forfattarane har gjort, at Dagmar Lahlum deltok i motstandsarbeid i den norske

¹⁶⁹ Knut Rød-saken er eit eksempel på kor langt fleire i motstandsmiljøet kunne gå for å støtte oppom ein person som hadde gjort tenester for dei under krigen. Knut Rød var politiinspektør i Oslo under okkupasjonen, og var ansvarleg for aksjonane mot jødane i Oslo og Aker i 1942. Han vart likevel frikjent i landssvikoppgjeret på grunn av at han hadde gjort heimefronten tenestar under krigen. Det har vore sett fram forskjellige forklaringar på kvifor han vart frikjent. Både det at brotsverk mot jødane ikkje vart rekna som like alvorlege som brotsverk mot andre nordmenn etter krigen, og at heimefronten ville ha han reinvaska for ikkje å skade eige omdøme, i høve til jødedeportasjonane. Historikar Olav Njølstad drøftar ei anna forklaring i si bok; at Rød vart frikjent fordi han hadde ei sentral rolle i kommunistovervakinga etter krigen, og dei difor ikkje ville ha han dømt. Njølstad 2008: 385-388.

¹⁷⁰ Dahl 2004: 18.

heimefronten. Det er mogeleg at ho deltok i motstandsrørsla i Noreg, men det er umogeleg å seie noko sikkert om dette, utifrå dei kjeldene som har komme fram til no. Det er eit visst sannsyn for at ho hadde nokre kontaktar i motstandsrørsla, men det tydar likevel ikkje det same som at ho sjølv deltok i motstandsarbeidet. Dersom ho deltok i motstandsarbeid var dette mest sannsynleg i ei meir anonym rolle, der det var få folk som kjente til at ho var med. Ho var nok ganske sikkert ikkje nokon fast deltakar i ein organisasjon.

Deltok Dagmar Lahlum i britisk etterretningsarbeid under andre verdskrig?

Var Dagmar Lahlum med i britisk etterretningsvesen på noko tidspunkt under krigen? I motsetnad til dei meir vage opplysningane om at Lahlum hadde vore med i den norske heimefronten, kjem det i Camp 020-rapporten fram meir konkrete opplysningar om kva motstandsarbeid Lahlum skal ha utført for den britiske etterretninga. Blant anna kjem det fram at Chapman bad ho om halde kontakt med forskjellige Abwehr-medlemmar, for å prøve å få informasjon ut av dei. Det er også spesielt nemnt at ein av dei ho fekk opplysningar frå var føringsoffiseren til Chapman, von Gröning, som i dei britiske arkivrapportane gjekk under namnet Graumann. I tillegg skal Chapman ha bedt ho om å halde fram med å ha augne og øyrer opne for meir informasjon, etter at han hadde reist. I den britiske rapporten står det også at han mottok eit brev med opplysningar om at ho følgde opp dette når han var komme til Paris. Dersom ein skal tru på desse opplysningane kan det altså tyde på at Lahlum faktisk var agent for britane under andre verdskrig, rekruttert av ein av topp-agentane deira Eddie Chapman. I alle fall dersom ein følgjer historikar Ole Kristian Grimnes sin definisjon på motstandsarbeid. Han meiner at nokon utfører ei motstandshandling viss dei motsetter seg okkupasjonsregimet sine ønskjer, og dersom dei motsetter seg trugsmål om straff.¹⁷¹ Utifrå denne definisjonen er det klart at dei handlingane Lahlum utførte på oppdrag for Chapman var motstandshandlingar, fordi dei ville medføre ei straff frå okkupasjonsregimet viss dei vart oppdaga. Noko som likevel må diskuterast, er om ein kan stole på desse britiske arkivkjeldene. Dagmar Lahlum sa ikkje sjølv i landssvikavhøyret at ho hadde vore med i britisk etterretningsarbeid. Slik sett er Chapman den einaste kjelda til desse opplysningane. Difor må det drøftast kor truverdig han er som kjelde, før ein kan slå fast at desse opplysningane stemmer, og at Lahlum dreiv med etterretningsarbeid. Først vil eg likevel sjå nærmare på, om det er mogeleg å seie noko om kva tilknytning ho hadde til MI5, utifrå dei britiske kjeldene: Var Dagmar Lahlum rekna som MI5-agent hos britane sjølv?

Etter dei opplysningane som ligg føre i det britiske arkivmateriale så kjem det fram at Dagmar Lahlum vart rekruttert av Chapman til å utføre visse etterretningsoppgåver for han, noko som ho også skal ha gjort. Det var heller ikkje noko uvanleg at ein person, som sjølv var medlem i

¹⁷¹ Ole Kr. Grimnes kom med denne definisjonen på ei motstandshandling under eit seminar på Universitetet i Oslo 16. februar 2009.

ein motstandsorganisasjon, på eiga hand rekrutterte medhjelparar til å hjelpe til på oppdrag. Ofte var desse medhjelparane heller ikkje godkjente av leiinga i motstandsorganisasjonen før dei vart rekruttert. Det var fleire kvinner og menn som vart verva til motstandsarbeid gjennom venner og kjentfolk. Mange radioagentar vart f.eks. sendt ut frå England med oppdrag om å ikkje ta kontakt med folk, men dei måtte vanlegvis be om hjelp frå lokalbefolkninga for å greie oppdraga dei hadde fått.¹⁷² Det same gjaldt kanskje Chapman. Det er mogeleg at han såg at han trengde nokon til å hjelpe han med å samle informasjon. Nokon som kunne få tilgang til informasjon som han ikkje hadde så lett for å få tak i. Lahlum vart altså ikkje verva direkte av MI5, men av ein av agentane deira.

Det er meir usikkert om britane rekna Lahlum som deira MI5-agent, sjølv om Chapman hadde verva ho. I arkivmaterialet etter Chapman er det ikkje stadfesta av den britiske etterretninga nokon stadar at Lahlum jobba som ein av deira agentar. Det einaste som står i dokumenta som kan peike i ei slik retning er eit brev som ligg ved Camp 020-rapporten, der det går fram at Lahlum var rekruttert av Chapman for gjere motstandarbeid: "Whilst he was in Oslo he recruited a woman with whom he was on intimate terms, a Norwegian whose photograph he has amongst his property, and he told her that he was a member of British Intelligence Service."¹⁷³ Det går likevel ikkje klart fram av dette brevet, at desse personane innan etterretningsvesenet, oppfatta at Lahlum no var innrullert hos dei. Ein annan stad i Camp 020-rapporten er det også presisert at Lahlum er uoffisielt introdusert i MI5.¹⁷⁴ I følge Tore Pryser så er minstekriteria til at ein person kan reknast som hemmeleg agent at personen må få fast påskjonning, og dekknamn eller dekknummer.¹⁷⁵ Oppfyller Lahlum desse kriteria? Det spørres kor strengt ein skal bruke Pryser sin definisjon. I følge kjeldene er det klart at Lahlum aldri fekk noko kodenamn eller økonomisk påskjonning direkte av MI5. På den andre sida, kan det argumenterast med at ho fekk begge desse tinga av Eddie Chapman. I følge dei britiske arkivrapportane så hadde Chapman og Lahlum avtalt at namnet "Dagmar Mohne Hansen Lahlum" skulle brukast som passord. Det er difor mogeleg å tolke dette som hennar dekknamn. I tillegg fortalde Chapman i den same rapporten at han hadde sørgja for at ho fekk ei månadleg

¹⁷² Det finst mange eksempel på personar i Noreg som vart rekruttert som medhjelparar av agentar som kom frå England. Det var då helst norske agentar, trena i Kompani Linge, som kom tilbake til Noreg, og trengde hjelp til oppdrag dei hadde fått. Ofte var desse medhjelparane kvinner. Ei av desse var Sigrun Solberg, frå Florø, som stilte opp med mat, losje og sendte beskjedar. Ho måtte etter kvart rømme og liggje i dekning resten av krigen, etter at namnet hennar vart gjeve opp då nokre av agentane vart tatt. Solberg i intervju med Ulstein 16.10.1985.

¹⁷³ Dette var eit brev frå Colonel Stephens til Captain Noakes, 4. juli 1944, der Colonel Stephens fortel om ein samtale mellom han og Captain Reed. Det er Reed som har fortald dette om Chapman. Camp 020-report KV2/459.

¹⁷⁴ "There is, however, one more fact given us by Chapman, which, unfortunately tends further to complicate the unofficial introduction of this girl into the service of the British Government. (...)." Camp 020-report. KV2/459.

¹⁷⁵ Tore Pryser skriv dette i boka *Hitlers hemmelige agenter*. Han gjev der ein definisjon på kven som kunne reknast som agent for tyskarane, og det er her han skriv at det er desse to kriteria som er godtatt som tilstrekkelege for å rekne ein person som agent. Men han skriv også at ideelt sett så bør personen også ha underteikna agenterklæring om tausskapsplikt. Pryser skriv likevel at det fanst unntak for desse minstekriteria, og viser blant anna til Astrid Døvlø Dollis som han seier må reknast som agent, sjølv om ho ikkje hadde agentnummer. Pryser 2001: 229, 334.

inntekt på 600 kroner som tyskarane hadde ansvaret for å gje ho på vegne av han.¹⁷⁶ På denne måten fekk ho på sett og vis ei slags påskjønning for etterretningsarbeidet. Om Dagmar Lahlum oppfyller minstekriteria til å reknast som hemmeleg agent spørst altså på om ein legg til grunn at kriteria vart oppfylt av MI5 eller av Eddie Chapman. Det kan argumenterast for begge delar.¹⁷⁷

MI5 rekna nok likevel ikkje Lahlum som ein agent hos dei, og det kan faktisk virke som om det britiske etterretningsvesenet var lite interessert i å ha noko med ho å gjere i det heile tatt. Det at dei ikkje var interessert i å reinvaske ho etter krigen, då ho bad om kontakt med det engelske politiet, kan tyde på det. I tillegg er det presisert mange gongar i arkivdokumenta at ho vert sett på som ei stor tryggleiksrisiko for Chapman, og som det største mistaket han hadde gjort på oppdraget sitt, reint tryggingsmessig.¹⁷⁸ Det er heller ikkje nemnt nokon stad i arkivmaterialet at det var aktuelt å ta kontakt med ho, og halde fram å bruke ho som agent etter at Chapman var reist frå Noreg. Det britiske etterretningsvesenet hadde tidlegare kommentert i rapportane sine korleis Chapman var ein kvinneforførar, og dei hadde også hjulpet han med å halde kontakta med truloveden sin, Freda Stevenson, før han reiste på oppdrag for dei.¹⁷⁹ Dei visste difor at han hadde lett for å komme i kontakt med kvinner, men at han kunne ha lett for å gløyme dei også. Ein stad i rapporten er blant anna Lahlum omtala som den ”uunngåelege kjærasten”¹⁸⁰, noko som kan tyde på at dei hadde forventa at Chapman skulle finne seg ei dame på utanlandsopphaldet sitt. Det er difor mogeleg at MI5 berre såg på Lahlum som eit tilfeldig kjennskap som Chapman hadde gjort under opphaldet sitt i Noreg, og at dei ikkje ønskte å lage noko meir oppstyr rundt det enn som så. Det er også mogeleg at dei hadde eit litt dårleg inntrykk av den typen kvinner Chapman ofte hang saman med, og at Chapman hadde ei kjensle av at dei meinte dette. For i avhøyra som vart gjort med han etter at han kom tilbake til England kan ein lese at Chapman er veldig opptatt av å gjere MI5 merksame på at Lahlum ikkje var ei jente som var lett på tråden.¹⁸¹

Det er Lahlum sjølv som står bak mykje av uvisse rundt om ho var med i britisk etterretning, sidan ho aldri sa noko om dette i landssvikforklaringa. Dersom det er Lahlum som held tilbake

¹⁷⁶ Ut av landssvikpapira kjem det ikkje fram nokon stad at ho har mottatt desse pengane. Det står berre at ho tente kr 350,- pr. månad for arbeidet i brevsensuren. Og i følgje skattelikninga frå 1944/45 hadde ho ei inntekt på 3000 i året. Viss ho tente 600 kr i månaden frå mars til november, då ho tok seg jobb i brevsensuren, så viser i alle fall dette ikkje att på likninga. Det er altså mogeleg at ho likevel ikkje fekk utbetalt desse pengane.

¹⁷⁷ Tore Pryser skriv også i boka *Hitlers hemmelige agenter*, at det fanst unntak for desse minstekriteria, og viser blant anna til Astrid Døvre Dollis som han seier må reknast som agent, sjølv om ho ikkje hadde agentnummer. Pryser 2001: 229, 334.

¹⁷⁸ “Chapman has, however, blundered badly in that he has confided in Dagmar Lahlum (...)”. Camp 020-report KV2/459.

¹⁷⁹ Rapport skriven av R.T Reed 15.3.1943. KV2/459.

¹⁸⁰ I “Second interim report on the case of Eddie Chapman”, vert det i overskrifta på eit avsnitt brukt setninga “The inevitable girl-friend” for å introdusere Dagmar Lahlum. KV2/459.

¹⁸¹ Dei britiske mennene som gjorde avhøyet skreiv at Chapman heile tida var opptatt av å snakke om Lahlum. Også når han var opptatt av å snakke om andre ting kunne han bryte av for å fortelje om ho. Han skal blant anna ha vore opptatt av å fortelje at ho ikkje var ”a fast girl”, men at ho gifta seg med ein eldre mann som berre brydde seg om ho som ein kokk og husmor, og at det var difor ho ønskte å skilje seg. Camp 020-report: part III: Dagmar Lahlum. KV2/459.

opplysningar, så vert spørsmålet kva som er grunnen til dette. Dette kan det vere fleire grunnar til, for det første er det mogeleg at ho ikkje sjølv følte at det ho var med på var etterretningsarbeid, og at det difor ikkje var noko å fortelje om. Men det at Lahlum faktisk bad om å få kontakt med det engelske politiet tyder på at ho rekna seg sjølv som deltakar i det britiske etterretningsarbeidet. Ein anna grunn kan vere at ho var redd for å ikkje verte trudd, og difor fann ut at det var like greit å halde stilt med det ho visste. Ho kan også ha vore redd for å fortelje noko ho ikkje hadde lov til å fortelje. Denne siste grunnen er den eg finn mest truverdig, spesielt fordi det står i dei britiske arkivrapportane at Chapman hadde bedt Lahlum om å ikkje stole på nokon.¹⁸² I tillegg var det etter andre verdskrig veldig vanleg at dei som hadde vore involvert i etterretningsaktivitetar ikkje fortalde noko om dette, sjølv om dette førte til at dei sjølv fekk vanskar. I Noreg hadde for eksempel XU teieplikt. I boka til Einar Sæter og Svein Sæter om *XU i hemmeleg teneste* står det også at: ”Mange agentar kjende seg bundne av teieplikt. Ein del av dei tok teieplika så alvorleg at dei heldt munn om dobbeltspelet sitt også etter krigen, trass i at dei vart stempla for livstid. Dei tok heller ein dom, i rettsalen eller i folkemeininga enn å fortelje.”¹⁸³

Dagmar Lahlum var altså ikkje heilt aleine om å halde stilt med at ho hadde vore involvert i etterretningsarbeid etter krigen. Men for dei fleste så vart denne teieplikta oppheva etter kvart, både offisielt og privat hos kvar enkelt person. Lahlum heldt stilt resten av livet, og det som kan verke litt rart er at ho heller ikkje nemnte noko om dette i to brev ho skreiv til Eddie Chapman, på slutten av begge deira liv, i 1994. Her skriv ho om kvardagslege opplevingar, og korleis veret er heime hos ho sjølv, men ho nemnar ikkje noko om krigen, og korleis ho fekk landssvikstraff då okkupasjonen var over.¹⁸⁴ Dette er også noko som er med på å opne opp for mogelegheita om at ho ikkje deltok i etterretningsarbeid under krigen, og at det er Chapman som ikkje har fortald heile sanninga. Så er det Lahlum som ikkje fortel alt om kva ho dreiv med under krigen, eller er det Chapman som ikkje fortel sanninga om kva slags arbeid Lahlum gjorde for han? For å undersøkje dette spørsmålet nærmare vil eg no drøfte truverda til Eddie Chapman som kjelde.

Eit kritisk blikk på kjelda Eddie Chapman

Eddie Chapman er hovudkjelda til opplysningane om Dagmar Lahlum, det er difor viktig å sjå nærmare på denne kjelda med eit kritisk blikk. Det er ingen av dei andre forfattarane, som har skrive om Lahlum, som har sett med eit kritisk blikk på Chapman som kjelde, heller ikkje dei to engelske biografane hans har vurdert kor påliteleg han er, som kjelde for opplysningane han kjem med. Eg meiner derimot at det er viktig å drøfte kor påliteleg han er som kjelde, og då spesielt fordi

¹⁸² Camp 020-report, KV2/459.

¹⁸³ Sæter og Sæter 2007: 223.

¹⁸⁴ Brev frå Dagmar Lahlum til Eddie Chapman, 29. mars og 5. mai 1994. På den andre sida var dette berre to brev, i ein korrespondanse som heilt sikkert varte lenger enn dette, i tillegg til at dei skal ha snakka saman i telefonen. Det er difor mogeleg at dei kan ha snakka om eit eventuelt motstandsarbeid i andre samanhengar. Det går likevel fram av breva at dette var dei første to breva som Lahlum sendte til Chapman etter at dei ikkje hadde hatt kontakt på 50 år.

han er så sentral i høve til opplysningane om Dagmar Lahlum under krigen. I denne delen spør eg difor: Kor truverdig er Eddie Chapman?

Det er i dei britiske rapportane mykje av den historia som Chapman presenterer om Lahlum kjem fram, difor vil eg konsentrere meg om dei. Det er også desse primærkjeldene eg har som kjelde når det gjeld Eddie Chapman. Det vil vere spesielt viktig for meg å sjå nærmare på korleis dei britiske etterretningsoffiserane vurderte han. Dette er fordi dei hadde som oppgåve å sjå kritisk på dei opplysningane han kom med, og vurdere kor påliteleg han var. I tillegg hadde dei også mogelegheit til å sjekke opp noko av det han fortalde, og det er difor grunn til å tru at dei ville ha rapportert om eventuelle løgnar og samanblandingar i forklaringa hans. Mange av desse offiserane brukte også mykje tid saman med Chapman, og fekk difor høve til å studere han i samtida. Eg vil difor nytte meg mykje av deira vurderingar. Til slutt vil eg også gjere mine eigne vurderingar, basert på det som er komme fram i dei britiske rapportane, og i andre kjelder.

Etter at Chapman kom tilbake til England frå Noreg vart han tatt med direkte til Camp 020. Det var standard at alle MI5 sine dobbeltagentar vart tatt med der for avhøyr.¹⁸⁵ Chapman hadde vore der før, det var også der han vart tatt med første gongen han kom til England, før han igjen vart sendt ut på oppdrag. Personane han møtte på Camp 020 var også for det meste velkjente for han. Allereie same kvelden som Chapman kom til Camp 020 vart han tatt inn til avhøyr, og det heldt fram dei neste vekene. Avhøyrslaiaren var Oberst Robin Stephens, som skulle vere ein av dei betre i England til å få sanninga ut av folk.¹⁸⁶

Oberst Robin Stephens er også ein av dei personane som har komme med sine vurderingar rundt Chapman, i høve til om han var å stole på. Ein annan av dei personane som vurderte Chapman var kaptein Ronnie Reed. Reed var den personen som hadde ansvaret for Chapman, og trefte han såleis omtrent kvar dag, så lenge Chapman var i England. Han var radioteknikar, og hadde ansvaret med å overvake dobbeltagentane sin radiotrafikk. Kvar dag når Chapman skulle sende meldingar til Abwehr, stod Reed og passa på at han ikkje sendte nokre koda beskjedar. Dette gjorde han også med dei andre agentane. Det var også fleire etterretningsoffiserar som kom med sine vurderingar rundt Chapman, men desse to var dei som var nærast inn på han, og som oftast vurderte han.

Chapman vart altså avhøyrte allereie same dag som han kom tilbake til England. Dette var ikkje eit langt avhøyr, sidan Chapman var trøtt, men nok til at Oberst Stephens fekk danna seg eit førsteinntrykk av Chapman. I rapporten står det at det er hans meining at Chapman i avhøyret var påliteleg, og at han spela med opne kort.¹⁸⁷ Dei hadde blant anna sett Chapman på ein liten test i avhøyret med å spørje han om nokre islandske agentar som han hadde møtt i Noreg, og som han

¹⁸⁵ Macintyre 2007: 114.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Camp 020-report. KV2/459.

ikkje visste at britane hadde fått kontroll over, etter at dei hadde vorte arrestert for spionverksemd. Det at Chapman i dette tilfellet gav opp same informasjon som dei hadde gjort, såg dei som eit bevis på at han var til å stole på.¹⁸⁸

Dette inntrykket vart også delt av dei to andre som var med på avhøyra, major Short og kaptein Brown, då dei hadde skrive ferdig Camp 020-rapporten. Dei skreiv i rapporten at det inntrykket som Chapman gav under det første avhøyret framleis gjaldt, etter at alle avhøyra var ferdige. Slik sett kan det sjå ut som Chapman gjorde eit truverdig inntrykk på offiserane i MI5. Også kaptein Ronnie Reed delte dette inntrykket. Han skreiv i ein rapport 30. mars 1944: "Zigzag was interrogated yesterday morning by Colonel Stephens between 10.30 and 2 p.m., who states that he believes that Zigzag is playing straight. This is my own view also."¹⁸⁹ Reed var den som oftast var mest positiv til Chapman. Han hadde veldig stor tru på lojaliteten hans, og på at han snakka sant. Desse to hadde også bra kontakt personleg.¹⁹⁰ Det er sjølv sagt mogeleg at Reed let det gode personlege forholdet han hadde til Chapman gå utover dømmekrafta si, men samtidig var han også den som brukte mest tid saman med Chapman av alle offiserane, og slik sett hadde det beste grunnlaget til å bedømme han.

Det at dei gav uttrykk for i rapportane at dei stolte på Chapman, etter å ha avhørt han, stod likevel ikkje for det same som at dei stolte blindt på han. Ein mann som Stephens, som var den som hadde stått bak mesteparten av avhøyra, og hadde gjeve uttrykk for at han stolte på det Chapman hadde å fortelje, følte likevel eit behov for å leggje med eit notat til rapporten, der han gav uttrykk for at det framleis var litt tvil rundt lojaliteten til Chapman. Han skreiv at ein ikkje kunne vere hundre prosent sikker på Chapman sin lojalitet, og at han personleg trudde det var ein hårfin balansegang. Det som han såg på som det mest utrygge momentet, var at Chapman såg ut til å vere knytt til sin tyske sjef, Graumann, i tillegg til at han vart så bra behandla i Tyskland, medan han i England vart behandla som ein kriminell.¹⁹¹ Denne oppfatninga vart delt av fleire innan MI5 også. Det at Chapman hadde likt seg så godt hos tyskarane, og vart så bra behandla skapte tydelegvis litt hovudbry for britane. "One cannot escape the thought that, had Germany been winning the war, he would quite easily have stayed abroad."¹⁹², skreiv ein av offiserane etter at han hadde avhørt han.

Det verkar altså som om MI5-offiserane stolte på det Chapman fortalde, og at han var lojal mot dei så lenge han var i England, men at dei likevel hadde nokon tvil om han ville vere lojal mot dei dersom han vart sendt tilbake til Tyskland, og krigen hadde tippa den andre vegen. Difor var dei også opptatt av å behandle han bra medan han var i England. I ein rapport til Oberst Stephens i dei dagane Chapman kom tilbake til England, gav ein av medlemmane av MI5 beskjed om at Chapman

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid. Sjølv denne rapporten vart skriven 30.6.44.

¹⁹⁰ Macintyre 2007: 286.

¹⁹¹ Notat til Camp 020-report. KV2/459.

¹⁹² Dette var det kaptein Brown som skreiv. Camp 020-report KV2/459.

måtte behandlast bra, for å ikkje sette lojaliteten hans på spel. Oberst Stephens har også komme med eit sitat som nok oppsummerar korleis britane såg på Chapman: "Chapman loved himself, loved adventure and loved his country. Probably in that order."¹⁹³ Men korleis såg så MI5 på dei spesifikke opplysningane Chapman kom med. Meinte MI5 at informasjonen Chapman gav dei var truverdig?

Kaptein Reed skriv i ein rapport som er datert 15. mars 1943, dette er rett etter at Chapman første gong reiste frå England, at dei stolte på det han hadde å fortelje. I rapporten stod det: "(...)his sincerity in reporting details can hardly be doubted in view of the considerable checks on them, both from other informants and especially from most Secret Sources."¹⁹⁴ Likevel var det ei otte knytt til dette også, nemleg det at dei meinte at Chapman var heilt elendig til å huske tider og datoar. I tillegg meinte dei at han av og til hadde litt dårleg observasjonsevne.¹⁹⁵ Akkurat denne siste rapporten var altså skriven eitt år før han kom tilbake og rapporterte om Lahlum. Likevel ser det ikkje ut til at britane hadde mista trua på at det han fortalde var sanninga då han kom tilbake til England. Det er ingen stad i dei dokumenta eg har hatt tilgang til at nokon uttalar noko tvil om at dei opplysningane han kom med var rette. Dersom det var tvil om noko var det heller knytt til at dei sjølv såg at det var ein mogelegheit til at han kunne halde tilbake informasjon, sjølv om dei meinte at dette var lite truleg.¹⁹⁶ Utifrå dette trakk dei konklusjonen om at det han fortalde var sanninga.

Det verkar altså som om MI5 i det store og heile stolte på at dei opplysningane Chapman kom med var sanne, og at han også var lojal mot dei, i alle fall til det motsette var bevist. Etter at Chapman hadde forklart seg meinte også H.P Milmo at : "It is not considered that there is any reason to suspect the bona fides of Zigzag; on the contrary all the evidence appears to prove his complete innocence". I tillegg er han omtala i landssvikpapira. Den tvilen dei ser ut til å ha hatt er heller ikkje unaturleg når ein tenkjer på at ein etterretningsorganisasjon sjølv sagt alltid vil ha ein viss tvil om dei kan stole på dei agentane dei har på oppdrag. Det ville ha vore dumdristig om dei skulle ha stola blindt på Chapman, utan å ha sett han på testar, og tvilt på lojaliteten hans. Spesielt med tanke på fortida hans, som dei var fullt klar over, der han hadde vore involvert i fleire kriminelle handlingar. Dette understrekar også Stephens når han skriv notatet der han åtvarar mot å stole blindt på Chapman. I byrjinga av notatet unnskyldar han seg nemleg med at det ikkje er for å trekkje Chapman ned i søla han ser seg nøydd med å komme med åtvaringa, men fordi han meiner at det er hans jobb å gjere folk merksame på eventuelle svakheiter ved saka.

¹⁹³ Booth 2007: 137.

¹⁹⁴ Rapport datert 15.3.1943. KV2/459.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Sjefen for dobbeltagent-nettverket, Oberst Tommy Roberson, skreiv i ein rapport 28. juni 1944 at Chapman endå ikkje hadde gjeve noko namn på nokon tyske agentar i Abwehr, og at dette kunne vere eit viktig punkt om det nokon gong skulle vere nokon grunn til å tru at han heldt tilbake informasjon. Det var likevel ingen indikasjonar på dette endå. Rapport 28.6.1944. KV2/459.

Er det då mogeleg å seie noko heilt sikkert om truverda til Eddie Chapman? Eg vil hevde at dette er vanskeleg å avgjere, akkurat som det alltid i historiske spørsmål finst utrygge moment ved truverda til kjeldene. Det er aldri noko sikker tryggleik om nokon hendingar, fakta eller tolkingar, uansett kva kjelder som vert brukt. Det er alltid ein mogelegheit for at det dukkar opp nye kjelder som viser noko anna. Britane ser likevel ut til å ha stolt på at dei opplysningane Chapman kom med var rette. Det er heller ingen plass i rapportane der dei gjev uttrykk for noko tvil om den informasjonen han gav om Dagmar Lahlum. Eg meiner likevel at ein ikkje heilt kan utelukke at Chapman til tider kan ha overdrive opplysningane han kom med, eller at han kan ha trekt ifrå litt når det passa han. Han hadde sjølv sagt eit behov for å setje seg sjølv i eit best mogeleg lys ovanfor britane. Men dersom ein skal stole på det dei britiske rapportane seier, så burde han då ikkje ha nemnt noko om Lahlum til MI5 i det heile tatt, sidan dei ikkje såg med blide auge på at han hadde røpt seg til ho.¹⁹⁷ Det er likevel ikkje sikkert at Chapman trudde at dette ville vere britane sin reaksjon på det han fortalde om Lahlum. Han kan for eksempel ha overdrive hennar rolle i motstandsørsla for å styrke si eiga truverd hos den britiske etterretninga. Og det er i alle fall ei av opplysningane som Chapman kjem med, som kan trekkast litt i tvil. Han seier i Camp 020-rapporten at Dagmar Lahlum skal ha vore gift før krigen, og at faren skal ha betalt ei medgift på 20 000 kroner til ektemannen hennar. Familien til Lahlum stillar seg derimot skeptiske til desse opplysningane. Dei seier at det er mogeleg ho var gift før krigen, sjølv om dei ikkje har høyrte noko om det, men at far hennar skal ha betalt ein så stor sum i medgift tvilar dei sterkt på. Dei trur ikkje at ein skomakar frå Eidsvoll hadde råd til ein så stor pengesum, og om han hadde hatt det, så ser dei på det som lite sannsynleg at han ville ha betalt denne summen likevel.¹⁹⁸ Det går heller ikkje fram av landssvikpapira til Lahlum at ho skal ha vore gift. Det er truleg at ei slik opplysning hadde vore nemnt i desse papira, spesielt sidan det i landssvikpapira til Anne Marie Breien klart går fram at ho tidlegare var gift.¹⁹⁹ Sjølv om denne opplysninga i dei britiske rapportane altså er mindre truverdig, så treng likevel ikkje det å bety at det same gjeld for dei andre opplysningane som Chapman kjem med om Lahlum. I tillegg kan dette vere ei opplysning som Lahlum har gjeve til Chapman, det kan

¹⁹⁷ Det er beskrive i rapportane at dei såg på det at han hadde røpa seg som den største bekymringa. Camp 020-report KV2/459.

¹⁹⁸ E-post utveksling med Hans Olav Lahlum 12.11.2007, og intervju med Bibbi Røset 07.11.2008. Begge seier det same. Dei fortel også at det stemmer at Lahlum var gift i ein periode med ein mann med etternamn Jespersen. Det er derimot meir sannsynleg at dette var etter krigen, sidan Bibbi Røset ein dag såg eit brev til Dagmar Lahlum, som var adressert til "Dagmar Lahlum Jespersen", men ho fekk beskjed om at det ikkje skulle snakkast om. Dette var rundt 1953-54. Dersom dette ekteskapet hadde vart sidan krigen ville ho ha stått med Jespersen som etternamn i landssvikdokumenta. Dersom Lahlum var gift under krigen, må det altså ha vore med ein anna mann.

¹⁹⁹ Anne Marie Breien er fleire gongar nemnt med namnet "Langballe" i landssvikpapira, som var det namnet ho hadde då ho var gift med sin tidlegare mann, Kjell Langballe. I tillegg er han omtala i landssvikpapira. Eg har også gått gjennom fleire lysningsprotokollar for å sjå om eg fann det evt. giftemålet. Noko eg ikkje gjorde. Dette har ikkje vore ei fullstendig undersøking, men eg har undersøkt dei fleste prestegjeld i Oslo. Lysningsprotokollen frå Eidsvoll i tida 1935-55 manglar frå Riksarkivet og Statsarkiva, og det har også vore vanskeleg å få tak i opplysningar om dette frå prestekontoret. Hans Olav Lahlum har derimot fått tilgang til opplysningar frå folkeregisteret om Dagmar Lahlum, og her er det heller ikkje nemnt noko giftemål under krigen. Basert på dei kjeldene eg har fått tilgang til vil eg difor seie at det er mest truleg at dette giftemålet aldri har funne stad.

altså ha vore ho som ikkje fortalde sannleiken, og ikkje Chapman som lyg. Mange av dei andre opplysningane han kom med i dei britiske rapportane kan jo også stadfestast av Lahlum sjølv i landssvikforklaringa hennar. Dette gjeld blant anna opplysningane om når og kor dei møttest, korleis han gav seg ut for å vere tyskar i byrjinga, for så å avsløre at han var engelsk, og når han reiste frå Noreg.²⁰⁰

Til konklusjon vil eg seie at ein alltid skal vere kritiske til dei opplysningane ein kan finne i kjeldene, og granske dei nøye før ein ser på dei som sanning. Eg vil heller ikkje påstå at alt det Chapman kjem med er sanninga om historia om Dagmar Lahlum. Men samtidig ser det ut til at MI5, som var tett innpå han, ikkje skal ha tvila på dei opplysningane han kom med. Det er difor truleg ikkje noko større grunn til å tvile på det han seier, enn det andre kjelder kan fortelje, så lenge han ikkje sjølv har vorte avslørt i reine løgnar i noko av det han har fortald. Det er heller ikkje slik at dei nye kjeldene som er komme opp, som Lahlum si forklaring, er med på å trekkje i tvil noko av det Chapman har sagt. Tvert imot så stadfestar forklaringa hennar mykje av det han seie. Det er mykje som kjem fram i dei britiske rapportane, som ikkje kjem fram i hennar forklaring, men det ho seier stemmer med det Chapman fortel. Det er difor vanskeleg å avvise Chapman sine opplysningar, så lenge det ikkje dukkar opp nye kjelder som kan motbevise dei. Samtidig vil det sitte igjen ein liten tvil, om nokre av opplysningane til Chapman kan ha vore ein smule overdrivne, for å sette seg sjølv i eit best mogeleg lys.

Kva motstandsarbeid dreiv Dagmar Lahlum med for MI5?

Er det mogeleg å seie noko meir om kva etterretningsinformasjon Dagmar Lahlum kan ha hjelpt Chapman med når han var i Noreg? Og om ho kan ha halde fram med dette arbeidet etter at Chapman reiste også? I dei britiske rapportane står det at Lahlum skal ha tatt bilete av Chapman sine tyske kontaktar medan han var i Noreg. Det står også at Chapman skal ha bedt ho om å halde auge og øyrer opne for all informasjon som kunne vere til nytte. Utanom dette står det lite om kva oppdrag ho skal ha utført. Men er det mogeleg å seie noko meir konkret om dette, basert på dei britiske arkivrapportane og landssvikdokumenta til Lahlum? Ved å sjå desse to arkivdokumenta opp mot kvarandre har eg prøvd å finne ut meir om kva konkrete opplysningar Lahlum kan ha bidrege med til den britiske etterretninga, og om desse opplysningane kan ha komme til nytte for britane.

I Camp 020-rapportane er det lista opp kva personar Chapman kom i kontakt med gjennom oppdraget sitt i Noreg. Her er det også nemnt litt informasjon om desse personane, som britane ser ut til å ha brukt for å få ein oversikt over det tyske militærapparatet i Noreg. Ein av dei personane som det står om er ein viss ”Standartenfuehrer Felix”, som i følgje rapporten var sjef for tryggingstenesta i Noreg, og veldig hata av nordmennene.²⁰¹ Det vert også opplyst at det ikkje er

²⁰⁰ Desse opplysningane er å finne i begge dokumenta. Camp 020-report KV2/459, og L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

²⁰¹ Den norske nemninga på Standartenfuhrer vil vere oberst.

Chapman som har møtt han, men at det er Lahlum som har fortalt Chapman om han.²⁰² Det fanst ingen Standartenführer Felix i Noreg som var sjef for tryggingstenesta, men det fanst derimot ein SS-Standartenführer Fehlis, og det er mest sannsynleg han det er vist til her. Heinrich Fehlis var leiar for Sipo og Sicherheitsdienst (SD), og kjent for dei harde metodane han brukte.

Når Lahlum kom med denne informasjonen står det ikkje noko om, det kan altså i prinsippet ha vore før Chapman reiste, slik at dette var informasjon som ho fortalde Chapman medan han var i Noreg. Sidan Chapman ikkje snakka norsk, ville det naturlegvis vere vanskelegare for han å plukke opp mykje av kva folk i Noreg på den tida meinte om dei forskjellige tyskarane. Ein anna moglegheit er at dette er informasjon som Lahlum har vidarebrakt til Chapman etter at han reiste frå Noreg. Etter at Chapman var reist fekk ho nemleg nær kontakt med ein av dei næraste medarbeidarane til Fehlis, sjåføren hans Otto Iredi. Dette oppgjev ho sjølv i forklaringa ho gav i landssviksaka etter krigen.²⁰³ Den britiske rapporten som omhandlar Fehlis var ferdig skriven i slutten av juli, og Dagmar Lahlum oppgjev i landssvikdokumenta at ho først trefte Iredi den dagen Chapman reiste, altså i mars. Dette ville gjeve ho god tid til å få informasjon ut av han, som ho så kunne føre vidare til Chapman.

Dersom Iredi var ei kjelde til informasjon om Fehlis kunne dette ha vore nyttig for den britiske etterretninga, eller den norske motstandsrørsla. Gjennom Iredi kunne Lahlum for eksempel ha opplyst om Fehlis sine daglege rutinar, og kanskje også andre opplysningar som Iredi kan ha vidarebrakt. Iredi jobba også på kontoret til Fehlis, og hadde slik sett tilgang til dokument og andre typar informasjon som kunne vere nyttig.²⁰⁴ Sidan Fehlis var blant dei som var høgast opp i det tyske militære systemet i Noreg, og dessutan sterkt hata av nordmennene, så kunne opplysningar som Lahlum eventuelt sat på, vere nyttige dersom motstandsrørsla, eller britisk etterretning, for eksempel tenkte på eit attentat mot Fehlis.

Seinare i rapporten er det også opplyst, som eg har skrive tidlegare, at Lahlum skal ha sendt eit brev til Chapman etter at han hadde reist frå Noreg, der ho fortalde at ho hadde møtt ein viss Sturmbannführer (major).²⁰⁵ Det er ikkje oppgjeve noko namn på han i dei britiske rapportane, slik at det er vanskeleg å seie heilt sikkert kven dette var. Brevet vart sendt til Chapman på den tida han var i Paris, sidan brevet er adressert der, altså var dette i tidsrommet frå april til juni, i følge dei britiske rapportane. På dette tidspunktet var ikkje Lahlum byrja å jobbe i brevsensuren, dette byrja ho ikkje med før i november same år. Men ho skal derimot ha starta å ha kontakt med Otto Iredi på dette tidspunktet. Det er derimot mindre sannsynleg at det er Iredi sjølv ho refererer til i brevet. Iredi hadde nemleg ei lågare grad enn Sturmbannführer, han var SS-Oberscharführer, som var det

²⁰² Camp 020-report KV2/459.

²⁰³ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

²⁰⁴ Nøklebye 2003: 185.

²⁰⁵ Camp 020-report KV2/459.

same som sersjant.

Det er mogeleg at det kan vere Fehlis ho refererer til i dette brevet, og at det var her britane fekk opplysninga om han, men samtidig så stemmer heller ikkje militærgrada på Fehlis. Som eg tidlegare har skrive så gjekk Fehlis først under grada Standartenführer før han fekk grada SS-Oberführer. Eg vil difor tru at det er ein annan person ho refererer til i brevet. Sidan ho endå ikkje hadde byrja å jobbe i brevsensuren på dette tidspunktet, må ho ha komme i kontakt med denne personen gjennom ein annan stad. I dei britiske rapportane er det fleire stadar vist til ein Sturmbannführer med namn Axel Etling. Etter dei opplysningane eg har om militærgradene i SS, så var han SS-Hauptsharführer, som tilsvarar oversersjant, noko som ikkje stemmer med dei britiske opplysningane.²⁰⁶ Men dei britiske rapportane ser likevel ut til å ha brukt grada Sturmbannführer på Etling. Det er derfor ein viss mogelegheit at det er denne personen Lahlum refererar til, spesielt sidan Etling var ein av sjefane for den tyske bilparken som den tyske tryggingstenesta hadde. Lahlum kan dermed ha komme i kontakt med han gjennom Iredi, sidan Etling då ville ha vore ein av sjefane hans. I tillegg hadde den tyske tryggingstenesta ei bygning ved Tullinsgate som dei for det meste brukte til biltransporten sin. Tullinsgate var også der Lahlum hadde hybelen sin, ein hybel som Chapman hadde skaffa ho i Tullinsgate 4.²⁰⁷ I landssvikforklaringa si oppgjev også Lahlum at det var her ho trefte Iredi, sidan han heldt til i ei garasje i Tullinsgate 4, som det tyske tryggingsspoliti hadde. Og i følgje dei britiske rapportane var det Etling som var sjef her.²⁰⁸ Det er difor mogeleg at det er Etling ho refererar til i brevet ho sendte Chapman.

Ein anna mogelegheit er sjølv sagt at Sturmbannführer berre vert brukt som eit kodenamn for å fortelje at ho heldt fram med å ha kontakt med tyske militære, og at det ikkje viste til nokon spesielle personar. I den britiske rapporten er det heller ikkje nemnt nokon spesielle personar, berre at visninga til Sturmbannführeren synte at ho heldt fram med å halde kontakt med tysk personell.²⁰⁹ Uansett, så visar likevel dette brevet, og den andre informasjonen, at ho utførte visse etterretningsoppdrag for Chapman, og at britane hadde ei viss nytte av dei opplysningane ho kom med. Likevel godkjente tydelegvis britane ikkje det arbeidet ho gjorde, og rekna ho heller ikkje som ein av agentane sine. Eg vil difor no gå nærmare inn og sjå på om det er mogeleg å seie noko om grunnen til dette.

Kvifor var MI5 så skeptiske til Dagmar Lahlum?

MI5 gav fleire stadar i rapportane, som ligg i britiske arkiv, uttrykk for misnøye med at Chapman skal ha røpa til Lahlum at han var britisk, og var i Noreg på oppdrag frå britane. Dei ser heller ikkje

²⁰⁶ Nøklebye 2003: 191.

²⁰⁷ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

²⁰⁸ Camp 020-report KV2/459. At Etling var ein av leiarane for den tyske motortransporten vert også stadfesta i Nøklebye 2003: 191.

²⁰⁹ Camp 020-report KV2/459.

ut til å ha vore direkte glade for at Chapman skal ha verva Lahlum til arbeid for han. Kva er så grunnen til at dei var så misnøgde med at Chapman røpa seg, og verva Lahlum?

Det er ikkje så vanskeleg å forstå at britane ikkje var nøgde med at Chapman hadde fortald ei sivil kvinne i Noreg kva som var den eigentlege grunnen til at han var der. Det var sjølvsagt ein viss sjanse for at ho ville fortelje dette til tyskarane, og såleis røpe at Chapman var dobbeltagent. Dette kunne øydeleggje mykje for britane. Dei hadde gjennom sitt "Double Cross System" lykkast i å byggje opp eit spesielt system der dei spora opp og fann fram til nesten alle dei tyske agentane som vart sendt til England. Mange av desse vart så omvendte til arbeid som dobbeltagentar for dei sjølve. Dersom tyskarane fann ut av at Chapman lurte dei, var det i verste fall ein sjanse for at dei ville byrje å lure på om det var fleire av agentane deira som var vorte omvende til britisk etterretningsarbeid. I alle tilfelle ville tyskarane forstå at han var dobbeltagent, og byrje å ta all informasjon han kom med som falsk. Chapman kom derimot med fleire forsikringar om at Lahlum var til å stole på i rapportane. Han fortalde at ho var antinazist og antityskar, korleis han hadde hatt problem med å få ho til å gå ut med han då han først møtte ho, og at han var heilt sikker på at ho ikkje var planta av tyskarane. Chapman fortalde også at ho var knytt til heimefronten i Noreg. Ein skulle kanskje tru at dette var ei opplysning som ville få britane til å vere meir positive til Lahlum, men det verkar derimot som om dette talde i ei endå meir negativ retning. I Camp 020-rapporten står det nemleg at det at Lahlum var knytt til dei patriotiske jøssingane "tends further to complicate the unofficial introduction of this girl into the service of the British Government."²¹⁰ Kvifor syntest MI5 at dette var så problematisk? Det kan verke merkeleg at dei skulle vere så negative til dette, sidan det normalt ville bety at Lahlum var meir å stole på enn om ho hadde vore ei vanleg kvinne utan sympatiar i nokon retningar. Men det er likevel ikkje så rart at britane tok dette alvorleg. Dei var nemleg veldig sterkt i mot rolleblanding i motstandsrørsla. Og det at Lahlum var med i den norske heimefronten, samtidig som ho hadde kontaktar med britisk etterretning såg dei på som ein fare for tryggleiken.

I byrjinga, når heimefronten i Noreg hadde starta opp med motstandsarbeid, var det veldig vanleg for ein person å vere involvert i fleire motstandsaktivitetar på ein gong. Men etterkvart som opprullingane starta såg dei at dette kunne føre til store konsekvensar. Viss ein person som var involvert i to motstandsgrupper vart tatt kunne dette føre til opprullinga av begge gruppene, og forgreiningane kunne verte mykje større. Dette var ein dyrekjøpt lærdom og førte til at det var veldig mange motstandsfolk som vart fengsla, og drepne, i byrjinga av krigen. Etterkvart lærte heimefronten dette, og prøvde så godt dei kunne å hindre at nokon visste meir enn kva som var nødvendig, og at dei ikkje var involvert på fleire stadar i motstandsrørsla.²¹¹ Britane hadde vore klar

²¹⁰ Camp 020-report, KV2/459.

²¹¹ Sjølv om heimefronten var klar over faren med dette så var det ikkje alltid like enkelt å overhalde dette i praksis.

over denne faren frå byrjinga av, og var tidleg kritiske til det dei meinte var uforsiktig framferd av den norske motstandsørsla, og manglande diskresjon. Britane hadde sitt eige hemmelege organ, SOE, til undergrunnsverksemd i dei okkuperte landa, ut av dette vart blant anna Kompani Linge oppretta. Og britane ville ha minst mogeleg kontakt med den norske motstandsørsla, i frykt for at rolleblandinga kunne føre til opprulling. Då opprullingane av delar av Milorg kom i 1941, såg britane på det som ei stadfesting på det dei heile tida hadde visst, at dei ikkje kunne stole på Milorg, og at det ville føre med seg ein unødvendig risiko å ha for mykje kontakt med dei.²¹² Forholdet vart likevel betre mellom dei to organa i løpet av krigen, og det vart eit større samarbeid mellom dei frå 1942.²¹³

Sjølv om forholdet mellom britane og den norske motstandsørsla betra seg etter kvart, så er det likevel ikkje vanskeleg å forstå at britane ikkje var begeistra for rolleblandinga. Det er heller ikkje så rart, sidan dette kunne ha ført til at ho røpte sambandet til det britiske etterretningsvesenet, om ho vart tatt i avhøyr for noko norsk motstandsarbeid ho dreiv med. Det kan likevel vere fleire grunnar til at MI5 var så skeptiske til Lahlum.²¹⁴ Det er mogeleg at ho vart sett på som useriøs av MI5, og ikkje rekna som noko anna enn Chapman sin kjæraste. Britane hadde i 1944 sparka Chapman frå etterretningsvesenet, i følgje dei sjølv fordi Chapman hadde prata for mykje om kva han dreiv med til gamle venner.²¹⁵ Det er mogeleg at dei trudde Lahlum var same typen, og dei difor ikkje stolte på ho. Ein anna mogelegheit er at MI5 ikkje ønskte noko merksemd rundt Eddie Chapman, og kva arbeid han hadde utført for dei under krigen. Etterretningsvesenet i England, men også i andre land som for eksempel Noreg, var veldig strenge på teieplikta også etter krigen. Dei ønskte ikkje at nokon skulle vite noko om agentane deira, og kva oppdrag dei hadde utført.²¹⁶ Chapman hadde sjølv fått teieplikt frå MI5, og fekk ikkje lov til å seie noko om kva han hadde gjort under krigen. Dette gjaldt også for fleire år etterpå, så då han i 1953 skulle gje ut si første bok *The Eddie Chapman Story*²¹⁷, fekk han ikkje lov til å fortelje noko om at han hadde vore britisk

Overlapping av motstandsaktivitetar heldt difor fram til ein viss grad ut krigen. Kraglund og Moland 1987: 34-35.

²¹² Kjeldstadli 1959: 95, 376.

²¹³ Det var til dels stor usemje mellom den norske heimefronten og SOE, om korleis militært motstandsarbeid skulle verte drive i Noreg. Usemja kom mykje av at heimefrontleiinga var skeptisk til for mykje militær motstandsarbeid, fordi dei var redd for represaliar mot den norske befolkninga. På den andre sida var SOE sterkt skeptiske til den militære leiinga i Noreg, den manglande diskresjonen, og det at dei ikkje ville ha meir militær aktivitet. Grimnes 1977: 235, Kraglund og Moland 1987: 69. Denne usemja gjaldt først og fremst dei andre militære aktivitetane som sabotasjeaksjonar. I følgje historikar Olav Riste var det mindre friksjonar når det gjaldt samarbeidet mellom britane og nordmennene i etterretninga, mykje på grunn av at dei arbeida meir isolert. Riste 1973: 116.

²¹⁴ Det er også ein liten mogelegheit for at det engelske politiet ikkje var informert av MI5 om Lahlum, og at dette var grunnen til at dei ikkje ville snakke med ho. Men på den andre sida ville det mest sannsynleg ikkje vere noko problem for det engelske politiet å få ei stadfesting frå MI5 om at ho hadde hatt kontakt med dei. I tillegg hadde MI5 alltid mogelegheit til å hjelpe Lahlum på eit seinare tidspunkt om dei ønska, så dette er mindre truleg.

²¹⁵ West 1983: 299. Masterman 1972: 172-173.

²¹⁶ I Noreg fekk som kjent alle agentane i XU teieplikt etter krigen, ein teieplikt som i teorien varte heilt til dåverande forsvarsminister Johan Jørgen Holst oppheva den frå Stortinget sin talarstol i 1988. Sæter og Sæter 2007: 228.

²¹⁷ I 1966 fekk Chapman publisert *The real Eddie Chapman story*, som fortalde mykje meir av historia, og også korleis han hadde vore engasjert som dobbeltagent for britane. Booth: 306-307, 316. Men heller ikkje denne boka fortalde alt om kva som hadde hendt, og blant anna utelet den å fortelje om Lahlum. Den einaste staden i boka det er nemnt

dobbeltagent, og heller ikkje noko om dei oppgåvene han hadde utført for MI5. Det hadde likevel vore mogeleg for MI5 å berre skrive ein attest om at ho hadde arbeida for dei under krigen, utan å gje opp noko meir om kva ho hadde gjort. Dette vart gjort av fleire motstandsorganisasjonar, og britane nytta seg også av dette. To av dei kvinnene eg tek for meg seinare i oppgåva, Anne Marie Breien og Karin-Lise Brænden, fekk for eksempel attestar frå høvesvis British Security Service og Hærens Overkommando, om at dei hadde utført motstandsarbeid, men utan at det stod nokon detaljerte opplysningar i desse attestane.²¹⁸

Det er altså truleg at MI5 rett og slett ikkje brydde seg stort om å hjelpe Lahlum, anten fordi dei meinte at ho ikkje var ein fullverdig agent hos dei, eller fordi dei såg på ho som ein av Chapman sine utallige kjærastar, eller ein kombinasjon av begge deler. Dette er tydelegvis den oppfatninga Chapman hadde også. På slutten av livet sitt skal han ha påstått at han gjerne ville tilbake og hjelpe Lahlum, men at han vart nekta av MI5, og at dei heller ikkje ville hjelpe ho. ”The bastards had not done anything about it”²¹⁹, skal han ha sagt på lydband før han døde, og meint at dei fann på unnskyldingar for å nekte han å reise tilbake. Det er mogeleg at dette er eit utslag av Chapman sin eigen dårlege samvit ovanfor Lahlum, og at MI5 ikkje aktivt nekta han å reise. Likevel er det eit faktum at MI5 aldri gjorde noko aktivt for å reinvaske Lahlum. Og det er ganske illustrerande at MI5 hadde hatt sine tvil om Eddie Chapman også, men at dei til slutt valte å stole på han, medan for Dagmar Lahlum sin del kom tvilen ho aldri til gode.

Samandrag

Lahlum sa i landssvikforklaringa si lite som kunne vere med å reinvaske ho etter krigen, men i dei britiske rapportane etter Eddie Chapman-saka er det komme fram nye opplysningar. Utifrå desse opplysningane meiner eg at det kan seiast som sannsynleg at Lahlum faktisk vart rekruttert av Eddie Chapman til enkelte etterretningsoppdrag på vegne av britisk etterretning, men det er meir usikkert om ho var med i norsk motstandsørsl. Det verkar heller ikkje som MI5 rekna Lahlum som ein fullverdig agent hos dei. Dette kan vere med på å forklare kvifor dei ikkje ville reinvaske ho etter krigen. Ein grunn kan også vere at dei ikkje ønskte noko merksemd rundt Chapman sitt arbeid for dei, og merksemd rundt kva metodar dei nytta. På den andre sida kunne dei ha gjeve ho ein attest på at ho hadde vore knytt til dei, utan å fortelje noko meir om korleis ho var knytt til dei. Det at dei ikkje gjorde dette, kan tyde på at dei såg ho meir som eit tilfeldig kjennskap av Chapman, ”eit dårleg papir”, som dei ikkje såg bryet verdt å hjelpe etter krigen.

Dagmar Lahlum, og hennar historie frå krigen, er òg eit eksempel på at det ikkje alltid treng å vere eit skarpt skilje mellom motstand og samarbeid. Ho vart sett på som ein av dei som hadde

noko som kan sporast tilbake til ho er at han nemnar at han hadde ei norsk kjæraste medan han var i Noreg.

²¹⁸ L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662 og Sveri 1991:15.

²¹⁹ Booth 2007: 337-338. Desse lydbandopptaka skal ha vorte spelt inn av Chapman like før han døde, og Booth har fått tilgang til dei i si bok.

svikta, men så har det komme fram at ho var med på den rette sida likevel. Samtidig er det ei historie om ei kvinne som forelska seg i ein mann som ho i utgangspunktet trudde var tysk. Hadde ikkje Chapman likevel vist seg å vere engelsk, så hadde Lahlum altså framleis vore rekna som tyskarjente. Dette viser at det ofte kunne vere tilfelle som avgjorde kva side ein hamna på, og at personane som levde under krigen ikkje alltid såg ting i svart-kvitt, men i nyansar.

I neste kapittel vil eg sjå nærmare på landssvikstraffa til Lahlum. Ein ting som er verdt å leggje merke til i landssvikdokumenta til Lahlum er at forhøyr retten i hennar tilfelle vedtok ei veldig lang varetektstid, men at også denne vart overskrida med ein månad. Når ho så halvanna år seinare fekk straffa si, så var fengselsstraffa her den same som den tida ho hadde sete i varetekt. Dette kan tyde på at prosessen har vore ganske uryddig, og eg vil difor sjå på om straffa hennar kan seiast å ha vore rettferdig i neste kapittel.

Kapittel. 5: Dagmar Lahlum: Rettferdig straff?

Innleiing

Jeg er ikke tysk eller NS-innstillet. Tvertimot. Min sympati har hele tiden vært på Norges og de alliertes side.²²⁰

Dette sa Dagmar Lahlum i forklaringa ho gav under landssviksaka mot ho etter krigen. I første kapittel viste eg at ho ikkje berre hadde sympati for den allierte sida, men at ho også med stort sannsyn hadde delteke i etterretningsarbeid for britane under andre verdskrig, og at det er ein mogelegheit for at ho deltok i norsk motstandsrørsle. På grunn av jobben i Sipo vart ho dømt for landssvik etter at okkupasjonen i Noreg var avslutta, og opplevde både å sitte i fengsel, og få eit rettstap på ti år. I dette kapitlet ønskjer eg å gå nærmare inn på landssvikstraffa til Lahlum, og undersøkje om den var rettferdig i høve til det brotsverket som påtalemyndighetene tiltala ho for.

Eg vil i hovudsak konsentrere meg om tre spørsmål. Først spør eg kva handlingar som eigentleg vart straffeforfølgd under rettsoppgjeret. Eg vil då ikkje konsentrere meg om alle strafferettslege handlingar under rettsoppgjeret, men sjå nærmare på dei som kjem under same kategorien som Lahlum sine, nemleg tyskararbeid. Dette er for å klarleggje nærmare kvifor ho vart dømt under landssvikoppgjeret, og kva premiss som låg til grunn for landssviktiltalen. Det neste spørsmålet går direkte på overskrifta i kapitlet, og eg spør om den straffa som Lahlum fekk, var rimeleg i høve til det brotsverket ho skulle ha gjort. Eg vil her samanlikne med andre tilsvarende tilfelle, for å sjå på kva som var vanleg å gje i straff for eit slikt brotsverk under landssvikoppgjeret. Etter det vil eg sjå om det kan ha vore andre forhold enn jobben i Sipo, som var avgjerande for straffeutmålinga. Til slutt i kapitlet vil eg samanlikne Dagmar Lahlum med Anne Marie Breien. Dette meiner eg vil vere relevant, sidan ho også fekk oppretta ei landssviksaka mot seg, og eg vil difor undersøkje om det kan ha vore nokre samanfallande grunnar som låg bak begge sakene. I tillegg vil dette tilfellet vere med på å peike vidare mot neste kapittel, der eg vil gå vidare med ei samanlikning av desse to kvinnene i høve til nokre andre kvinner som deltok i etterretningsvesenet under krigen. Aller først vil eg likevel vise korleis landssvikoppgjeret har vorte vurdert av nokre norske historikarar i ettertid.

Korleis har landssvikoppgjeret i Noreg vorte vurdert i ettertid?

Som eg viste i første kapittel så var landssvikoppgjeret i Noreg veldig omfattande, og det var ein stor skilnad i høve til dei andre okkuperte landa i Europa. Noreg straffa blant anna fire gongar så mange personar som Danmark gjorde under krigen. Dersom ein berre ser på dei reine tala, kan det virke

²²⁰ Rapport til politimesteren i Oslo og Aker 15.6.1945. L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

som om Noreg hadde eit veldig strengt rettsoppgjær, men mykje av grunnen til dei høge tala var at Noreg straffa alle NS-medlemmane. Det har heller ikkje vore retta mykje kritikk mot landssvikoppgjæret i ettertid, frå juridisk og politisk hald.²²¹ Det er likevel nokon som har kritisert nokre sider ved rettsoppgjæret.

Ein av dei som juridisk kritiserte delar av rettsoppgjæret, både medan det føregjekk og i ettertid, var professor i rettsvitenskap Johs. Andenæs.²²² Kritikken han kom med gjekk helst på at NS-medlemmar hadde solidarisk ansvar, og han kritiserte også at landssvikomgrepet vart brukt for generelt slik at f.eks. passive NS-medlemmar kom i same bås som torturistar.²²³ Han meinte at det hadde vore betre om landssvikanordninga ikkje hadde komme, og at ein kunne ha brukt dei straffebestemmingane som var i straffelova, og anordninga av 1942.²²⁴

Noko kritikk har også vore retta mot det at det var ein skilnad i kor harde dommane vart etter kor lang tid det hadde gått sidan krigen. I starten av oppgjæret vart det dømt strengare enn kva det vart seinare under landssvikoppgjæret, og det vart slik ei skilnad i behandlinga i nokolunde likelydande saker. Dei som har vore mest kritiske til landssvikoppgjæret, er naturleg nok nokre av dei som vart ramma av rettsoppgjæret sjølv. I ettertid har det frå dei komme fleire publikasjonar med kritikk av rettsoppgjæret. Avisa *Folk og Land* er den mest kjente av desse.²²⁵ Utanom dette har det likevel ikkje vore så veldig mykje kritikk av rettsoppgjæret. Men korleis har historikarar vurdert rettsoppgjæret i ettertid?

I 2003 vart det avslutta eit forskingsprosjekt, ”Å overkomme fortiden”, som hadde gått over dei siste fem åra, og som tok for seg rettsoppgjæret. Her kom det blant anna ut ei bok som samla artiklane frå nokon av bidragsytarane til prosjektet. Ein av historikarane som leia prosjektet, Hans Fredrik Dahl, kom i sin artikkel inn på nokre sentrale sider ved det norske oppgjæret, og vurderte korleis dette hadde vorte gjennomført.²²⁶ I artikkelen viste han blant anna til at det ikkje var heilt urimeleg at det vart ei skilnad i straffa mellom dei dommane som vart behandla tidleg i rettsoppgjæret, og dei som kom seinare. Dette kom av at nærleik i tid gav strengare dommar, og at det var slik retten virka. Samtidig peika han på ei uheldig biverknad med det at oppgjæret skulle skje så raskt, nemleg at det kunne føre til store belastningar på rettsvesenet, og at det då kunne oppstå kritikkverdige tilhøve. Dette kunne mellom anna vere summariske avgjersler og tilsidesetting av

²²¹ Brandal 2002: IV-V.

²²² Jurist og professor Johs. Andenæs var ein av dei sentrale mennene i rettsoppgjæret under krigen. Han var medlem av Høgsterett i ein kort periode etter krigen, og var konsulent for Riksadvokaten i strafferettslege spørsmål som hadde tyding for rettsoppgjæret. Han er også ein av dei som har komme med kritiske kommentarar til rettsoppgjæret seinare, blant anna i fleire bøker.

²²³ Dette vart slått fast i § 25. Det at NS hadde solidarisk ansvar ville seie at alle skulle svare for ei skade som organisasjonen hadde gjort ved medverknad til straffbare handlingar. Det var ein for alle og alle for ein.

²²⁴ Andenæs 1979: 121-123, 125-134. *Norsk krigsleksikon* 1995: 21.

²²⁵ Denne avisa vart først starta med namnet *8.mai*, og vart frå 1951 kalla *Folk og Land*. Det var gamle meiningsfellar innanfor NS som stod bak avisa som vart gjeve ut til tingarar heilt fram til 2004. Gogstad 2003: 256.

²²⁶ Artikkelen ”Oppgjæret som rystet Norge” i Dahl og Sørensen (red.) *Et rettferdig oppgjør*, 2004.

vanlege prosessuelle omsyn. Dahl peika her på at det norske oppgjeret såleis hadde mykje av dei same trekka som andre oppgjer når det vart mangel på tid og ressursar.²²⁷ Likevel viste statsvitar Jon Elster, som deltok i same forskingsprosjekt, at rettsoppgjeret i Noreg, i høgare grad enn i dei andre okkuperte landa, skjedde innan rettslege normer. Dette var på grunn av at dei heldt seg innanfor beståande reglar og institusjonar, og ikkje tok i bruk militærdomstolar og særdomstolar.²²⁸ Samtidig peika Dahl på at oppgjeret var forholdsvis rettsstatleg på den måten at det gjorde lite bruk av såkalla "frikjøpsordningar".²²⁹

Historikar Ole Kr. Grimnes har også sett nærmare på landssvikoppgjeret etter krigen i sin artikkel "Kollaborasjon og oppgjør". Han prøver her å sjå dei oppgjera som kom etter krigen, både det juridiske og det politiske, opp mot okkupasjonstida sjølv. Og han peikar på at landssvikoppgjeret antakelig sementerte bestemte oppfatningar om kva som var illegitim okkupasjonsåtfærd. Han hevdar at ein ikkje berre må sjå på om oppgjeret var rettferdig, eller om lovheimelen var god nok, men korleis det lada landssvikomgrepet dekkja dei faktiske haldningane på landet og i byane under okkupasjonen. I tillegg må ein sjå på korleis oppgjera sine problemstillingar har prega historieskrivinga om okkupasjonstida. Han tek altså ikkje i denne artikkelen noko direkte stilling til om oppgjeret var rettferdig eller ikkje.²³⁰

Hans Fredrik Dahl kjem i sin artikkel fram til at det under landssvikoppgjeret var ein rettsleg prosess, der omsynet til den enkelte sin rettstryggleik, og rettferd gjennom likebehandling, vog tungt. Men samtidig var det eit strengt oppgjer der veldig mange vart dømt. Dette er også ein konklusjon som ser ut til å ha vore delt av dei andre deltakarane i forskingsprosjektet.²³¹ Det verkar også å vere bra stor semje rundt dette spørsmålet blant andre norske historikarar som har sett nærmare på rettsoppgjeret.²³² Dei som har vore mest usamde i dette spørsmålet har vore dei som sjølv var offer for landssvikoppgjeret, samtidig ser det ut til at dei i liten grad har vorte forska noko nærmare på etter krigen.

Kva handlingar vart straffeforfølgd under landssvikoppgjeret?

Det som stod i førelegget til Lahlum, var at ho vart straffa fordi ho tok seg arbeid i brevsensuren hos tysk Sipo. Ho tok seg altså arbeid hos tyskarane, og dette vart rekna som bistand til fienden og difor straffbart etter hovudparagrafen som vart brukt under rettsoppgjeret, § 86. Det er lett å dra den slutninga at alle som arbeida for tyskarane utførte bistand til fienden, og såleis skulle verte straffa

²²⁷ Dahl 2004: 9-29.

²²⁸ Ibid: 17.

²²⁹ Dette var ordningar som sa at viss ein hadde gjort gode handlingar, som hjelp til motstandsørsla, så kunne det oppvege dårlege handlingar. Noreg hadde ei slik ordning i §5a, men den vart lite brukt som eg tidlegare har skrive.

²³⁰ Grimnes 1999: 45-55.

²³¹ Dahl 2004: 28.

²³² Også Grimnes ser ut til å vere samd i denne konklusjonen. I ein kronikk i *Aftenposten* i 2001 skriv han at det var eit omfangsrikt oppgjer, men at Noreg i forhold til andre statar som var i ein liknande situasjon klarte seg bra. "Nytt lys over det norske rettsoppgjøret?" *Aftenposten* 28. september 2001.

for dette. Slik var det likevel ikkje under rettsoppgjeret. 150 000 nordmenn tok seg frivillig jobb på tyske anlegg under krigen. Av dei vart nesten ingen straffa.²³³ Kva var grunnen til at Dagmar Lahlum sine handlingar vart rekna som straffbare, medan andre typar tyskararbeid ikkje vart sett på som straffbare etter krigen?

Det er ikkje første gongen at nokon har kommentert den forskjellsbehandlinga som vart gjort under rettsoppgjeret, der tyskararbeidarane gjekk fri, medan andre grupper som hadde gjeve bistand til fienden vart straffa. Dette har spesielt vore drøfta i høve til dilemmaet om dei passive medlemmane av NS gjorde noko større synd enn dei mange tyskararbeidarane, som heilt eller delvis hadde utført arbeid for Wehrmacht.²³⁴ Medan medlemskap i NS alltid vart straffa, vart tyskararbeidarane berre straffa i spesielt grove tilfelle. Det har derimot ikkje vore stilt noko spørsmål, så vidt eg veit, om kvifor dei nordmennene som jobba på tyske anlegg nesten alltid slapp unna straff. Medan andre typar arbeid for tyskarane, som kontorstillingar hos Reichkommissariat²³⁵ eller Sipo, og arbeid som tolkar, sjåførar eller i brevsensuren omtrent alltid vart straffa. I nokre tilfelle verkar det sjølvsagt rimeleg at ein person vart straffa, som når tolken vart nytta i avhøyr der det vart brukt tortur, og tolken kanskje til og med var med og utførte tortur, som det finst nokon tilfelle av.²³⁶ Men dette hendte likevel ikkje i mange tilfelle, når ein ser det oppimot alle som vart straffa for det ein kan kalle kontorstillingar hos tyskarane. Dei som utførte tortur hadde også mest sannsynleg vorte straffa for dette separat uansett. I den vidare framstillinga kjem eg til å bruke nemninga kontorstillingar på tyske arbeidsstadar. Med dette meiner eg ikkje alle dei som hadde kontorstillingar for tyskarane, eller norske nazistar, men dei som jobba på arbeidsstadar som Statspolitiet (Stapo), Sipo, Reichkommissariat, og tyske militærkontor. Det fanst også personar som hadde kontorstillingar på tyske anlegg, men desse slapp unna straff, så lenge dei ikkje hadde gjort nokre andre straffbare forhold. Det var altså ikkje slik at alle kontorstillingar automatisk vart straffa, medan anleggsarbeidarar slapp fri.

I prinsippet kunne alle arbeidarar på tyske anlegg også rammast av straffelova om bistand til fienden. Men under utarbeidinga av landssvikanordninga vart det likevel laga ein paragraf som gjorde unntak for dei fleste av desse tyskararbeidarane. I følge landssviklova §5, andre ledd, punkt b), skulle ikkje vanlege arbeidarar og underordna funksjonærar tiltalast, viss det ikkje låg føre særleg skjerpande forhold.²³⁷ Kvifor var det så eit skilje mellom desse tyskararbeidarane og andre nordmenn som tok seg arbeid på tyske arbeidsstadar? Og korleis kan det rettferdiggjeraast at ein type

²³³ Dahl 2004: 20.

²³⁴ Wehrmacht var den tyske militære okkupasjonsmakt i Noreg. Bestod av hæren, sjøforsvaret og luftvåpenet.

²³⁵ Reichskommissariat var tyskarane sitt sivile forvaltningsorgan i Noreg under andre verdskrig. Reichkommissær Josef Terboven var øvste leiar av den tyske sivile administrasjonen.

²³⁶ I *Om rettsoppgjøret* 1962: 244, er det omtala eit tilfelle der ei kvinne vart dømt til tvangsarbeid i 4 år og 6 månadar for arbeid som tolk ved Sipo. Grunnlaget for den strenge straffa var at ho sjølv skulle ha opptrådt aggressivt under forhøyra.

²³⁷ Andenæs 1979: 144.

arbeid for tyskarane vart straffa, medan ein anna type ikkje vart straffa?

Riksadvokaten kom i eit rundskriv i 1946 med grunngjevinga for kvifor tyskararbeidarar som uoppfordra, og frivillig, meldte seg til anleggsarbeid for okkupasjonsmakta ikkje vart dømt for dette under landssviklova. Dette var fordi talet på tyskararbeidarar var så stort at det var umogeleg å slå ned på alle med straff. Likevel var det nokre forhold som var så graverande at det var nødvendig med ein straffereaksjon hos nokon av desse også. I same rundskriv kom difor Riksadvokaten med ei rettleiing på kven av tyskararbeidarane som skulle dømmast.²³⁸ Her var det eit skilje mellom dei som hadde forlate arbeid med vanleg lønn for så å ta seg arbeid hos tyskarane av reine profittgrunnar, og dei som hadde vore arbeidslause eller ikkje tente nok til å forsørgje familien sin. Den siste gruppa slapp straff. Samtidig var det ein del unntak for den første gruppa også. For det første skulle dei som berre hadde tatt jobb hos tyskarane i ein kort periode sleppe straff, sjølv om dei tok jobb av profittgrunnar, eller dersom dei frå før krigen hadde jobba i eit firma som under krigen hadde tatt arbeid for tyskarane. For det andre skulle unge gutar som vart ”misleidde” av andre sleppe straff. I praksis var det nesten ingen som vart straffa. Og dei som vart straffa fekk vanlegvis bøter.

Denne paragrafen, som gjorde at dei fleste nordmenn som tok seg arbeid på tyske anlegg slapp unna straff, kunne i prinsippet vorte brukt på dei nordmennene som tok seg kontorjobbar hos tyske organisasjonar også. Dersom ein skulle ha vurdert straffeutmålinga etter kor viktig arbeidet var for den tyske krigsinnsatsen så er det ein god mogelegheit for at det ville vise seg at det arbeidet som anleggsbransjen hjalp tyskarane med var minst like viktig som det dei norske kontorarbeidarane gjorde. Slik sett skulle Dagmar Lahlum også ha sleppt straff om denne paragrafen gjaldt for hennar type tyskararbeid også. Ho hadde både vore arbeidslaus, og vore tilsett i brevsensuren i ein kort periode.²³⁹ Arbeid i Sipo, som Dagmar Lahlum hadde, vart derimot rekna som automatisk straffbart, i høve til det å ta seg jobb på ein anleggsplass som var driven av tyskarane. Dette er også slått fast i *Om landssvikoppgjøret*. Her er det omtalt fleire forhold som kontorstillingar ved Reichskommissariat, Den norske legion²⁴⁰, Stapo og Sipo. Ved alle desse tilfella er det slått fast at det ikkje kan vere noko tvil om at det var straffbart. Dette gjeld også jobb i brevsensuren, som fram til 1. juli 1944 låg under Wehrmacht, men som etter det låg under Sipo, med stort sett den same leiinga og personale.²⁴¹ ”Her tjenestegjorde et stort antall nordmenn, mest kvinner, i kortere eller lengre tid. At sådant forhold var straffbart som bistand til fienden kunne det

²³⁸ *Om landssvikoppgjøret* 1962: 369-370.

²³⁹ Ho var også ei ung kvinne som det kan argumenterast med hadde vorte ”misleidd” av Iredi til å ta seg arbeid i brevsensuren, sidan han hadde fortald ho at ho elles ville vorte sendt på arbeidsteneste i Nord-Noreg.

²⁴⁰ Den norske legion var ei norsk avdeling av Waffen-SS. Det var ei norsk avdeling som kjempa mot Sovjetunionen på austfronten.

²⁴¹ *Om landssvikoppgjøret* 1962: 244-245.

ikke være tvil om, og det er også fremmet endel saker av den art.”²⁴² Det var her Lahlum tok seg jobb i november 1944, og som ho vart straffa for etter krigen.

Grunnen til at det var ei skilnad i behandlinga, og at arbeid som Dagmar Lahlum sitt vart straffa, kom nok av to grunnar. For det første så vart det rekna som verre å ta seg arbeid hos f.eks. Sipo, som Dagmar Lahlum gjorde, enn på eit anlegg som tyskarane dreiv. Dette vart sett på som ei legitimering av den nasjonalsosialistiske ideologien, og eit angrep på rettsstaten og folkestyret på ein heilt anna måte enn kva arbeid på ein anleggs plass var. I tillegg kunne ein slik jobb sette andre nordmenn sitt liv i fare. Sipo var eit organ som tyskarane hadde for å slå ned på alle forsøk på motstand mot regimet, ofte med brutale verkemiddel. Gestapo var ein del av Sipo, og det folk sette i samband med Sipo var tortur, fengsel og likvidasjon utan lov og dom. Den andre grunnen var nok, som, Johs. Andenæs har påpeika, at det ville ha overstige rettsvesenet sin kapasitet å etterforske alle dei titusenar som hadde jobba på tyske anlegg.²⁴³

I forklaringa som Lahlum sjølv gav til dei norske myndigheitene etter krigen gjorde ho heller ikkje mykje for å direkte frigjere seg frå skuldingane som var komme mot ho. Ho innrømma at ho jobba i Sipo, og sa heller ikkje noko om at ho hadde vore involvert i norsk motstandsarbeid, eller i britisk etterretningsarbeid for alliert side. Ho spurde derimot om å få kontakt med det engelske politiet. Men det engelske politiet nekta å ta imot ho. Etter det endra ho heller ikkje noko på forklaringa si. Det einaste ho sa, var at ho ikkje hadde vore medlem av NS, og at ho heile tida hadde sympatisert med dei allierte. Likevel så avviste ho straffeskuld. Sjølv om ho avviste straffeskuld, var det altså lite i forklaringa hennar som bygde opp om kvifor ho avviste straffeskuld. For rettsvesenet må denne saka altså ha sett ganske klar ut. Dei fekk stadfesta i forklaringa hennar det dei allereie visste, at ho hadde jobba i tysk brevsensur under Sipo sitt hovudkvarter i Oslo, og det var altså straffbart berre det å ha jobba der, sjølv om det ein gjorde ikkje nødvendigvis skada norske interesser. Slik sett kan ein seie at påtalemaktene ikkje handla feil når dei sikta Lahlum for jobben i brevsensuren etter krigen, basert på dei opplysningane dei hadde om ho, og kva lover dei opererte med.²⁴⁴ Eg vil no sjå om straffa til Lahlum stod i høve til det brotsverket dei meinte ho hadde gjort.

²⁴² Ibid: 245.

²⁴³ Andenæs 1979: 146. Det har vore diskusjonar om dei arbeidarane som tok seg arbeid på tyske anlegg slapp unna straff fordi det ville gå utover veljargrunnlaget til arbeidarpartiet etter krigen. Tore Pryser skriv i *Klassen og nasjonen 1935-46*, at viss tyskararbeidarane fekk ei bot, og det vanlege rettstapet, som då var tap av stemmerett, så kunne det ”få konsekvenser for arbeiderpartienes velgergrunnlag”. Pryser 1988: 574. Hans Fredrik Dahl har derimot avvist dette, ettersom han meiner at lovgjevnadsprosessen i London ikkje gjev nok kjelder som visar til at slike vurderingar vart tatt opp, og at det var eit generelt prinsipp innanfor overgangsrett at tyskararbeidarar gjekk fri. I tillegg viser han til at Nikolai Brandal har påvist i si hovudfagsoppgåve, om Arbeidarpartiet og rettsoppgjeret, at det ikkje var tilfelle. Dahl 2004: 20-21. Det ligg utanfor mi oppgåve å drøfte dette grundig, men eg ser likevel ikkje vekk ifrå at det i det minste kunne ha lege under som ein stillteiane avtale, sjølv om det ikkje vart vist til direkte.

²⁴⁴ På den andre sida kan det argumenterast med at dei kanskje burde undersøkt saka hennar litt betre, spesielt sidan ho bad om å få kontakt med det engelske politiet. Dette burde kanskje få dei til å lure på om saka var så openbar som den gav inntrykk av å vere. Det at dei ikkje undersøkte saka hennar betre kan likevel komme av det tidspresset som var under landssvikoppgjeret.

Var straffa til Dagmar Lahlum rimeleg i høve til brotsverket?

Rettferd kan vere eit vanskeleg ord, og spesielt i dette tilfellet sidan det er fleire faktorar ein må ta omsyn til. Landssviksaka mot Dagmar Lahlum må sjåast i lys både av den forklaringa ho sjølv gav under rettsoppgjeret, og i høve til dei forholda som rettsvesenet var klar over på det tidspunktet dommen vart gjeven. I tillegg må sjølv sagt straffa sjåast i høve til det vi no veit om saka til Dagmar Lahlum.

I det siste tilfellet kan det vere lett å seie at straffa er urettferdig sidan ho mest sannsynleg hadde gjort ein innsats i motstandsørsla. Det er likevel ikkje heilt sjølv sagt at ho automatisk skulle sleppe straff sjølv om opplysningane vi no veit hadde vore kjent på det tidspunktet. Det spørst blant anna på om ho tok jobben i Sipo for å gjere motstandsarbeid. Ho oppgjev ikkje noko i landssvikforklaringa si om at ho tok jobben med slike motiv. Hilde Harbo har skrive at det var for å sleppe gjennom meldingar frå motstandsørsla, men utan noko eigentleg belegg.²⁴⁵ Ser ein på dei britiske rapportane, så står det at Lahlum heldt fram å halde kontakt med tysk personell også etter at Chapman reiste, så det er ikkje urimeleg å tru at ho tok denne jobben for å få informasjon ut av tyskarar. Det kan blant anna forklare kvifor ho var så redd for å verte sendt på tvangsarbeid til Nord-Noreg, ho ville då ha mista kontakt med dei tyskarane ho hadde vorte kjent med. På den andre sida kjem det ikkje fram nokon stad i dei britiske rapportane at ho heldt fram med å sende informasjon til Chapman, etter dei to breva som kom til han i Paris. Hadde opplysningane om Lahlum sin tilknytning til britisk etterretning vore kjent under landssviksaka, så er det likevel ein stor mogelegheit for at Lahlum hadde vorte fri for siktinga, eller i det minste fått redusert straffa monaleg. Difor kan ein sjølv sagt i ettertid seie at dommen ikkje var rettferdig, men sidan påtalemyndigheitene ikkje hadde tilgang til desse opplysningane på dette tidspunktet, så må ein sjå straffa i høve til dei opplysningane dei sat med. Var straffa til Lahlum så rettferdig i høve til kva brotsverk påtalemyndigheitene meinte ho hadde gjort?

Det er ikkje utan grunn at eg spør dette spørsmålet. Det er nemleg fleire ting med straffa til Dagmar Lahlum som kan tyde på ein litt uryddig prosess, dersom ein ser gjennom landssvikpapira hennar. Spesielt er det tydeleg at fengselsstraffa til Lahlum ikkje vart avgjort på grunnlag av fastsette reglar, men heller etter kor lang tid ho hadde sete i varetekt. Ho vedtok eit førelegg der straffa var 189 dagar i fengsel, i tillegg til rettstap, og dette var også nøyaktig så lang tid ho hadde sete i varetekt. Det kan altså tyde på at det først og fremst var varetektsfengslinga som vart urimeleg lang i høve til kva som var vanleg, og at dette var grunnen til den lange fengselsstraffa. Lahlum sat også ein månad lenger i varetekt enn kva forhøyringsretten hadde gjeve ordre om.²⁴⁶ Eg ønskjer difor å sjå nærmare på straffa til Lahlum, og granske den opp mot kva straffar som var vanlege å gje for

²⁴⁵ Harbo 2008: 231.

²⁴⁶ Som eg har skrive i kapittel 4, så gav forhøyringsretten beskjed om at ho skulle sitte i varetekt fram til 22. oktober 1945, men ho vart sittande heilt til 24. november 1945.

slike brotsverk under landssvikoppgjeret. Det har sjølv sagt ikkje vore mogeleg for meg i denne oppgåva å gå systematisk gjennom mange landssviktilfelle frå krigen. Difor vil det nok også hefte ein viss utryggleik til dei svara eg vil komme fram til.

Under rettsoppgjeret gav Lahlum frivillig ei forklaring, der ho skreiv at grunnen til at ho hadde tatt seg jobb i brevsensuren var for å sleppe å verte sendt på tvangsarbeid i Nord-Noreg, noko ho fekk høyre at det var fare for, sidan ho ikkje hadde nokon jobb. Tok Oslo politikammer noko omsyn til dette då dei fastsette straffa hennar? Det ser ikkje ut som om det norske politiet såg dette som noko formildande omstende. Det står ingenting om at dette forholdet vart tatt omsyn til under straffeutmålinga, verken i eller siktinga eller førelegget. Det ser heller ikkje ut som om dette var noko som det vart lagt formildande vekt på hos andre domstolar. Eit eksempel her er ein dom som vart avsagt i 1946 av byretten. Den gjaldt ein mann som hadde tatt seg frivillig arbeid hos tyskarane, fordi han ikkje ville melde seg på arbeidskontoret. Grunnen til at han ikkje ville melde seg der skal ha vore frykt for å verte sendt til Nord-Noreg på tysk arbeid. Retten meinte at dette ikkje kunne føre til noko endring i oppfatninga av kva dom han skulle få, og han vart dømt for brot på landssvikanordninga sin § 2 nr. 3.²⁴⁷ Sjølv om Lahlum var arbeidslaus på det tidspunktet ho tok seg jobb i Sipo ser det altså heller ikkje ut som om dette var eit forhold som det vart tatt omsyn til. Det vart uansett rekna som verre å ta seg frivillig arbeid hos tyskarane, enn å verte tvangsutskreven. I tillegg hadde ikkje Lahlum noko forsørgjarbyrde, noko som ser ut til å ha verka formildande for mange som tok seg frivillig jobb hos tyskarane.²⁴⁸

Det er likevel andre omsyn som kan peike i retning mot at straffa til Dagmar Lahlum var vel streng. Sjølv om det berre var dei tyskararbeidarane som tok seg arbeid på tyske anlegg som kom under landssviklova sin §5, andre ledd, punkt b), som vist ovanfor, så fanst det også tilfelle der jobb i Sipo kunne gjere at ein slapp unna straff. Morten Bentsen har i sin artikkel ”Henlagte saker i Kristiansand Politidistrikt 1945-51”, vist til at også kontorarbeidarar ved Sipo kunne få saka si lagt vekk dersom dei hadde hatt underordna stillingar til forholdsvis normal betaling. At arbeidsforholdet berre varte i ein kort periode kunne også spele inn på straffeutmålinga.²⁴⁹ Det var ikkje lange perioden Lahlum var tilsett i Sipo, frå november 1944 til kapitulasjonen, altså seks månadar. Ein skulle difor tru at dette var eit forhold som kunne vere med på å sette ned straffa hennar. På den andre sida kan det ha virka skjerpande for Lahlum sin del at ho tok seg arbeid hos tyskarane på eit tidspunkt då motstandsarbeidet var i framgang, og medan det kom fleire oppfordringar frå heimefrontsleiinga, og regjeringa i utlandet, om at ein ikkje måtte ta seg arbeid hos tyskarane, som parolar mot utskriving av arbeidskraft. I tillegg tok ho seg arbeid hos tyskarane på eit tidspunkt då det var temmeleg klart at dei allierte kom til å vinne krigen, til og med for dei

²⁴⁷ Om landssvikoppgjøret 1962: 372.

²⁴⁸ Sjå blant anna: Om landssvikoppgjøret 1962: 372.

²⁴⁹ Bentsen 2004: 217, 221.

sivile i det okkuperte Noreg. Alt dette kan ha vorte sett på som ein provokasjon av påtalemyndigheitene. Dei kan ha sett på det som om ho tok seg arbeid i Sipo for å vise at ho støtta opp om politikken til okkupantane. Viss straffa vart fastsett av ein person som la stor vekt på dette, så kan dette ha vore forhold som gjorde at straffa vart såpass streng.²⁵⁰ Dette står det likevel ikkje opplyst noko om i førelegget. Samtidig gav førelegget veldig lite opplysningar om grunn for straffeutmålinga. Den gav berre grunngjeving for kva som låg bak siktinga. Fengselsstraffa hennar var likevel lenger enn den perioden ho var tilsett hos tyskarane. Slik sett skulle ein tru at dette ville virke formildande inn på straffa hennar, i tillegg til at ho hadde ei underordna stilling til nokolunde normal lønn.²⁵¹ Som eg no vil vise, var straffa som Lahlum fekk tvert imot lengre enn kva som var vanleg, for kva ein kan rekne som tilsvarande tilfelle under rettsoppgjeret.

I høve til andre dommar som eg har sett på, så fekk Dagmar Lahlum ei lang fengselsstraff. Det klaraste teiknet på at fengselsstraffa til Lahlum ser ut til å ha vore lang, finn eg i *Om landssvikoppgjøret*. Her står det at for jobb i postsensuren under Sipo så vart det skrive ut ”en del forelegg på fengselsstraff, i alminnelighet med fengsel fra 60 til 120 dager. De fleste straffede synes å ha vært medlemmer av NS.”²⁵² Det står ikkje noko om det i tillegg vart gjeve rettstap, men det ser ut til å ha vorte gjeve i dei fleste tilfelle, sidan det var 44 406 personar som var dømt til eitt eller fleire rettstap, av i alt 46 085 landssviksaker under krigen.²⁵³

Eg har også gått gjennom *Riksadvokatens meddelelsblad*, frå juli 1945 til desember 1948, for å undersøkje om der var nemnt nokon saker som det var føremålstenleg å samanlikne Lahlum si sak med. Årsaka til at eg ikkje gjekk gjennom lengre enn til utgangen av 1948, var at eg rekna med at det ville vere lite nyttig, spesielt sidan straffene vart gradvis mildare etterkvart som det gjekk lenger tid sidan okkupasjonen var avslutta, og dei difor ville vere mindre samanliknbare med Dagmar Lahlum si sak.²⁵⁴ Det var likevel ikkje nokre sakar som eg fann her som var så like at

²⁵⁰ Det finst eksempel på at dette var ein faktor som rettsvesenet av og til tok omsyn til under vurderinga av ein sak. Ein tyskararbeidar som hadde anka saka til Høgsterett vart der frifunnen, men retten la likevel i vurderinga ei viss vekt på når han hadde tatt seg jobb hos tyskarane. ”Det ble gitt uttrykk for at han burde ha gjort større anstrengelser for å komme bort fra arbeidet etterhånden som motstanden tok form og hjemmefrontens betydning økte.” Dei fann likevel ut at han ikkje burde dømmast for dette. Også i andre sakar omkring tyskararbeid er dette noko som har vorte tatt omsyn til: ”Videre legger jeg vekt på arbeidets krigsviktige karakter og på det tidspunkt det ble utført.” ”I tillegg til flertallets anførsler la mindretallet vekt på at han søkte og overtok stillingen på en tid da det ikke hersket tvil om hvorledes man på nasjonalt hold så på virksomhet for fienden.” *Om landssvikoppgjøret* 1962: 373-374, 380. Når dette var ein faktor som til og med domsapparatet kunne vurdere som skjerpande, er det ikkje unaturleg at påtalemaktene kunne komme til denne konklusjonen også.

²⁵¹ Dagmar Lahlum tente 350 kr i månaden hos brevsensuren. Dette var ei veldig normal månadslønn i dei tider. Normal årslønn for ho ville då vere 4200 kroner, noko som var omtrent det same som lønn per normalårsverk i 1944 og 1945. I 1944 var den på 4260, og i 1945 på 4730. I tillegg ser det ikkje ut til at ho fekk noko meir enn kva som var normalt i ei slik stilling, så vidt eg har sett gjennom Riksadvokatens meddelelsesblad. Kjelde: RM, og Statistisk sentralbyrå. <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> (27/02-2009)

²⁵² *Om landssvikoppgjøret* 1962: 245, 428. Etter 28. juli 1949 var det likevel berre dei som var idømt fridomsstraff over eitt år som fekk tap av stemmerett og tap av rett til å gjere teneste i landsforsvaret. Straffa vart altså mildare til lenger det var sidan krigen, så hadde Lahlum fått straffa si så seint ville ho altså ha sleppe unna rettstap.

²⁵³ Ibid: 426

²⁵⁴ Dei som fekk saka si opp to, tre og fire år etter krigen fekk ofte mildare straffar enn dei som fekk saka si opp rett

samanlikninga vil vere heilt god nok. Dei sakene som vart omtalt i meddelelsesbladet var dei som kom opp for ein domstol, og vanlegvis var det dei sakene kor den dømde hadde anka til ein høgare domstol, fordi han eller ho syntest at straffa i førelegget var for streng. Den dømde fekk også, etter mine funn, som oftast medhald av retten i desse sakene, noko som kan tyde på at dei som gav førelegg gav strengare straffer enn kva rettsavgjerdene gjorde. Dei sakene som har vore mest samanliknbare, er saker der andre kvinner har hatt likelydande jobbar, dvs. kontorjobb eller anna underordna stilling på eit NS-kontor eller ein tysk arbeidsplass.

Etter mine undersøkingar har det ikkje vore ein veldig stor skilnad på fengselsstraffa til Dagmar Lahlum, og dei kvinnene som er omtala i meddelelsesbladet. Men det er likevel fleire forhold som visar at Lahlum vart hardare straffa enn desse. For det første har alle dei kvinnene som er omtala der vore medlemmar av NS. Det å vere medlem av NS, i høve til å ikkje vere medlem av NS, var eit forhold som vart sett på som ekstra problematisk, og som ein skulle tru verka inn på at straffene vart høgare. I tillegg har desse kvinnene også vore tilsett hos tyskarane lenger. Eit eksempel er ei tiltalt kvinne som hadde medlemskap i NSUF frå juli 1940. I november 1942 gjekk ho inn i NS. Ho var kontordame ved NS fylkeskontor frå 1. mai 1943. For dette fekk ho ei straff på fem månadar fengsel, tap av stemmerett i ti år, og ei inndraging på kr 1000.²⁵⁵ Så sjølv om ho både var medlem av NSUF og NS frå krigen starta, og hadde vore tilsett i halvanna år lengre enn Lahlum, så fekk ho litt mildare straff enn kva Lahlum fekk.

Den alminnelege straffa for slikt arbeid var altså fengsel frå 60 til 120 dagar, i følgje *Om landssvikoppgjøret*, og dette var når personane i tillegg hadde hatt medlemskap i NS. Lahlum fekk 189 dagar i fengsel, med rettstap. Ho var aldri medlem av NS, og ikkje tidlegare straffedømt. I tillegg hadde ho ikkje jobba i Sipo særleg lenge. Likevel vart ho altså dømt til ei fengselsstraff som var frå to til fire månadar lengre enn kva den normale straffa for slikt arbeid var. Kva kan ha vore grunnen til dette?

Det kan på mange måtar vere feil å samanlikne på denne måten, utan å ta for seg ei større mengd saker, og gå djupare inn i sakene. Det er klart at det var variasjonar i straffeutmålinga i nokolunde like sakar under rettsoppgjeret. Dette kunne det vere fleire grunnar til, og som Ivo de Figueiredo skriv i sin artikkel, "Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som som rettslig og historisk problem", så gjorde ikkje skilnaden i straffeutmålinga i seg sjølv eit rettferdsproblem. Dette er fordi at det i dei forskjellige sakene også vart brukt skjønnsmessige og individuelle vurderingar.²⁵⁶ Eg synest likevel det er viktig å sjå nærmare på dette, fordi det kan opne opp for spørsmål om kvifor dommen var så streng. Er det for eksempel mogeleg at ho fekk såpass streng

etter krigen. Dette var det nok fleire grunnar til, blant anna vart det tatt omsyn til den påkjenninga som den lange ventetida førte til, i tillegg kunne det ha komme nye moment med i biletet, men først og fremst var det nok eit resultat av at krigen kom på avstand og det difor vart sett litt mildare på sakene.

²⁵⁵ RM.h. 26 (1947).

²⁵⁶ Figueiredo 2004a: 43.

straff fordi ho vart sett på som ei tyskarjente i samtida? Tore Pryser skriv i si bok at Lahlum først og fremst vart arrestert på grunn av sin omgang med tyskarar.²⁵⁷ No skreiv han dette rett nok før han hadde fått tilgang til landssvikdokumenta hennar, men det er likevel mogeleg at han kan ha vore inne på ei viktig side ved landssviksaka hennar. I alle fall meiner eg at dette er interessant å drøfte, spesielt sidan Lahlum på den tida hadde eit rykte i miljøet heime på Eidsvoll som ei tyskarjente.²⁵⁸

Kan det ha vore andre forhold enn jobben i Sipo som var avgjerande for straffeutmålinga?

I følgje siktinga mot Dagmar Lahlum den 22. juni 1945, så vart ho sikta for å ha arbeida for det tyske tryggingspoliti, men også for å ha "hatt forbindelse med folk tilhørende det tyske sikkerhetspoliti på Victoria Terrasse."²⁵⁹ Kva ligg i denne siktinga? Det er mogeleg at det ikkje ligg noko meir bak enn det som faktisk står i siktinga. Men det er også mogeleg å tru at det kan ligge ei ymting om at ho var tyskarjente. Lahlum hadde sjølv nokre dagar tidlegare innrømma i forklaringa si at ho gjekk på kino med ein mann med namn Iredi, som jobba i det tyske tryggingspolitiet. Og det er mest sannsynleg han det vert peika på i siktinga som vart tatt ut mot ho berre nokre dagar seinare. Det at ho hadde samband med folk i Sipo skulle uansett ikkje vere noko grunn til sikting i seg sjølv, så lenge ho ikkje brukte denne tilknyttinga til å gjere handlingar som var skadelege for landet. Dette går det ikkje fram av verken siktinga eller førelegget at ho gjer. Formelt vart ho altså ikkje straffa for dette. Så kvifor sikta dei ho då for dette? Var det eit resultat av ei oppfatninga om at ho var tyskarjente? Og virka dette inn på straffeutmålinga hennar seinare?

Dette er sjølv sagt umogeleg å bevise, men det at ho fekk ei strengare straff enn dei fleste andre som var i same situasjon som ho, kan tyde på noko slikt. Det er likevel ikkje sikkert at det er dette som ligg bak. Kjersti Brathagen som har forska på leiinga i Nasjonal Samling sin kvinneorganisasjon (NSK) og det rettslige oppgjeret etter krigen, hevdar at retten ikkje la noko vekt på om desse kvinnene hadde hatt samkvem med tyske menn under krigen. Ho hevdar, etter å ha gått gjennom fleire av desse sakene, at domstolane heldt seg strengt til oppgåva med å følgje lovtekstar. Brathagen skriv at "kvinnene ble dømt etter hva de hadde gjort, ikke etter hvilke følelsesbestemte oppfatninger om dem som oppsto under okkupasjonen."²⁶⁰ Dette kan altså tyde på at retten ikkje la noko vekt på at kvinnene hadde noko rykte som tyskarjente når dei dømde dei i landssviksaker. Offisielt var det heller ingen tyskarjenter som vart juridisk straffa for landssvik på grunn av at dei hadde vore involvert med tyskarar under krigen. Likevel vart mange av jentene sett i sikringsarrest. Den offisielle grunnen til dette var at det skulle trygge dei mot behandlinga dei fekk i resten av befolkninga. Politiet fann ein heimel for dette i politianordninga av 26. februar 1943, som sa at

²⁵⁷ Pryser 2007: 215-216.

²⁵⁸ Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008. I følgje Røset så snakka damene i bygda om Dagmar Lahlum. Det var blant anna ei dame som sa til Røset ein gong etter krigen at: "Du må huske på at tanta di var hore under krigen."

²⁵⁹ L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47. Det er ikkje angjeveri som ligg bak denne siktinga, sidan dette då ville ha komme meir tydeleg fram, spesielt sidan det ville ha vore eit veldig grovt brotsverk.

²⁶⁰ Brathagen 2004a: 159.

”Personer som blir eller befryktes å ville bli utsatt for overlast fra befolkningens side på grunn av formodning om unasjonalt sinnelag”²⁶¹ kunne verte sette i sikringsarrest. Mange tyskarjenter vart altså internert i spesielle leirar, omtrent 1100 jenter sat i leirar 1. august 1945.²⁶² I tillegg har Terje A. Pedersen, i si masteroppgåve om tyskarjentene i Noreg, også funne ut at det var fleire kvinner som vart satt i fengsel på grunn av at dei vart rekna som tyskarjenter.²⁶³ Statsarkivar Kari Helgesen har også vist til dette i sin artikkel, ”...f.t.siktet som tyskertøs”. Ho skriv at ho har funne fram til 166 personar ved Molde politikammer som har vore ”omskrevet, anmeldt og/eller tatt i forvaring” fordi dei hadde tyske kjærastar. Ho skriv òg i konklusjonen sin at ho trur det har vore gjort formell og juridisk urett av politiet i mange tilfeller.²⁶⁴

Eg har også funne ut at det skjedde i minst eit tilfelle at ei kvinne vart dømt for slike forhold. I høgsterett sitt kjæremålsutval 12. desember 1946 vart det behandla ei straffesak mot Inga Albertine Carlsen. Ved førelegg frå den 18. mars 1946, utarbeida av Oslo politikammer landssvikavdelinga, vart ho dømt for brot på landssvikanordninga sin §3 jf § 2 nr. 4 jf. straffelov §86. Straffa hennar var ei bot på 2500 kr. I følgje førelegget var grunnen, for det første, at ho hadde hatt ”selskaperlig omgang med tyske sivilpersoner”, og for det andre, at ho hadde meldt leigebuarane sine for å ha teikna H7 i trappeoppgangen. Ho vedtok førelegget 23. mars 1946. Den 31. august anka ho førelegget på grunn av at advokaten hennar hadde gjort ho merksam på at det ikkje var straffbart å ha selskapeleg omgang med tyske sivilpersonar. Kjæremålsutvalet avgjorde 12. desember 1946 at vedtakinga av førelegget skulle opphevast.²⁶⁵

Dette var ei kvinne som fekk førelegg, slik som Dagmar Lahlum fekk, og først etterpå prøvde saka si i rettsapparatet. Rettsapparatet gav ho då medhald, og la ikkje noko vekt på at ho vart rekna som tyskarjente, slik som Kjersti Brathagen har dokumentert at dei heller ikkje gjorde med NSK-kvinnene. Det er likevel ei interessant sak fordi den viser at det faktisk var mogeleg at kvinner kunne få ei landssvikstraff på grunn av at dei hadde vore saman med tyskarar under krigen. Den er også spesielt interessant i høve til Dagmar Lahlum sitt tilfelle, fordi begge kvinnene fekk førelegget av same politikammer, og vart dømt etter same paragrafen i landssviklova. Det viser altså at det ikkje er ein heilt urimeleg tanke at Lahlum vart rekna som tyskarjente, og at dette kan ha virka inn på den straffa ho fekk gjennom førelegget. Det fanst tydelegvis folk innanfor Oslo politikammer som kunne straffe kvinner på grunn av eit slikt forhold. Dette gjev grunn til å mistenke at det ved bruk av førelegg var mykje enklare at dette kunne hende, enn om saka kom opp i retten. Grunnen til dette er at det kunne opne opp for at dei personlege meiningane til personar innan politikammeret,

²⁶¹ Andenæs 1979: 205.

²⁶² Ibid. Sjølv om dei ikkje juridisk vart straffa så har Terje A. Pedersen vist i si masteroppgåve at det i praksis ofte vart rekna som fengselsstraff, og at skiljet berre var reint teoretisk. Pedersen 2006: 86-87.

²⁶³ Pedersen 2006: 82.

²⁶⁴ Helgesen 1990: 288, 309.

²⁶⁵ RM. h. 28 (1947).

kunne verke inn på straffa i mykje større grad enn i ei rettssak, der dommen kunne etterprøvast ved å sjå på kva vurderingar retten la til grunn.²⁶⁶ Sjølv om Kjersti Brathagen har vist til at retten ikkje la vekt på slike forhold når det gjaldt NSK-kvinnene, er det difor mogeleg at dette var noko som kunne hende ved bruk av førelegg, fordi politi og statsadvokatane ikkje var nøyddde til å leggje ved nokon grunn for straffeutmålinga.

Ein anna mogelegheit er sjølv sagt at Dagmar Lahlum vart spesielt hardt straffa fordi ho var kvinne. Dette er likevel ei mindre sannsynleg forklaring, sidan det ikkje er noko som tydar på at kvinner vart hardare straffa enn menn etter krigen. Ting kan heller tyde på at det var omvendt, utifrå at det var menn som fekk dei strengaste straffene. Det var for eksempel berre menn som fekk dødsstraff. Kjersti Brathagen hevdar derimot i si hovudoppgåve at det ikkje stemde at kvinnene vart dømt mildare fordi dei var kvinner. Ho peikar på at kvinnene vart dømt mildare fordi dei rollene dei hadde under okkupasjonen, bestemt av NS-strukturen, la føringar på kva dei kunne gjere. Kvinner var difor ikkje med på like graverande punkter i sakene som menn.²⁶⁷ I tillegg til dette visar statistikken at prosentvis var det omtrent dobbelt så mange menn som fekk påtaleunnlating som kvinner. I alt fekk 12,3 % av mennene og 6,4 % av kvinnene påtaleunnlatingar.²⁶⁸ Det var også mange fleire menn enn kvinner som fekk nådegjeving. I alt vart det gjeve 2454 nådegjevingar. Av desse vart 2215 gjeve til menn og 239 til kvinner. Altså opplevde 7,4 prosent av mennene å få ei nådegjeving seinare, anten i form av vilkårsdom, nedsett straff, lauslating på prøve, eller ettergjeving av straffefullbyrdinga. Medan berre 1,5 % av kvinnene opplevde det same.²⁶⁹ Sjølv om dette ser ut til å vere ein veldig stor skilnad, og det difor kan sjå ut som om menn slapp lettare unna, ser det ut til å ligge truverdige grunnar bak. Når det var ein høgare prosentdel av påtaleunnlating blant menn var nok hovudgrunnen mest sannsynleg at påtaleunnlatinga først og fremst var brukt i høve til NS-medlemskap, og at det var fleire menn enn kvinner som var medlem av NS. Nådegjevingane vart helst brukt i dei tilfella der det var stor skilnad mellom dei som fekk straffa si rett etter krigen, og dei som fekk opp saka si nokre år etter krigen. Her fekk, blant anna, 300 menn som hadde vore frontkjemparar nedsett straffa.

Det avgjerande argumentet for at det ikkje kan ha vore på grunn av kjønnet at Dagmar

²⁶⁶ Kvinner i Noreg vart altså ikkje offisielt dømt for å ha involvert seg med tyskarar, men dette var ikkje like uvanleg i Frankrike, som elles også hadde eit mykje hardare oppgjer med mykje bruk av avrettingar og private oppgjer. Den britiske historikaren Hanna Diamond skriv at i nokre delar av Frankrike så var seksuell kollaborasjon definert som straffbart i seg sjølv, medan andre domstolar brukte andre, mindre direkte måtar å straffe dette på. Og at sjølv om det, i følge lova, ikkje var lov å straffe kvinner for dette, så gjorde skuldinga at andre brotsverk vart forsterka. Diamond skriv òg at i Frankrike så var hovudfokuset på diskusjonane i retten, når det gjaldt kvinner, den moralske oppførselen under krigen, uansett kva grunnen til at dei stod for retten var. Diamond 1999: 145-146.

²⁶⁷ Brathagen 2004b: 118.

²⁶⁸ Av i alt 34 205 menn som var straffbare fekk 4 203 av dei påtaleunnlating, og av 17 179 kvinner fekk 1096 påtaleunnlating. Dahl og Sørensen (red.) 2004: 226.

²⁶⁹ Utrekninga til prosent er gjort på grunnlag av at det var 46 085 straffelte i alt, av dei 16 083 kvinner og 30 002 menn. Dahl og Sørensen (red.) 2004: 226. Opplysninga om kor mange som fekk nådegjevingar står i *Om landssvikoppgjøret* 1962: 413.

Lahlum vart dømt til ei så streng straff, er likevel at dei som det her er vorte samanlikna med i hovudsak var kvinner, sidan det var flest kvinner som jobba i postsensuren. Difor kan ikkje kjønn forklare kvifor ho fekk høgare straff enn andre i liknande situasjon. Sidan eg har avklart at det altså ikkje direkte var kjønn som låg bak at Lahlum vart så strengt dømt, opnar det opp for andre forklaringar. Det er godt mogeleg at det heile var tilfeldig, sidan førelegg mest sannsynleg opna opp for meir vilkårlige straffer enn dommar i rettsapparat. Men på grunnlag av det eg har skrive ovanfor er det vanskeleg å slå seg til ro med at dette kan ha vore heile forklaringa. For å undersøkje nærmare om grunnen var tilfeldig, eller eit resultat av at Lahlum vart sett på som tyskarjente, vil eg no sjå nærmare på ei anna kvinne som opplevde mykje av det same som Lahlum, men som etter krigen fekk landssviksaka si lagt vekk.

Anne Marie Breien: Spion på terrassen²⁷⁰

Det var en underlig følelse å bli ført som fange til Akershus, etter at jeg i tre år hadde trasket den samme veien med pakker og koffertyer og i alle mulige slags illegale ærend for mine landsmenn.²⁷¹

Landssviksaka mot Dagmar Lahlum var ikkje eineståande under landssvikoppgjeret. Ei anna kvinne opplevde også å verte skulda for landssvik, etter at ho under krigen hadde vore engasjert med arbeid i motstandsrørsla. Ho hadde i likskap med Lahlum involvert seg med tyskarar for å få etterretningsinformasjon, og i tillegg hadde ho arbeida for å frigjere fangar.

Kvinna som vart skulda for landssvik var Anne Marie Breien. Ho var 25 år då krigen kom til Noreg. Far hennar, Roald Breien, var under krigen den første leiaren for Milorg på Ringerike. Då han vart arrestert i 1942, av Gestapo, starta ho eit arbeid for å finne ut kvifor faren hadde vorte arrestert, og for å prøve å få kontakt med han i fengselet. Ho meinte at det var viktig å hindre at Gestapo fekk vite at faren hadde vore distriktssjef på Ringerike, og at det hadde vore ein organisert motstand der, fordi dette kunne føre til at dei kunne slå til igjen.²⁷² Etter kvart tok ho så kontakt med nestkommanderande for Gestapo i Oslo-området, SS-hauptsturmführer (kaptein) Siegfried Fehmer, for å prøve å få faren lauslaten. Den første kontakta med Fehmer tok ho sommaren 1942.²⁷³ Dette var starten på fleire førespurnadar til Fehmer om å få lauslate fangar, og få lettingar i fengselsopphaldet til andre. Etter kvart som tida gjekk skal forholdet mellom dei også ha utvikla seg til å verte tettare, og frå sommaren 1944 skal det ha vorte eit kjærleiksforhold mellom dei.²⁷⁴ I løpet

²⁷⁰ Utrykket er det same som *Aftenposten* brukte for å beskrive ho då ho var forsvarsvitne for Fehmer i landssviksaka mot han etter krigen. "Fehmer ønsket kontakt med hjemmefronten." *Aftenposten* 20.juli 1947.

²⁷¹ Rapport frå Anne Marie Breien 21.10.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷² Rapport frå Anne Marie Breien 21.10.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷³ Avhøyr av Siegfried Fehmer i Akershus landsfengsel 24.7.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷⁴ I følgje Breien si forklaring var det ikkje før hausten 1944 at forholdet til Fehmer utvikla seg til å verte meir intimt. I dei første to åra kan det altså verke som om forholdet var meir vennskapeleg. Dette vert også stadfesta av Fehmer sjølv, han seier i eit avhøyr 24. juli 1945 at frå september 1944 vart forholdet mellom dei "meget intimt". Kontordama til Fehmer, Anna Pauline Haye, stadfestar også dette i si forklaring etter krigen. Ho

av krigen skal Breien ha fått lauslate fleire nordmenn frå fengselet, akkurat kor mange er litt usikkert, men det har vore sagt tal mellom 30 og 90, i tillegg fekk endå fleire lettingar i fengselsopphaldet.²⁷⁵

I tillegg til dette dreiv ho med humanitær hjelp til fangar gjennom matforsyningar, og med å samle inn pengar. Det etterretningsarbeidet som ho utførte gjekk ut på at ho plukka opp informasjon gjennom samtalar med Fehmer, som ho så meldte vidare til Milorg. Ho varsla blant anna om aksjonar som Gestapo skulle utføre mot norske heimefrontsfolk.²⁷⁶ Problemet var at åtvaringane hennar ikkje alltid vart tatt omsyn til, eller at dei kom for seint. Breien hadde ei hovudkontakt som ho rapporterte til. Dette var tannlege og kaptein Knut Reidar Bergwitz Larsen. Han var det viktigaste bindeleddet mellom ho og Milorg, og sikra at Breien sitt arbeid vart klarert med heimefrontsmiljøet i Sverige. Ho hadde også kontakt med sentralleiinga i Milorg gjennom Else Endresen, som igjen rapporterte til Jens Chr. Hauge. I tillegg hadde ho kontaktar gjennom familien, der fleire stykke var involvert i heimefrontsmiljøet.²⁷⁷

På trass av at arbeidet til Breien var klarert på fleire hald, vart ho likevel arrestert etter at okkupasjonen var over. I motsetnad til Lahlum hadde ho mange personar som gjekk god for ho, og i dagane etter at ho vart arrestert så strømde attestane inn til politiet. I alt 34 attestar er lagt med landssviksaka til Breien, og dei fleste av desse kom inn i perioden rett etter at ho vart fengsla.²⁷⁸ Dette var alt frå leiande personar i heimefrontsmiljøet, som Jens Chr. Hauge, til personar som fortalde om korleis ho hadde redda dei, eller slektningar av dei, ut av fengselet.²⁷⁹ Likevel heldt

forklarar at slik ho forstod det så var det ikkje før sommaren 1944 at forholdet mellom dei gjekk over i eit kjærleiksforhold. Kjelder: Rapport frå Breien 21.10.1945. Avhøyr av Fehmer i Akershus landsfengsel 24.7.1945. Avhøyr av Hage i Akershus landsfengsel 23.7.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷⁵ Pryser gjev opp 90 personar i si bok, basert på vitnemål som Breien gav i rettssaka mot Fehmer. Fehmer sjølv sa i eit avhøyr i Akershus landsfengsel at det var ca. 30 nordmenn, kanskje nærare 50. Breien la med ei liste under landssviksaka mot ho der ho gav opp 86 namn på personar som vart lauslatne etter hennar førespurnad. Ho skriv også at ho på lista ikkje tok med dei som unngjekk å verte sendt til Tyskland, og dei som fekk lettingar i fengselet etter hennar førespurnadar. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷⁶ Under dei siste dagane av okkupasjonen i Noreg var Breien også saman med Fehmer på Victoria Terrasse. I følgje ho sjølv var dette fordi ho trudde det kunne skje ein del ting i den siste tida som kunne vere av interesse å rapportere vidare, og fordi ho meinte hennar påverknad kunne føre til at Fehmer ikkje ville halde fram kampen saman med SS og Gestapo, etter kapitulasjonen. Natta mellom 7. og 8. mai var ho også sentral i arbeidet med å få i stand kontakt mellom heimefrontleiinga og Fehmer. Ho skulle vere mellomkvinne, i likskap med ei rolle som Ingrid Furuseth spelte i dei same dagane mellom heimefrontleiinga og tyske antinazistiske offiserkretsar. Denne konferansen kom likevel ikkje i stand, sjølv om Fehmer ønskte det. Breien var derimot mellomkvinne då heimefrontsleiinga ønskte å vite om dei dødsdømte fangane på Akershus festning kunne verte avretta dei siste dagane. Ho gav då beskjed frå Fehmer om at dette ikkje ville skje. Østlund, bd 2 1997: 384. Forklaring frå Breien 21.10.1945. Brev frå Sigurd B. Giertsen der han stadfestar forklaringa til Breien om dette, 12.12.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. Meir om Ingrid Furuseth: Furuseth 2007, Pryser 2007.

²⁷⁷ Frå hausten 1943 var kontakta mellom sentralleiinga i Milorg og Breien i gang. Østlund, bd.2 1997: 205. Dei andre kontaktane var den nærmaste familien, der faren og brødrene var med i Milorg. I tillegg hadde ho kontakt med tanta si, Gina Vogt, som var ein av kontaktane til Hauge. Andre slektningar og venner i heimefrontsmiljøet var også informert om kva arbeid ho dreiv med. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷⁸ Desse attestane er komme inn frå 34 forskjellige personar som rapporterar om kva korleis Breien hjelpte dei, eller slektningar, ut av fengsel, eller korleis ho gav informasjon til heimefronten. Kan finnast i: L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁷⁹ Sjølv om Hauge skreiv attest til Breien, så kom ikkje denne før 12.februar 1946. Då hadde saka mot ho vart i ni månadar allereie. I attesten stadfestar han at ho var ei viktig informasjonskjelde. Men han skriv også at "Dog virker

politiet fram saka mot ho i halvanna år til. Kva var så grunnen til at ho vart arrestert?

Den 3. juni 1945 kom det ordre om fengsling frå Oslo og Aker politikammer. Grunnen til arresten var: "Veninne til hauptsturmführer Fehmer, og menes sitte inne med viktige opplysninger av interesse for den britiske sikkerhetstjeneste."²⁸⁰ Det var British Security Service som hadde bedt om at ho vart innkalla, fordi dei meinte at ho kunne ha opplysningar om kvar Fehmer var på det tidspunktet. Etter det vart det føretatt rassiaer mot husa til tre vennar av ho, mot foreldra sin gard på Ringerike, og mot hennar leilegheit i Oslo. Breien sjølv var då i Kristiansand og meldte seg til politiet der då ho høyrde at ho var etterlyst. To gongar sat ho i fengsel, i slutten av mai og byrjinga av juni, men vart raskt lauslaten mot at ho meldte seg dagleg. Saka mot ho heldt likevel fram, sjølv om britisk tryggingsteneste, som hadde bedt om at det vart satt ut arrestordre på ho, tidleg sa i frå om at dei no var ferdige med saka. I juli gav sjefen for den britiske tryggingstenesta, major Mc Roberts, også ein attest der han gav ho full oppreising.²⁸¹ På trass av dette heldt Oslo politikammer fram landssviksaka mot ho, heilt til september 1946.

Den 26. september 1946 sendte Oslo politikammer ved landssviksavdelinga forslag til "De herrer statsadvokater" om at landssviksaka mot Breien skulle leggst vekk etter beviset si stilling. Det var underteikna kriminalsjef Lars L'Abée-Lund. Den 25. oktober 1946 vart det så avgjort av Oslo Statsadvokatembete at saka mot Breien skulle leggst vekk sidan det ikkje låg føre nokon straffbare forhold. "Fru Breien må tvertimot ved sine handlinger sies å ha innlagt seg store fortjenster til gagn for landsmenn. Herom bes hun underrettet."²⁸² Det er interessant å leggje merke til at medan Oslo politikammer føreslo å legge vekk saka etter beviset si stilling, meinte statsadvokaten at den skulle leggst vekk fordi forholdet ikkje var straffbart. Det var ein stor skilnad mellom desse grunnane. Med å legge vekk etter beviset si stilling viste politiet ganske tydeleg at dei framleis såg det som mogleg at ho hadde utført landssvik under krigen, og ei slik avslutning av saka ville gjort at ho hadde hatt ei mistanke hengande over seg resten av livet. Hadde politiet så nokon grunn til å avslutte saka på denne måten?

Landssviksaka mot Breien er mykje meir fyldig beskriva enn landssviksaka mot Lahlum, og det er difor mogeleg å undersøkje betre grunnane bak at saka vart oppretthaldt. Sidan britisk tryggingsteneste hadde fått snakka med Breien, og fått klarleik i dei opplysningane dei ønskte hjelp til frå ho, var det i prinsippet ingen grunn til å halde oppe landssviksaka mot ho lenger. Oslo

uttrykket: "en av våre beste" noe overraskende på meg." Dette var noko som Gina Vogt fortalde at Hauge hadde sagt om Breien under krigen. I tillegg skriv han på slutten at "Slik fortøner saken seg fra mitt synspunkt, når jeg ser tilbake. Men det hemmelige arbeide var som bekjent ugjennemsiktig – og skulde være det. For andre kan saken fortone seg helt anderledes." Brev frå Jens Chr. Hauge til Anne Marie Breien 12.februar 1946. Brev frå Gina Vogt 11.desember 1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. Dette kan tyde på at Hauge ikkje var heilt komfortabel med å skrive denne attesten. Ein skulle også tru at Hauge, som på det tidspunktet var forsvarsminister kunne ha tatt nokre skritt tidlegare for å støtte Breien, dersom han ønskte det.

²⁸⁰ L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

politikammer heldt likevel fram med å etterforske, men utan å ta ut noko sikting mot ho, utanom den opphavlege arrestordren som hadde komme. Dette heldt dei fram med i halvanna år, før dei så la vekk saka etter beviset si stilling. Det er vanskeleg å sjå i landssviksaka at dei skulle ha nokon grunn til dette. Dei fleste skriva som politiet sat på var attestar frå personar som støtta Breien. I tillegg var der rapportar frå heimefronten som sa at ho jobba for dei. I oversiktsrapporten til politiet vert det lagt vekt på eit vitnemål frå Fehmer sin sekretær, Anna P. Haye, der ho seier at ho ikkje var heilt sikker på kven som utnytta kven av dei to. I tillegg fortalde Haye at ho skreiv ned nokre rapportar frå Fehmer med opplysningar han hadde fått av Breien, men dette konkluderar politiet seinare med at var rapportar om dårleg behandling av fangar som Breien opplyste han om.²⁸³ I tillegg er det også ei forklaring frå ein tyskar som meiner at Breien var ein av Fehmer sine kontaktar, og at Gestapo-sjefen Reinhardt hadde kjennskap til at Fehmer slapp fri desse personane for å styrke tilliten sin innan heimefronten. Men han føyar til at han ikkje kunne bevise dette.²⁸⁴ Utanom dette er det ikkje gjeve nokre fleire bevis for at Breien skal ha samarbeida med tyskarane under krigen, og då spesielt Fehmer. Det kan slik sett verke som politiet hadde lita grunn til å halde fram denne saka så lenge som dei gjorde.

Anne Marie Breien og Dagmar Lahlum opplevde altså begge det å få ei landssviksak oppretta mot seg etter krigen. Medan dommen til Lahlum kan sjåast ut til å vere vel streng, vart landssviksaka mot Breien heldt oppe lenger enn kva det såg ut til å vere grunn for. At begge kvinnene hadde vore involvert i etterretningsvesenet under krigen hjalp dei lite i landssviksakene. Lahlum si etterretningshistorie var rett nok ikkje kjent på det tidspunktet, men det ser ut til at straffa var vel streng sjølv for det brotsverket påtalemakta meinte ho hadde gjort. Eg har tidlegare i kapitlet lagt fram mogelegheita for at Lahlum vart dømt så strengt på grunn av at ho vart rekna som ei tyskarjente. Er det noko grunn til at det same kan gjelde for Breien?

Det ser i alle fall ut som om Breien sjølv mistenkte dette. I forklaringa si seier ho at: ”Etter freden har jeg imidlertid fått et sterkt inntrykk av at det som interesserer, ikke er mitt arbeid og dets resultater, men mitt personlige forhold.”²⁸⁵ Då Breien vart arrestert skal ho også ha møtt fleire personar frå politiet som behandla ho dårleg. Dei skal ha ledd, og fortald at ho i alle fall ikkje hadde gjort noko positivt for heimefronten, men heller arbeida mot den. Ho refererar også ein samtale ho hadde med sin tidlegare mann, som var gift med ho fram til 1945, men separert frå hausten 1944. Han skal ha sagt at han hadde oppsøkt kriminalsjef L’Abée-Lund for å få ei erklæring på at det ikkje var han som hadde angjeve ho. L’Abée-Lund skal då i løpet av samtalen ha bebreida han sterkt for

²⁸³ Forklaring frå Anna P. Haye i Akershus landsfengsel 23.7.1945. Notat av 13.8.1946 frå Sambandsavd. L-sak Oslo pfm. Hnl nr. 3662.

²⁸⁴ Forklaring frå Herbert Franz Rudolf Paul 25.4.1946 L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁸⁵ Forklaring frå Breien 21/10-45. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

at han hadde vore gift med ho så lenge som han hadde.²⁸⁶ L'Abée-Lund var også den som var sjef for landssvikavdelinga til Oslo politikammer, og også den same som seinare anbefalte at saka vart lagt vekk etter beviset si stilling.²⁸⁷ Dette kan tyde på at det var andre grunnar inn i biletet enn det at dei mistenkte ho for å ha samarbeida med tyskarane. I tillegg var det slik at etter at det britiske tryggingsvesenet hadde fått dei opplysningane som dei trengde av Breien, var det berre det at ho var veninne med Fehmer som stod att av den opphavlege arrestordren. Det er difor mykje som kan tyde på at det hang ei sterk mistru med saka til Breien, nettopp fordi ho hadde hatt eit forhold til Fehmer under krigen.

Breien var ikkje den einaste som hadde vore involvert i etterretning under krigen, og som opplevde å verte mistenkt for landssvik. Utan at eg kan slå det fast heilt sikkert tvilar eg likevel på at det var nokon som fekk oppretthaldt saka mot seg så lenge, med så mange attestar frå personar i motstandsmiljøet. Dette kan tyde på at det var fleire personar som såg med stor misnøye på at Breien skulle verte frikjent, også i politiet. Utanom politiet er det i alle fall heilt klart at Breien vart mistrudd av mange. I landssviksaka er det blant anna lagt ved to sjikanerande brev som kom anonymt til politiet. Dei la vekt på at Breien var kjent for sin omgang med Fehmer, og gav klart uttrykk for at ho var ei tyskarjente. I tillegg vart ho på ein fest for heimefrontsfolk rett etter krigen, skulda for å vere tyskarjente. Ho vart også slått i ansiktet av ein av festdeltakarane. Så vanskelege vart alle skuldingane for ho at det måtte settast inn attestar i lokalavisa om at ho hadde vore i heimefronten sin teneste.²⁸⁸ Det er difor mogeleg at politiet let seg påverke av folkemeininga.

Det var Oslo politikammer som stod bak sakene både til Anne Marie Breien og Dagmar Lahlum. I Breien sitt tilfelle greip statsadvokaten inn og endra på anbefalinga frå politiet, men ikkje i Lahlum sitt tilfelle. Det at det var politiet og ikkje dommarar i ein rettssal som anbefalte kva utfall saka skulle få, kan ha spelt inn på landssviksakene. Som eg har vist ovanfor så meiner Kjersti Brathagen at domstolane ikkje la vekt på at NSK-kvinnene hadde omgang med tyske menn. Men eg vil hevde at det ikkje er umogeleg at politiet let seg påverke av folkemeiningane. I politiet etter krigen var det fleire personar som hadde lite opplæring, og som ikkje tidlegare hadde arbeida som politi. Dette kom av at det var eit stort arbeidspress med mange landssviksaker, og at store delar av politistyrkane hadde vorte sagt opp etter frigjeringa pga nazifiseringa av politiet.²⁸⁹ Det hadde då vore behov for å få inn ei stor gruppe utrena folk. Nokre av dei kom frå politistyrkane i Sverige,

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. L'Abée-Lund var under landssvikoppgjøret kjent som ein av dei som meinte at landssvikarar skulle takast hardt, og kommanderte blant anna arresterte nazistar til å grave opp massegraver. Arntzen 2002: 425. Det var også kriminalsjef L'Abée-Lund som hadde øverste ansvar for anbefalinga av landssvikførelegget til Dagmar Lahlum. L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47.

²⁸⁸ L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

²⁸⁹ Ved frigjeringa var det rundt 5500 politifolk i Noreg, av dei vart over 2000 suspendert, og det var også berre ein av 41 politimestre som fekk halde fram i jobben. Dei aller fleste vart suspendert fordi dei hadde vore medlemmar av NS. Andenæs 1979:148-149.

medan andre tok nokre små kurs før dei starta å etterforske landssviksakene.²⁹⁰ I følgje Johs. Andenæs var kvaliteten av etterforskningsarbeidet ikkje det same som under meir normale tilhøve.²⁹¹ Dette kan altså ha verka inn på at desse to kvinnene opplevde å få urettvise landssviksaker.

Samandrag

Eg har i dette kapitlet sett nærmare på landssvikstraffa som Dagmar Lahlum fekk etter krigen, og vurdert om denne var rettferdig i høve til dei brotsverka ho gjorde. Eg vil hevde at fengselsstraffa var uvanleg lang for eit slikt brotsverk, basert på samanlikningar med kva som var vanleg å gje for slike forhold. Dette meiner eg hadde mykje samanheng med at Lahlum etter krigen var ein av dei som fekk utskrive førelegg, i staden for å få ein dom i ein rettssal. Dette opna opp for at politikammera som gav straffa kunne verte påverka av strømmingar i samfunnet, og eigne personlege meiningar. Etter krigen vart tyskarjentene sett på som nokon av dei verste landssvikarane blant folk flest, sjølv om dei ikkje fekk straff direkte i landssvikoppgjeret. Eg meiner å ha påvist at det ikkje er usannsynleg at Lahlum vart sett på som tyskarjente, og at det kan ha vore med på å gjort straffa hennar så lang. I tillegg var det mykje å gjere for rettsapparatet dei første månadane etter frigjeringa, noko som også kunne føre til at varetektsstraffene vart veldig vilkårlege.²⁹² Sidan Lahlum allereie hadde sona ei så lang fengselsstraff såg politikammeret, som fastsette straffa hennar, det nok som naturleg å sette fengselsstraffa hennar til det same som varetekstfengslinga

På slutten av kapitlet har eg også drege inn ei samanlikning med Anne Marie Breien. Dette er relevant fordi begge to er kvinner som dreiv med etterretningsarbeid under krigen, og fekk landssviksak oppretta mot seg etter krigen. Utanom dette er det få likskapar mellom dei, men det er ein likskap som er lett å peike på. Dei involverte seg begge med tyskarar under krigen, om enn på forskjellige måtar. Men dei vart likevel begge sett på som tyskarjenter av omgivnadane etter krigen. I Breien sitt tilfelle verkar det endå klarare at det var andre grunnar enn det at ho var mistenkt for noko som låg bak at landssviksaka hennar vart oppretthaldt så lenge.

I neste kapittel vil eg gå vidare med samanlikningane mellom Lahlum, Breien, og nokre andre kvinner i etterretningsvesenet. Det kan sjå ut til at det var store skilnadar i behandlinga etter krigen, mellom kvinner som hadde involvert seg med tyskarar for å få etterretningsinformasjon, og kvinner som dreiv med etterretningsarbeid på andre måtar. Eg vil undersøkje nærmare kva som kunne liggje bak dette. Var det arten av kva arbeid dei dreiv med, eller kan det ha vore andre grunnar som spelte inn? Minna dei for mykje om tyskarkvinner, eller var det støtteapparatet rundt dei som vart avgjerande for etterkrigstida?

²⁹⁰ Om landssvikoppgjøret 1962: 460.

²⁹¹ Andenæs 1979: 171.

²⁹² Gogstad skriv i sin artikkel, "Om de landssvikdømte: Straff, soning og sykdom", at vedtak om varetekstfengsling ofte vart gjentekne og forlenga. Gogstad 1999: 234.

Kapittel 6: Ei samanlikning med andre etterretningskvinner

Innleiing

Kvinner som innledet forhold til tyskere for å redde fedre eller kjærester, passet heller ikke inn i den nasjonale heltehistorieskrivningen som menn i hovedsak har stått for.²⁹³
- Historikar Tore Pryser.

I førre kapittel såg eg på Dagmar Lahlum, og korleis hennar landssvikstraff var særleg streng i høve til brotsverket ho skulle ha gjort. For å finne ut kva som kunne vere grunnen til dette samanlikna eg også hennar tilfelle med Anne Marie Breien si landssviksak. Det såg ut til å vere ein samanheng mellom kvinnene, på den måten at begge fekk ei spesielt streng behandling. Eg peika på at det var ein god mogelegheit for at det var tyskarkvinnestempelet som låg bak dette, og at noko av det som kanskje spelte inn var det at det var politiet som anbefalte kva straffa skulle vere, og ikkje domstolane.

I dette kapitlet ønskjer eg å undersøkje nærmare kva som kunne vere grunnen til at Dagmar Lahlum, og Anne Marie Breien, fekk oppretta landssviksak mot seg etter krigen. Eg har allereie i sist kapittel sagt noko om kva som kunne vere årsaka til dette, nemleg at dei vart sett på meir som tyskarkvinner enn motstandskvinner. I dette kapitlet vil eg undersøkje dette nærmare. Måten eg vil gå fram på, for å finne ut av dette, er å dra inn ei samanlikning med fire andre kvinner. Dette er kvinner som også arbeida innan etterretningsvesenet under krigen, men som ikkje opplevde å verte behandla som tyskarkvinner etter krigen. Alle dei seks kvinnene utførte forskjellige typar etterretningsarbeid, men fekk ulik behandling etter krigen. Kva var grunnen til forskjellsbehandlinga? Og kan dette også seie noko om korleis motstandshistoria har vorte skriven etter krigen, slik som historikar Tore Pryser har peika på i det innleiande sitatet?

Måten eg vil undersøkje dette på, er at eg først vil sjå på kva etterretningsarbeid kvinnene utførte under krigen. Er det mogeleg å seie at det var arten av det motstandsarbeidet dei utførte som gjorde at dei hamna i totalt forskjellige situasjonar? Etter det vil eg sjå nærmare på ei hypotese eg har om at det var graden av kva støtte kvinnene hadde i motstandsmiljøet, og i familiære miljø, som kunne avgjere kva lagnad dei fekk etter krigen. Til slutt vil eg undersøkje nærmare konklusjonen eg enda opp med i sist kapittel, nemleg at Lahlum og Breien vart sett på som tyskarkvinner, og at dei difor ikkje kunne godtakast etter krigen. Eg vil finne ut om det var det rådande samfunnsynet som var årsaka til at dei ikkje vart reinvaska etter krigen.

²⁹³ Pryser 2007: 243.

Kva etterretningsarbeid utførte kvinnene?

Eg vil først gje ei kort skildring av kva motstandsarbeid kvinnene utførte under andre verdskrig, og samtidig beskrive kva som hendte med dei etter at krigen var over.

Wenche Tenvig vart fødd i 1921, og var såleis 19 år då krigen kom til Noreg. Ho voks opp i gode kår på Bestum i gamle Aker kommune, og studerte på Universitetet då krigen starta. Tenvig kom raskt med i motstandsarbeid. Broren, Jan Tenvig, var med og laga ei illegal avis som heitte X.Y.Z, og her maste ho seg til å vere med, sjølv om broren protesterte i starten.²⁹⁴ Så ein dag dukka hennar gamle venn Oluf Reed Olsen opp, og ho vart rekruttert til å vere med han i arbeidet med ein radiostasjon. Olsen hadde vore i England, der han vart utdanna til radiotelegrafist, og hadde fått i oppdrag av Secret Service å starte ein radiostasjon. Han var knytt til XU under Secret Service, og såleis vart Tenvig også ein del av etterretningsgruppa XU. Oppdraget hennar var kurerarbeid. Ho henta og gjekk med radioutstyr, materiell, fallskjermar, og av og til personell. I november 1944 vart gruppa rulla opp, og ho måtte flykte til Sverige. Der kom ho inn i dei norske styrkane, og vart lotte. Tenvig utførte kjøkkenarbeid, og dreiv med militær trening, og vart der til kapitulasjonen. Rett etter frigjeringa reiste ho til ein leir ved Trondheim, saman med andre kvinnelege K-soldatar, og hadde ansvar for feltkjøkkenet der. Ho var innom endå ein leir før ho i november 1945 vart dimittert, men før det hadde ho vore den einaste kvinna som hadde fått treffe Kronprins Olav då han kom på besøk i leiren. Etter dette gifta Tenvig seg med ein løytnant som hadde deltatt i motstandsarbeid, fekk born og vart husmor. Men då ho nærma seg 50 år tok ho seg lønnsarbeid att.²⁹⁵ Tenvig har deltakarmedaljen frå krigen, og har opplevd å verte invitert på eit par seminar. Ho har også vorte intervjua i samband med ein fjernsyns-dokumentar som handla om kvinner sin krigsinnsats. Ho fortel også at ho merkar ei viss respekt dersom folk får vite at ho var med i motstandsarbeid under krigen.²⁹⁶

Wanda Heger vart fødd i 1921 på Bestum, i likskap med Wenche Tenvig.²⁹⁷ Ho kom med i det første motstandsarbeidet då ho starta med hjelpearbeid i fengselet på Grini. Heger hadde sjølv søkt etter å vere med i motstandsarbeidet, men hadde hatt problem med å finne nokon som dreiv med slikt arbeid.²⁹⁸ Til slutt kom ho i kontakt med Alfhild Myhre som trengde nokon til å gå i fengselet med beskjedar og mat, og smugle ut beskjedar. Dette dreiv ho med i Noreg heilt til familien vart deportert til Tyskland, på grunn av at far hennar vart arrestert av tyskarane.²⁹⁹ Motvillig reiste familien ned, og etter ei stund byrja Heger å gå til konsentrasjonsleiren

²⁹⁴ Intervju med Wenche Tenvig 04.04.2008. Von Knorring 2008: 185

²⁹⁵ Intervju med Wenche Tenvig 04.04.2008, og beretning skrive av Tenvig sjølv som eg har fått tilgang til.

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Dei gjekk i same klasse på skulen, og har behaldt vennskapen fram til i dag. Dei visste derimot ikkje noko om kvarandre sitt motstandsarbeid under krigen.

²⁹⁸ Intervju med Wanda Heger 28.08.2008.

²⁹⁹ Far til Wanda Heger var advokat Johan B. Hjort, som før krigen hadde vore ein av leiarane i NS. Han meldte seg ut i 1937. Grunnen til at han vart arrestert var at han hadde skrive ein artikkel i *Norsk Retstidende* der han gjekk ut mot Rikskommisariatet, NS si rolle, og okkupasjonen av Noreg. Figueiredo 2004b: 252-253. Heger 2005: 10-11.

Sachsenhausen for å drive same hjelpearbeidet der blant dei norske fangane. Dette arbeidet vart så utvida til andre konsentrasjonsleirar i Tyskland. Etterkvart fekk ho hjelp av resten av familien i Tyskland, og av familien Seip, og andre vener. Det konkrete arbeidet Heger utførte for dei norske fangane var at ho sørgja for at dei fekk pakkar med mat, medisinar og anna utstyr som dei måtte trenge. Samtidig som fangane fekk pakkar så innhenta Weger også informasjon frå dei. Kvar gong ho var innom så fekk ho beskjedar der det stod namn, og fangenummer, på alle fangane i konsentrasjonsleirane. Ved hjelp av desse beskjedane vart det utarbeida eit illegalt kartotek som kartla dei norske fangane i Tyskland. Denne informasjonen vart så vidareført til norske myndigheiter i utlandet og gjorde at dei norske og danske fangane kunne hentast ut ved Bernadotteaksjonen våren 1945. Wanda Heger delar mykje av den same etterkrigshistoria som Tenvig. Etter at frigjeringa kom i mai 1945 heldt ho fram med arbeidet i Tyskland. Heile sommaren 1945 var ho i Hamburg for å leite etter fleire fangar som ikkje hadde komme med gjennom den første aksjonen. Då hausten kom gifta ho seg med Bjørn Heger som ho hadde møtt i Tyskland. Han var ein av fangane som ho hadde besøkt i konsentrasjonsleirane, men han slapp ut og byrja å arbeide saman med ho for å hjelpe fleire fangar. I oktober reiste dei heim for å byrje på sitt nye liv. Heger heldt fram arbeidet for dei norske fangane då ho kom heim, gjennom Repatrieringskontoret og Nasjonalhjelpen, men då ho vart gravid slutta ho i jobben. Etter det fekk ho fem born til, og vart til liks med Tenvig husmor på heiltid, heilt til ho byrja på utdanning som sosionom på 1960-talet. Ho gjekk etter eksamen ut i jobb der ho heldt fram arbeidet for fengselsfangar, no som leiar for "Kriminalomsorg i frihet". Etter krigen har Heger fått fleire utmerkingar for motstandsarbeidet sitt, og i 1985 vart ho utnemnt til riddar av 1. klasse av St.Olavs orden.

Sonja Barth, vart fødd i 1923 på Nesodden, og kom frå bondegard. Ho kom med i motstandsarbeid gjennom ein venn av familien, som kontakta ho på ein busstur, og lurte på om ho ville gjere nokre oppdrag for han. Barth vart knytt til Milorg, og hadde diverse kureroppdrag der ho reiste mellom Hvaler og Halden. I tillegg var det ho som sørgja for at dei tinga som motstandsgruppa hadde på Riksarkivet, og Nesodden, vart rydda vekk då det byrja å rakne i rekkene. Etter det måtte Barth rømme til Sverige, og ho kom til Kjeseter, i Sverige, i august 1944.³⁰⁰ I Sverige jobba ho ei stund på plasmafabrikken, som sørgja for at det kom blodplasma til fronten. Måten ho kom inn i etterretningsarbeid på, var at ho trefte representantar for amerikansk etterretning, som ville ha ho til å reise tilbake til Noreg på oppdrag. Dette var Barth innstilt på, og ho hadde byrja med opplæringa då ho møtte nokre norske XU-medlemar. Dei meinte dette var for farleg, og gav ho beskjed om at ho absolutt ikkje måtte reise. Motvillig gjekk ho med på det. Barth byrja i staden for å jobbe for XU i Sverige. Der stenograferte ho, overvaka, og hjelpete menneske

³⁰⁰ Kjeseter var mottakssentralen for dei fleste flyktningane som kom til Sverige.

som kom til Sverige som flyktningar.³⁰¹ Etter krigen gifte også Barth seg med ein motstandsmann, Edvard Barth, som hadde ein sentral posisjon i XU. Saman med han reiste ho rundt om i landet og besøkte alle kontaktane han hadde hatt under krigen. I løpet av hausten gifta dei seg. Barth byrja ikkje i noko fast jobb etter krigen, og ho vart tidleg gravid med sitt første av to barn. Men ho arbeida saman med mannen sin på eit felles forskingsprosjekt. Barth budde blant anna frå 1946-1954 på 1000 meters høgde i Rondane, for å drive med forskning rundt fangstanlegg, og gamal verksemd. Ho har, saman med mannen sin, gjeve ut fleire artiklar og bøker om dette arbeidet. Dei siste åra, etter at ho vart enkje, har ho også skrive artiklar sjølv.³⁰²

Karin-Lise Brænden, fødd i 1918, voks opp på Nordstrand i bra kår. Ho kom inn i motstandsarbeidet då ho vart spurt av minister for departementet for arbeidsteneste og idrett, Axel Stang, om ho ville komme og jobbe for han som sekretær. Dette var på hausten 1940, medan ho var med å hjelpte til på Bogstad arbeidstenesteleir, som lotte.³⁰³ Brænden rådførte seg då med kaptein Jens Henrik Nordlie³⁰⁴, som hadde samband med heimefronten, og fekk beskjed om at den jobben måtte ho ta. I jobben var oppgåva hennar å halde øyre og augne oppe, og få tak i hemmelige dokument. Stang hadde eit skåp der han oppbevarte alle dei hemmelege dokumenta, og viss Brænden fekk mogelegheita gjekk ho inn på kontoret hans og lånte dokumenta. Ho skreiv dei så av, og la dei tilbake på plass så snart ho fekk sjansen. Vanlegvis brukte ho nettene til å skrive av dokumenta, før dei vart sendt med kurer til England. Brænden var knytt til etterretningsgruppa Zero, men var ikkje sjølv klar over at ho hørte til der. Ho arbeida som sekretær og spion heilt til krigen var slutt.³⁰⁵ Brænden opplevde ikkje å få nokon problem etter krigen på grunn av at ho hadde jobba for Axel Stang. Det kom fort ei avklaring frå Hærens Overkommando om at ho hadde jobba i motstandsrørsla, og i kretsen rundt ho og familien var det heller ingen som trudde ho hadde vore på feil side. Men ho har seinare fått vite at det var minst ei som trudde ho var nazist. Ho vitna i rettssaka mot Axel Stang, som sjølv var veldig overraska over å få vite at ho hadde tatt sekretærjobben på oppdrag frå heimefronten. Rett etter krigen fekk ho seg jobb som sekretær i Hærens Overkommando, før ho i mars 1946 fekk seg jobb hos militærattacheen i Frankrike, og så i UD i Genève. Ho var i utlandet frå 1946 til 1995. Ho møtte også mannen sin, Olav Brænden, i utlandet. Han jobba for dei sameinte nasjonar (SN), og hadde også vore med i motstandsarbeid

³⁰¹ Intervju med Sonja Barth 07.04.2008.

³⁰² Intervju med Sonja Barth 07.04.2008. I likskap med Heger har også Barth vorte utnemnt til ridder av St. Olavs orden, så seint som i 2008. Grunnen til at ho vart tildelt denne ordenen kom ikkje først og fremst av hennar arbeid under krigen, men av hennar arbeid etter krigen som naturvernar, og verksemd med folkeopplysning av natur og kulturhistorisk kunnskap. Barth fekk tilbod om deltakarmedaljen etter krigen, men sidan mannen hennar ikkje trudde ho var interessert i den så avlo han på hennar vegne. Noko som i følge Barth sjølv var greit, sjølv om ho gjerne skulle hatt den for borneborna sin del.

³⁰³ *Lottebladet* 02.2008- Årgang 79.

³⁰⁴ Jens Henrik Nordlie var knytt til sentralleinga i Milorg, og reiste etterkvart til London, der han var knytt til Forsvarets overkommando. På 1930-tallet hadde Nordlie vore medlem av NS, men det ser ut til at han hadde brote med partiet før 9. april 1940. Arntzen 2003: 41. Borgersrud 1999: 180-182.

³⁰⁵ Intervju med Karin-Lise Brænden 23.10.2008.

under krigen. Rett etter krigen fekk Brænden diplom for innsatsen sin i etterretningsgruppa Zero.

Dei to andre kvinnene, Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien, har eg skrive meir om i dei tidlegare kapitla, så eg vil ikkje skrive noko meir om dei her. Som eg har vist så deltok alle desse kvinnene i etterretningsarbeid på ein eller anna måte i løpet av krigen. Barth, Tenvig og Heger var involvert i andre typar motstandsarbeid også, medan Brænden dreiv berre med etterretningsarbeid under krigen. Som eg har skrive i kapittel 2, så kunne etterretningsarbeid vere veldig mykje forskjellig. Desse kvinnene er eit eksempel på det. Brænden, Lahlum, Breien og til dels Heger, opererte heilt eller delvis som dobbeltagentar, der dei gav seg ut for å vere noko anna enn kva dei var, og slik sett hadde nær kontakt med både tyskarar og nazistar. Tenvig var med i etterretningsarbeid på den måten at ho var knytt til XU, og dreiv kurerarbeid for dei, og Barth opererte også innanfor XU gjennom arbeidet sitt i Sverige. Det er altså snakk om veldig forskjellige etterretningsoppgåver for alle kvinnene, og dette kan sjølvsagt vere med på å forklare kvifor handlinga etter krigen vart forskjellig også. I førre kapittel skreiv eg at det var ein mogelegheit for at det var Lahlum og Breien sin intime omgang med tyskarar under krigen som gjorde at dei etter krigen vart sett på som tyskarjenter, og at det også var difor dei fekk ei spesielt hard behandling under landssvikoppgjeret. Var seksuelle verkemiddel noko som vart brukt også av dei andre kvinnene i deira motstandsarbeid? Og er det graden av kor mykje dette vart brukt, som forklarar kvifor motstandskvinner som Lahlum og Breien etter krigen kunne verte behandla som tyskarjenter?

På kva måte vart seksuelle verkemiddel brukt i etterretningsarbeidet?

Ovanfor har eg gjeve ei skildring av essensen i etterretningsarbeidet. No ønskjer eg å sjå næmare på korleis seksuelle verkemiddel vart brukt i dette arbeidet. Var det noko som alle kvinnene nytta seg av? Og hadde dette noko innverknad på korleis dei vart behandla etter krigen?

Eg viste i førre kapittel korleis Lahlum vart snakka om etter krigen, at det vart sagt at ho var tyskarjente, og at dette var eit stempel som såg ut til å vare ved heilt til hennar død. Grunnen til dette skal ha vore den kontakta ho hadde med tysk militære under krigen, og då spesielt med Eddie Chapman, som vart sett på som tyskar blant vanlege folk i nærmiljøet. Ho fekk også beskjed av Chapman om å ta imot alle høve til å vere åleine saman med føringsoffiseren hans, Graumann, fordi han likte ho godt. I tillegg sa Lahlum sjølv i landssvikforklaringa at ho etter at Chapman reiste, slo følge med ein annan tyskar, Iredi. Ho sa at ho var med Iredi på kino, og at han var oppe i hennar leilegheit ved noko høve. Om dette var for å drive informasjonsinnsamling er meir uklart, men det er ikkje umogeleg at det var ein grunn som låg bak.

Anne Marie Breien nytta seg av seksuelle verkemiddel i etterretningsarbeidet sitt. I landssvikpapira fortel ho sjølv at ho visste at ho kunne utnytte sitt samband med Fehmer til fordel

for sine landsmenn.³⁰⁶ Også kontaktane hennar i motstandsørsla vurderte det slik, og oppmuntra ho til å halde fram kontakta med Fehmer.³⁰⁷ Det ser dermed ut til at Breien såg på dette som eit fortrinn ho kunne bruke for å drive motstandsarbeid. Kva så med dei fire andre kvinnene, brukte dei nokon gong seksuelle verkemiddel for å oppnå noko i motstandsarbeidet? Ingen av dei fekk retta nokon slike skuldingar mot seg etter krigen. Tydar dette det same som at dei andre kvinnene aldri nytta seg av slike metodar for å utføre motstandsarbeid?

Ingen av dei andre kvinnene innleia forhold til tyskarar, eller nazistar, for å oppnå ting i motstandsarbeidet. Så vidt eg har forstått, etter å ha jobba med denne oppgåva, så var heller ikkje dette så vanleg blant kvinner i den norske motstandsørsla. Det er likevel ikkje slik at seksuelle verkemiddel, og det å spele på feminitet, ikkje kunne verte nytta av desse kvinnene, sjølv om dei ikkje hadde seksuelt samkvem med fienden i motstandsarbeidet. Det finst mildare versjonar av dette, der kvinnene kanskje flørta ekstra med ein tyskar for å komme seg unna ein farleg situasjon, eller kledde seg på ein spesiell måte, og kanskje gjekk på spesielle stadar, for å oppnå noko i motstandsarbeidet. Historikaren Juliette Pattinson undersøkte dette då ho skreiv boka, *Behind Enemy lines: gender, passing and the SOE in the 2nd WW*. Her såg ho blant anna på om det å bruke feminiteten sin var ein del av opplæringa for kvinnelege agentar i SOE under krigen. Dette fann ho ingenting som tyda på. Men ho fann likevel ut at dette var ein metode som mange av kvinnene brukte når dei hadde behov for det. “Couriering especially, required them to be highly mobile and, accordingly, they needed to pass much more frequently than agents undertaking other roles. (...) femininity was crucial to women`s passing and yet there was no instruction about how female students might exploit the invisibility that they, as women, might benefit from.”³⁰⁸ Pattinson skriv også at det ikkje alltid var same måten kvinnene nytta seg av feminiteten sin på. Nokon gongar var det nødvendig å oppsøke farar, og spele på den glamorøse feminiteten for å komme seg ut av situasjonar, medan det andre gongar var viktigare å blande seg inn i mengda for å komme seg vekk.³⁰⁹ Sjølv om dei fleste kvinnene ikkje brukte seksualiteten sin som eit middel i motstandskampen, kan dei altså likevel ha utnytta det i situasjonar som kravde det. Korleis stemmer dette på dei kvinnene eg har sett nærmare på?

Wenche Tenvig stadfestar at feminitet kunne vere ein god måte å gøyme seg vekk på. Ho

³⁰⁶ Forklaring frå Anne Marie Breien, 21.10.1945. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. Mykje av det same står også i forklaringa ho gjev i tilknytning til Siegfried Fehmer si landssviksak. Skriv av 28.05.1945 fra Langballe. L-dom 3500.

³⁰⁷ Dette kjem blant anna fram i eit brev frå hovudkontakta til Breien, tannlege Bergwitz Larsen, til politifullmektig Dreyer 25.06.1945. Han fortel her at han oppfordra Breien til å halde fram kontakta med Fehmer fordi han meinte det var såpass viktig for heimefronten. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

³⁰⁸ Pattinson 2007: 80- 81.

³⁰⁹ “An examination of textual accounts makes apparent that femininities, which were strategic and empowering, could be mobilised by female agents to avert discovery and to facilitate passing: for many, femininity was indeed, the “best disguise”. (...) Female agents therefore had to be very adept at choosing the guise of femininity that they would display: how they comported themselves, their posture, accent, behaviour, clothing and hairstyle were all crucial in the performance of specific modes of femininity, but were not necessarily appropriate to all situations.” Pattinson 2007: 153.

fortel at ho ofte fekk i oppdrag å reise med ting, fordi det var lettare å gjere for ei kvinne. Grunnen var i følge ho sjølv at ho var ”lys og sånn noenlunde skikkelig å se på”.³¹⁰ Dette gjorde at ho kunne sleppe enklare forbi tyskarane. Ho gjev også eksempel på ein situasjon der ho nytta seg av flørting for å få oppdraget utført, og for at ho sjølv ikkje skulle verte arrestert. Ein dag under krigen fekk ho i oppdrag å frakte nokon fallskjermar i ein sekk, på toget mellom Drammen og Lysaker. Plutselig merka ho at det var kontroll på toget, difor passa ho på å oppsøke tyskarane som sat i nærmaste togkupé for at sekken hennar ikkje skulle verte gjennomsoeken: ”Og så stakk jeg mitt blonde hode inn og sa : ”Was ist hier los?” på min gode skoletysk, og da kom en av di gutta opp da, ”å det var da ingenting jeg skulle bry meg med” (...).”³¹¹ Ho slapp unna kontrollen, og tyskaren som hjelpte ho bar til og med sekken hennar ut av toget og dei avtalte å møtast igjen, ein avtale som Tenvig ikkje følgde opp. Dette er akkurat ein slik bruk av feminitet som Pattinson har beskrive. Her oppsøkte Tenvig ei fare, og tok kontakt med ein tyskar, for å komme seg ut av ein annan fare. Det var sjølv sagt ein stor risiko for at dette kunne gå gale, men sidan ho spelte på kvinneleg sjarm så håpte ho at det skulle gå fint. Dette var tydelegvis noko som Tenvig var bevisst på at ho kunne bruke viss det var nødvendig, for ho fortel at ho med vilje hadde sett seg utanfor togkupéen der det var mange tyskarar, i tilfelle det vart kontroll.

Mange av dei andre damene fortel også liknande historier, men ikkje alle er like samde i at det var noko dei bevisst nytta seg av. Wanda Heger fortel at ho trudde det hadde ein del å seie at ho var jente, og at ho i ein del situasjonar kunne komme seg unna på grunn av det. Blant anna miste ho ein lapp som ho hadde fått av ein av fangane ein dag, og då kom det ein tysk SS-soldat og gav den til ho. Men ho meiner likevel at ho ikkje bevisst nytta seg av det, men heller forstod at det spelte ei viss rolle.³¹² Sonja Barth huskar ingen spesiell episode der ho nytta seg av noko slikt, men meiner at det var ganske sjølv sagt. ”Man gjør jo det ubevisst hele livet. Det at du skal oppnå utnytter du også ditt eget kjønn, ved det at du, ja er kvinnelig, med hjelpeløshet kan du appellere til mer assistanse.”³¹³ Noko av det same har ei anna kjent motstandskvinne sagt i si tid. SOE-agenten Vera Atkins: “You wouldn’t try and teach a woman how to behave in that way”³¹⁴, og antyda med det at det var naturleg. Den siste av kvinnene i mi studie, Karin-Lise Brænden, hevdar at ho ikkje opplevde noko slikt, og at ho heller aldri vart stoppa i nokon kontroll. Ho fortel også at forholdet

³¹⁰ Intervju med Wenche Tenvig 04.04.2008.

³¹¹ Intervju med Wenche Tenvig 04.04.2008.

³¹² Intervju med Wanda Heger 28.08.2008. I biografien om far til Heger kjem det likevel fram at også ho visste å nytta seg av det at ho var jente viss ho trengde det. Gjennom ein norsk forretningsmann hadde Heger fått vite at det Internasjonale Røde Kors heldt til i Berlin. Her vart ho kjent med fire sveitsiske legar, som kunne fortelje at Røde Kors lenge hadde prøvd å komme inn i leiren Sachsenhausen, men ikkje greidd det. Legane var takknemlige for hjelpen, og ein av dei, dr. Roland Marti, måtte erkjenne at ho ”har den fordel å eie en charme som gjør inntrykk på en bestemt offiser i leirledelsen. Vi kan dessverre ikke kjempe med samme våpen som henne”. Figueiredo 2004b: 274.

³¹³ Intervju med Sonja Barth 07.04.2008.

³¹⁴ Pattinson 2007: 81.

mellom ho og NS-ministeren Axel Stang var veldig stivt, og at dei ikkje hadde noko med kvarandre å gjere utanom jobben.

Kva tydar så dette på? Det verkar som om det å bruke kjønnet sitt i motstandskampen gjekk føre seg i større og mindre skala, alt ettersom kor nødvendig det var, men også etter situasjon og personlegdom til kvar enkelt av kvinnene. På direkte spørsmål frå meg om det var noko dei nytta seg av, så svarar nesten alle stadfestande. Men dei gjev samtidig opp forskjellige forklaringar om kor vanleg det var, og kor bevisste dei var på å bruke det. Dei to kvinnene som gjekk lengst, Breien og Lahlum, fekk store problem etter krigen. Samtidig var dei i veldig ulike situasjonar i høve til nokon av desse andre kvinnene. Breien hadde fått faren fengsla, og slik som ho oppfatta det stod han i fare for å verte avretta. Lahlum vart forelska i ein engelskmann, som vart oppfatta å vere tyskar. Det er ikkje mogeleg å generalisere frå desse tilfella til kvar kvinne i motstandsrørsla, men etter Pattinson sine studiar så kan jo dette tyde på at dette i alle fall ikkje var ein uvanleg metode. Kanskje er det mest rett i det Barth seier, at det var ein del av dei metodane som vart nytta ubevisst heile tida, og at ein nyttar seg av dei metodane ein har når ein skal oppnå noko.

Sjølv om Barth, Tenvig og Heger kunne nytte seg av at dei var kvinner, og sjarmere tyskarar, dersom dei følte det var nødvendig, så hevdar dei sjølv at dei ikkje kjente seg igjen i skildringane av ei "Mata-Hari".³¹⁵ Dei trur heller ikkje at det var mange "Mata-Hariar" i den norske motstandsrørsla. Dette er også mitt inntrykk. Eg har komme over veldig få tilfelle der dette har vorte nytta av kvinnene i den norske motstandsrørsla. Det finst likevel nokre fleire kvinner som kom i omtrent same situasjon som Breien og Lahlum etter krigen. Ei av desse var Fredrikke Smith (Resch), som var agent for XU, og utførte motstandsarbeid med å gå ut med tyske soldatar og late som om ho var tyskarjente, for å samle informasjon som kunne brukast av motstandsrørsla. Ho vart også etter krigen plaga med rykte om at ho hadde vore tyskarjente.³¹⁶

Det som er mest interessant med bruken av seksuelle verkemiddel i motstandsarbeidet er at det kan verke som det gjekk eit skilje når det gjaldt kor langt ein kunne gå i denne retninga. Det å flørte med tyskarane sporadisk for å komme seg ut av farlege situasjonar vart sett på som naturleg, og legitimt, også etter krigen. Men viss det var nokon som gjekk lengre enn dette, og nytta seg av det ofte, eller heile tida, var det lett for at det kunne oppstå rykte og baksnakking, både under og

³¹⁵ Mata-Hari var kunstnarnamnet til ei nederlandsk kvinne med namn Margaretha Geertruida Zelle, som opererte som spion under første verdskrig. Ho er brukt som ein illustrasjon på det biletet som ofte er komme fram om kvinnelege spionar i populærlitteraturen, der dei vert framstilte som om seksualiteten var deira fremste verkemiddel. Eg forklarte kva eg la i ordet til kvinnene eg intervjuar.

³¹⁶ Intervju som ligg på heimefrontmuseet med Fredrikke Smith. Opptak 12.10.1988. Ragnhild Valstad i Moss, som også var XU-agent, gjorde mykje av det same arbeidet som Resch, og vart også arrestert etter krigen fordi heimestyrtane trudde ho samarbeida med tyskarane. Men ho vart satt fri fort. Sæter og Sæter 2007: 291. Tore Pryser har i si bok *Kvinner i hemmelige tjenester* også omtala ein del kvinner som lei same skjebne. Ei av dei, Sonja Wigert, arbeida for den amerikanske og den svenske etterretningstenesta, men sleit etter krigen med rykte om å vere tyskarjente og for at ho skulle hatt eit forhold til Terboven. Meir om Sonja Wigert: Pryser 2007: 62-69; Von Knorring 2008: 153-169.

etter krigen. Under krigen vart desse sett i same bås som tyskarjenter, og dei vart ofte behandla som kollaboratørar av personar som ikkje visste kva dei dreiv med. Etter krigen vart det for mange ei avklaring av kva rolle dei hadde spelt under krigen, men likevel så hang ofte rykta med, og det var mange som hadde vanskeleg for å tru at desse kvinnene verkeleg hadde drive motstandsarbeid.³¹⁷ Dette kan nok vere mykje av grunnen til at Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien vart kalla tyskarjenter etter krigen, og ein del av grunnen til at dei fekk så streng behandling under landssvikoppgjeret. Spesielt går dette fram dersom ein samanliknar dei med Karin-Lise Brænden, som var tilsett hos tyskarane, og difor lett kunne fått slike skuldingar mot seg. Det at ho aldri nytta seg av slike verkemiddel i sitt etterretningsarbeid, men hadde eit veldig stivt forhold til minister Axel Stang, hadde nok mykje å seie for at ho slapp unna slike skuldingar. På den andre sida kan det ha vore andre grunnar, som eit godt nettverk som låg bak. Dette er det eg vil sjå på i neste steg.

Kva nettverk hadde kvinnene?

Motstandsarbeid under krigen kunne vere mangesidig. Nokon starta opp på eiga hand med aktivitetar og handlingar for å motarbeide okkupantane. Men dei aller fleste vart på ein eller annan måte rekruttert av andre med i motstandsarbeidet, sjølv om dette kanskje skjedde etter at dei sjølv hadde vist interesse for å vere med. Samhaldet i motstandsmiljøa kunne vere veldig sterkt, og mange heldt fram kontakta både under krigen, og lenge etter at krigen var over.³¹⁸ Då landssviksaka mot Dagmar Lahlum kom opp, var det ingen som stod fram og fortalde at ho hadde drive med noko motstandsarbeid. I følgje Eddie Chapman hadde ho delteke i den norske motstandsrørsla, men det var ingen norske motstandsfolk som stadfesta dette. Dette kom mogelegvis av at ho ikkje hadde delteke i noko norsk motstandsarbeid. Men heller ikkje det britiske etterretningsvesenet var interessert i å hjelpe ho ut av landssviktiltala. Var det kva nettverk dei hadde som var avgjerande for lagnaden til desse motstandskvinnene etter krigen? Gjennom å sjå nettverket til Dagmar Lahlum, og Anne Marie Breien, oppimot dei andre kvinnene, vil eg prøve å drøfte dette spørsmålet. Er det noko samanheng mellom lite nettverk og dårleg behandling etter krigen? Det er ikkje umogeleg at dei

³¹⁷ Eit eksempel på kor vanskeleg det har vore for desse kvinnene å verte reinvaska etter krigen, er at det også no finst folk som har vanskeleg for å tru at mange av desse kvinnene verkeleg kunne ha vore på rett side i krigen. Ei av dei andre kvinnene som eg intervjuar er ein av dei som framleis har vanskeleg for å tru dette. "Men nu kommer nå fram di rareste ting. Det kommer nu fram en som sier at hun hele tiden var venninne med Fehmer i årevis samtidig som hun hjalp motstandsbevegelsen, den kjøper jeg ikke altså."

³¹⁸ Noko som kan illustrere dette er alle veteranforeiningane som vart oppretta etter krigen. Lingeklubben er ein av dei meir kjente, men også mange andre klubbar vart danna. Krigsseilarane hadde eigen klubb. Skottlandsbrigadenes Veteranforbund og Grenselosers-og Kurerers forening er andre døme. På Vestlandet danna Bjørn West gruppa si eiga foreining, der dei kom saman med jamne mellomrom til samvær. I samband med 60-årsmarkeringa i 2005 la mange av klubbane ned verksemda. Den illegale Presses forening og Politiske fangers forening var blant dei som la ned verksemda. Men mange heldt framleis fram, bla Lingeklubben, heilt til oktober 2007. Etter andre verdskrig slo 23 forskjellige krigsveteranforeiningar seg saman under nemninga Samarbeidsrådet for krigsveteranforeiningar. *Aftenposten Morgen* 9. april 2005. Kvinnelege krigsveteranar har i mindre grad delteke i slike veteranforeiningar. Men dei siste 20 åra har det vorte meir initiativ til å møtast. I 1988 møttest 15 kvinnelege krigsveteranar på eit seminar under Nordisk Forum om kvinner sin innsats i forsvaret av landet. "Krigsveteranar på Nordisk Forum." *NTB* 04.04.1988.

kvinnene som var fast engasjerte i ein motstandsorganisasjon, og som også hadde mange kontaktar i motstandsrørsla var dei som opplevde å verte tatt best vare på etter krigen også. På den andre sida kom dei kvinnene som ikkje var faste medlemmar i ein motstandsorganisasjon, og som i tillegg hadde få kontaktar i motstandsrørsla. Mi hypotese er at den første gruppa var blant dei som opplevde å verte løfta fram etter krigen, medan den andre gruppa i stor grad vart gløymt, og kanskje til og med dårleg behandla. Stemmer dette for dei kvinnene eg har undersøkt?

Mange kvinner deltok ikkje som medlemmar i ein motstandsorganisasjon under krigen, men dei dreiv likevel motstandsarbeid på andre måtar. Dei som dreiv med illegale aviser var for eksempel ikkje alltid knytt opp til ein motstandsorganisasjon, viss det ikkje var slik at avisa sjølv var knytt til ein spesiell organisasjon. Avisa *Kvinnefronten* var for eksempel knytt til NKP si kvinnegruppe. Wenche Tenvig kom inn i motstandsarbeidet gjennom ei illegal avis som ho dreiv saman med broren og nokre venner. På dette tidspunktet var ho ikkje knytt direkte til ein motstandsorganisasjon, men hadde sine kontaktar gjennom avisa. Ho hadde mykje av dei same kontaktane då ho kom med i etterretningsarbeid, men då vart ho også knytt til ein motstandsorganisasjon, XU. Det var XU som Sonja Barth var knytt til også, før det hadde ho vore knytt opptil Milorg. Då ho kom til Sverige møtte ho på fleire XU-folk, og ho trefte også sin kommande mann der, som var ein av leiarane i XU. Begge desse to kvinnene hadde altså mykje nettverk rundt seg, både gjennom at dei var knytt til ein motstandsorganisasjon, og gjennom at dei hadde fleire venner som var med i motstandsrørsla.

Karin-Lise Brænden er den av dei fire andre kvinnene som det er mest interessant å samanlikne med når det gjeld kva nettverket hadde å seie. Dette kjem av at ho er den einaste av dei andre fire kvinnene som kanskje kunne risikert å komme i ein liknande situasjon. I likskap med Breien og Lahlum så opererte ho som dobbeltagent, og hadde nær kontakt gjennom jobben sin med norske nazistar og tyskarar. Etter krigen var det automatisk ein mistanke mot alle personar som hadde hatt nokre band gjennom jobben eller privatlivet med okkupasjonsmakta, eller deira støttespelarar i NS. Ho seier likevel at ho aldri merka at nokon trudde at ho hadde vore på feil side under krigen, og ho vart heller aldri skulda for dette av nokon i nærmiljøet. Brænden hadde fleire venner som deltok i motstandsarbeid, og var også knytt til etterretningsgruppa Zero. Under krigen opererte ho likevel for det meste på eiga hand, med hjelp av mora og to søsken. Dei gav ho hjelp viss ho trengde det, og sørgde for at den informasjonen ho fekk tak i vart vidaresendt gjennom kurerarar. Men Karin-Lise Brænden stod ikkje åleine i motstandsarbeidet, sjølv om ho tok alle avgjersler sjølv og opererte mykje på eiga hand. Det arbeidet ho gjorde var klarert hos Forsvarets Overkommando i England. Der var dei fullt klar over kva arbeid ho gjorde. Ein av sjefane der, Jens Henrik Nordlie, var også ein av dei som hadde anbefalt at ho skulle ta jobben hos minister Axel Stang for å drive spionasje. Så då freden kom, visste ho at ho hadde klarering høgt oppe i

motstandsørsla. Dette førte også til at ho, rett etter at okkupasjonen var over, kom i uniform, og fekk seg jobb i Hærens Overkommando.³¹⁹ Det at ho kom i uniform, og fekk seg ein slik jobb etter krigen, hadde nok mykje å seie for at ho aldri opplevde noko rykte om at ho hadde vore på feil side under krigen. Brænden fekk også ein attest frå Hærens Overkommando med ein gong okkupasjonen var over, der det stod at ho hadde utført arbeid for myndigheitene under krigen.³²⁰ Ho hadde altså mange støttespelarar som stilte opp for ho med ein gong krigen var slutt. Wanda Heger hadde også klarering for sitt motstandsarbeid høgt oppe hos myndigheitene. Regjeringa var klar over kva ho dreiv med, og støtta oppom arbeidet. Så langt kan alt tyde på at hypotesen mi er rett. Alle desse fire kvinnene hadde god dekning, både gjennom motstandsorganisasjonar og gjennom venner i motstandsapparatet. Dette i motsetnad til Dagmar Lahlum som stod heilt åleine då krigen var over. Kva så med Anne Marie Breien?

Det kan sjå ut som Breien svekkar hypotesen min. Det kjem fram i landssvikpapira hennar at arbeidet hennar var klarert heilt i toppen av heimefronten. Jens Chr. Hauge hadde sjølv godkjent ho som ei informasjonskjelde, og gjorde seg nytte av dei opplysningane ho kom med.³²¹ I tillegg hadde ho fleire venner, og familiemedlemmar, som var fullt informerte om kva arbeid ho dreiv med. Nokre av dei brukte ho også som jamlege samtalepartnarar. Ho var også knytt til Milorg, sjølv om ho ikkje var direkte medlem i organisasjonen. Mange av kontaktane hennar hadde derimot høge stillingar der, blant anna faren som var Milorg-leiar på Ringerike. Fleire av desse støttespelarane stilte også opp for Breien då ho fekk oppretta landssviksak mot seg. Heile 34 attestar kom, som sagt, inn til politiet i løpet av den tida saka vart etterforska. Ho fekk også, i likskap med Brænden, ein attest frå British Security Service, der det stod at ho hadde utført motstandsarbeid for den allierte sida. Det er ein stor sjanse for at alle desse attestane og det store nettverket ho hadde var utslagsgivande for at saka til slutt vart lagt vekk. Men det forklarar ikkje kvifor saka vart oppretta i utgangspunktet, og heller ikkje kvifor det tok så lang tid før politiet fann ut at dei ikkje skulle tiltale ho for landssvik.

Eit anna spørsmål som kan vere interessant å sjå på, i høve til kvinnene sitt nettverk og handlinga etter krigen, er kva sosiale kår kvinnene kom frå, og kva dette hadde å seie for dei etter krigen. Også her skil Dagmar Lahlum seg ut. Ho var den einaste av kvinnene som kom frå arbeidarklassen. Far hennar var skomakar, og ho kom frå ein familie som aldri hadde hatt noko

³¹⁹ Intervju med Karin-Lise Brænden 23.10.2008.

³²⁰ "For å hindre misforståelser meddeler Hærens Overkommando at frøken Karin-Lise Brænden under okkupasjonstiden har utført et betydelig arbeid etter oppdrag av de lovlige norske myndigheter. Arten av dette arbeid kan dessverre for tiden ikke offentliggjøres." Sveri 1991: 15.

³²¹ I eit brev til Anne Marie Breien skreiv Hauge blant anna: "For mitt vedkommende regnet jeg Dem i okkupasjonens tid som en meget pålitelig informasjonskilde og festet lit til De opplysninger som kom fra Dem." Brev til Anne Marie Breien frå Jens Chr. Hauge 12. feb. 1946. Else Endresen, som var ein av Hauge sine nærmaste kontaktar, har også skrive i ein rapport at Hauge hadde sagt at Breien kunne komme med alle dei opplysningar ho fekk tak i, han ville derimot ikkje gje ho noko direkte oppdrag. Rapport til Oslo politikammer frå Else Endresen 5. september 1946. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

spesielt god råd. Alle dei andre kvinnene som eg har sett nærmare på i denne oppgåva kom i alle fall frå øvre middelklasse. Er det mogeleg at dette også var utslagsgivande når det kom til landssviksaka til Lahlum? Det at ho kom frå distriktet, og frå dei litt lågare kåra kan nok ha gjort at det var vanskelegare for ho å ta opp kampen mot landssviktiltala enn kva det hadde vore for ei kvinne som hadde meir ressursar å stille opp med. Då Anne Marie Breien fekk landssviksak oppretta mot seg var det ikkje berre gamle motstandsvenner som stilte opp, men også familien hennar hjelpte ho. Ho kom frå ein familie med ressursar til å ta opp ein slik kamp, og det går klart fram av landssvikpapira hennar at familien stilte sterkt opp.³²² Ho hadde også fleire leiande samfunnstoppar i byen i ryggen, mykje på grunn av at ho hadde hjulpet familiemedlemmane deira ut av fangenskap, men sikkert også fordi familien hennar var av dei leiande familiane på heimstaden. I Lahlum sitt tilfelle ville familien kanskje hatt vanskar med å vite kva dei kunne stille opp med, sjølv om dei ville ha hjulpet til. Ein anna ting som også er viktig å huske på når det gjeld Dagmar Lahlum, er kor ung ho faktisk var på denne tida. Ho var berre 17 år då tyskarane okkuperte Noreg, og 20 år då ho først møtte Eddie Chapman. Då ho vart tiltalt for landssvik var ho ikkje eldre enn 22 år. Dette kan også ha vore ein viktig faktor som gjorde at det var vanskelegare for ho å kjempe mot skuldingane som kom fram mot ho. Det er altså snakk om ei 22 år gamal jente, som opplevde at verken Eddie Chapman eller det britiske politiet ville stille opp for ho. Ho hadde heller ingen ressursar gjennom familie eller andre kontaktar som kunne hjelpe ho. Dette kan forklare kvifor ho godtok landssvikførelegget etter at ho hadde sona straffa i varetekt. Samtidig kan det at ho hadde så lite ressursar å stille opp med, i høve til dei andre, forklare kvifor ho var den einaste av kvinnene som faktisk fekk ei landssvikstraff.

Det rådande samfunnssynet som forklaring på behandlinga etter krigen

Tidlegare i dette kapitlet har eg prøvd å forklare den forskjellige behandlinga av dei seks kvinnene etter krigen med kva type motstandsarbeid dei utførte. Det at både Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien var involvert i ein type etterretningsarbeid som gjorde at dei hadde nær kontakt med tyskarar, også intim kontakt, er mest truleg ikkje tilfeldig for kvifor dei fekk oppretta landssviksak mot seg. Men kva var det eigentleg som låg bak at dette vart landssviksakar i det heile tatt? Kva var grunnen til at denne typen motstandsarbeid så lett vart mistenkeleggjort? Var det noko i det rådande samfunnssynet som låg bak?

Under krigen var det få nordmenn som deltok aktivt i motstandsarbeid, dei fleste var likevel motstandarar av okkupantane og såg ikkje med blide auge på dei personane som innlata seg med

³²² I landssvikpapira kjem det blant anna fram at det var mora, Nancy Breien, som underteikna som vitne for rett avskrift på mange av dei tidlegaste attestane som kom inn. Dette tydar på at ho også var veldig aktiv med å få folk til å skrive attestane. Faren, brødrane, tanta og andre familiemedlemmar var også blant dei som skreiv attestar. L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662.

feil side. Etter krigen kom mange kjensler til overflata, og både nordmenn som hadde heldt seg passive i motstandsarbeidet, og dei som hadde vore aktive, viste no landssvikarane kva dei meinte om dei. Blant dei som fekk merke dette var også nokre folk som hadde drive etterretning for motstandsrørsla under krigen. Dei hadde gjeve inntrykk av å vere på tyskarane og NS si side, for å prøve å få tak i informasjon som kunne brukast av dei allierte. Nokre av dei gjekk også så langt at dei meldte seg inn i NS. For at dei skulle greie å spele rolla si heilt ut var dette ofte nødvendig, dei måtte gje alle inntrykk av at dei verkeleg var tyskarvennlege. Dette var ein type etterretning som på mange måtar var vanskelegare enn anna etterretningsarbeid, fordi det førte til at mange i omgangskrinsen og i familien kunne vende ryggen til dei under krigen. For dei som var aktive deltakarar, var det eit viktig kriterium at ein ikkje skulle snakke høgt om det arbeidet som vart gjort, av tryggleiksgrunnar. Det førte til at ein også måtte halde stilt ovanfor familie, vennar og omgangskrins. Etter krigen var det difor mange dobbeltagentar som opplevde å verte sett på som nazistar, og mange gamle vennar snudde ryggen til dei. Anne Marie Breien og Dagmar Lahlum var langt frå dei einaste som opplevde dette. Dei var heller ikkje dei einaste dobbeltagentane som etter krigen fekk oppretta landssviksak mot seg. Sjølv om det ikkje var mange dette gjaldt så fanst det nokon.³²³ Men dei aller fleste vart frigjevne for skuldingane, etter at motstandsorganisasjonane kom på bana og fortalde sanninga om kva dei hadde gjort under krigen. Det var heller ikkje berre kvinner som vart skulda for landssvik. I dei tilfella som er dokumentert er det ofte menn det er snakk om. Det som eg likevel har prøvd å vise til i denne oppgåva er at når det var snakk om kvinner så fekk dei ofte ei tilleggsskulding mot seg, som menn ikkje opplevde, nemleg at dei var tyskarkvinner. Det seksuelle vart nært knytt til landssviket, og det var ikkje berre snakk om landssvik, men seksuelt landssvik. Kva var det som var grunnen til at dette vart sett på som seksuelt landssvik?

For å forklare dette nærmare vil eg sjå litt på den forkinga som har vore gjort om tyskarkvinner under andre verdskrig. Desse kvinnene vart skulda for seksuelt landssvik, og vart fordømt av store delar av samfunnet i samtida, sjølv om dei ikkje vart juridisk straffa for dette. Den danske historikaren Anette Warring, som er ein av dei mest kjente forskarane på tyskarjentene si historie, har komme med ei forklaring på kvifor desse kvinnene vart så hardt straffa. Warring ser på behandlinga av tyskerjenter i eit kjønnsperspektiv, og poengterer at samfunnet ønska å kontrollere kvinnene sin seksualitet. Dette vart sett på som særleg viktig i ein krigssituasjon der kvinner sin seksualitet fekk ekstra stor symbolverdi. Ho poengterer at kvinnene sin seksualitet var ei nasjonal sak på ein heilt anna måte enn mennene sin seksualitet. ”Kvinders seksualitet blev betragtet som en national og maskulin ejendom”.³²⁴ Det at jentene omgjeikk tyske menn ”var en provokation af både

³²³ Ein av desse var Johan Holm som hadde meldt seg inn i NS våren 1942 etter oppdrag frå XU. Han opplevde at det skulle ta tre år før landssviksaka hans vart lagt vekk, sjølv om XU hadde jobba hardt for at han skulle verte fri frå skuldingane. På mange måtar er han den mannlege utgåva av Anne Marie Breien. Sæter og Sæter 2007: 222-223.

³²⁴ Warring 1995:144.

national, seksuel og kønsmæssig karakter.”³²⁵ Dei grunnane ho peikar på som årsak var at det eit sinne over at desse kvinnene svikta landet sitt, blanda med at dei så openlyst viste seksualitet, og at dei føretrekte tyske menn over danske. Alt dette gjorde at aggresjonen vart forsterka. Sjølv om kvinnene såg på sin eigen seksualitet, og sitt forhold til ein eller fleire tyske menn som privat, så vart altså ikkje dette sett på som privat hos samfunnet rundt dei. Det vart tolka som om dei tok parti med okkupantane framfor nasjonen. Sidan kvinnene hadde brote dei normene som samfunnet hadde på dette området vart dei ekstra hardt straffa, sjølv om dei ikkje hadde gjort noko ulovleg.³²⁶ Warring peikar også på at dette heng saman med ære. Kvinnene si ære hang saman med deira seksuelle oppførsel, deira uskuld.

Forfattar Ebba D. Drolshagen, som har skrive bok om kvinnene i dei okkuperte landa som var saman med soldatar frå Tyskland, er også samd i Warring sine konklusjonar. Ho peikar på at på 1940-talet så vart kvinna sett på som mannen, og nasjonen, sin eigedom, og det at ei ung kvinne då gjekk inn i eit seksuelt forhold med fienden vart sett på som eit dobbelt svik. Slik sett vart desse kvinnene sett på som sjølvne biletet på kollaboratøren.³²⁷ I boka si peikar Drolshagen også på eit anna viktig moment, nemleg at dette ikkje berre gjaldt for dei som innleidde seg med tyske okkupantar. På Island var også fordømminga sterk mot dei kvinnene som vart saman med amerikanske soldatar, sjølv om dette var ein såkalla vennlegsinna okkupasjon.³²⁸ Ein anna grunn til at kvinner sin seksualitet vart sett på som nasjonal eigedom, heng i følgje Anette Warring saman med det at kvinner også kunne symbolisere heile nasjonen.³²⁹ I mange europeiske nasjonar vart nasjonen symbolisert med ei kvinne. Warring peikar på at det i Danmark, etter okupasjonen, følgde ei nasjonal vekking med stor bruk av nasjonale symbol. ”Mor Danmark” vart her brukt som eit symbol på sjølvne fedrelandet. Den amerikanske historikaren George Mosse har også tatt for seg måten dei forskjellige europeiske landa brukar nasjonale metaforar og bilde på, og funne ut at dei har eit sterkt kjønnsleg preg. Kvinna skal vanlegvis symbolisere dyd og respektabilitet, og når jentene hadde omgang med tyskarar så vart det ikkje berre sett på som kjønnsleg umoralsk, men også unasjonalt.³³⁰ I Noreg har vi mykje av det same, blant anna med at nasjonen ofte vert karakterisert med ”Mor Noreg”. I Skien er det for eksempel reist ein skulptur som eit minnesmerke

³²⁵ Warring 1994: 198.

³²⁶ Tyskarjentene vart i stor grad straffa etter krigen med provisoriske anordningar der dei vart internert i alt frå nokon dagar, til over seks månadar, i tillegg til klippeaksjonar og anna fordømming. Fleire vart også kasta ut frå landet etter å ha gifta seg med tyskarar. I tillegg fanst det, som eg viste i førre kapittel, kvinner som sona ordinære fengselsstraffar.

³²⁷ Drolshagen 2009: 52-72, 246.

³²⁸ Ibid: 76. Björnsdóttir hevdar i si bok at mykje av grunnen til den sterke fordømminga på Island kom av frykt for at dei islandske kvinnene sin kontakt med soldatane kunne undergrave Island si sjølvstende, og føre til at den islandske kulturen og samfunnet vart øydelagt. I tillegg hevdar ho at kjelda til islandsk manndom og nasjonalitet kvilte i nasjonen si mor, Fjallkomman. Björnsdóttir: 156, 159, 196. Det at Island var eit veldig lite land som nettopp hadde vorte sjølvstendig kan nok også ha spela inn på dei sterke kjenslene rundt dette.

³²⁹ Warring 1994: 201.

³³⁰ Warring 1994: 202.

over andre verdskrig. Den visar ei kvinne sittande, kledd i nasjonaldrakt, og med eit born i fanget. Kvinna er eit symbol på Noreg, og skulpturen vert difor kalla "Mor Norge". Skulpturen skal signalisere tryggleik med at mora held godt rundt barnet. Denne skulpturen kan også signalisere at så lenge kvinna held på det nasjonale så er landet trygt. Då vil sjølvstend ei kvinne som er involvert med okkupantar i landet signalisere utryggleik, og slik vil det kunne gå utover heile nasjonen.³³¹

Dette kan også forklare kvifor ei kvinne som utførte motstandsarbeid ved å involvere seg med okkupanten, på same måten som tyskarjentene, vart sett på som om dei braut grensa for kva som var akseptabel oppførsel. Sjølv om dei utførte motstandsarbeid, så kan det sjå ut til at likskapane mellom dei og tyskarjentene vart for store til at dei vart fullstendig rehabiliterte etter krigen.³³² For desse kvinnene, til liks med tyskarjentene, kan det ha vorte sett på som forræderi at dei hadde involvert seg med okkupasjonsmakta, eller representantar for den. Og det kan forklare kvifor dei vart skulda for å vere tyskarjenter etter krigen. Dette gjeld både for Dagmar Lahlum, og for Anne Marie Breien. For dei vart etterkrigstida tøff, med mange skuldingar om at dei var tyskarjenter. Etter krigen vart det bevist at Breien dreiv motstandsarbeid, men ho fekk ikkje same behandlinga som andre motstandsfolk. Ting kan tyde på at det var problematisk at det vart gjort ved hjelp av seksuelle verkemiddel, fordi det var med på å viske ut skiljet mellom dei "gode" motstandsheltane og dei "onde" tyskarjentene. I likskap med tyskarjentene vart det sett spørsmålsteikn ved lojaliteten deira til nasjonen, sidan dei hadde hatt intimt samkvem med tyskarar under krigen. Og dette var ikkje noko som det var lett å verte kvitt. Dette kan illustrerast med kva som hendte med dei etter at landssvikoppgjeret var over.

Livet etter krigen for Anne Marie Breien og Dagmar Lahlum

Etter krigen vart Anne Marie Breien tatt vare på av familien sin, og ho reiste også ein tur til USA i 1947 for å besøke søstera si, og for å komme vekk frå rykta som gjekk om ho.³³³ Det var også der ho var då Siegfried Fehmer vart avretta. Breien kom så tilbake til Noreg der ho byrja å jobbe ved USA sin ambassade i Oslo, og seinare ved NATO-hovudkvarteret på Kolsås. Likevel sleit ho med rykte og baksnakking frå folk om at ho hadde vore Fehmer si elskarinn under krigen. I 1954 vart ho også sagt opp frå jobben sin hos NATO. Grunnen til dette var at ein kjent Oslo-journalist hadde

³³¹ Filosofen Nina Karin Monsen er også inne på noko av det same i si drøfting av korleis kvinner nesten alltid vert avbilda som nasjonar. Kvinna vert kopla til nasjonen, og på same måte som ei kvinne kan verte voldtatt, kan også eit land verte voldtatt ved okkupasjon. Dette koplar ho saman med kvinnene si reinheit, på den måten at så lenge kvinna er rein kan ho vere mennene sitt fedreland, medan "seksuelt utsvevende kvinner sprer usikkerhet om farskapet, og kan bringe utlendinger/fremmede inn i samfunnet som de verste femtekolonnister." Det avgjerande då vert om ho oppfyller kravet om seksuell reinleik, for det er det som bestemmer familien, slekta og nasjonen si eining i samfunnet, i følge Monsen. Kvinna si uskyld vert avgjerande. Monsen 1984: 43.

³³² Noko som er litt interessant er at alle dei tre kvinnene, Barth, Tenvig og Heger vart gifte med motstandsmenn rett etter krigen. Også Brænden gifte seg med ein motstandsmann mange år etter krigen. Breien og Lahlum gifta seg ikkje med nokon motstandsmann, og Breien gifta seg aldri att. Mest sannsynleg er dette berre tilfelle, men samtidig er det ein illustrasjon på at desse kvinnene aldri vart heilt godtatt, verken i samfunnet rundt eller i motstandsørsla.

³³³ Østlund 1997: 103.

trua med å skrive om hennar forhold til Fehmer under krigen på førstesida i ei avis.³³⁴ Forsvarsstaben tok ikkje sjansen på at dette skulle verte kjent, og sa ho opp frå jobben.³³⁵ Dette viser at sjølv om det no hadde gått nesten ti år sidan okkupasjonen var avslutta, så var forsvarsstaben framleis redd for at det skulle oppstå rykte om at dei hadde ei kvinne tilsett hos seg som hadde hatt intimt samkvem med Siegfried Fehmer. Var grunnen til dette at forsvarsstaben ikkje var klar over at Breien hadde gjort store tenesta til heimefronten under krigen, og sjølv sørgja for at fleire nordmenn vart redda ut frå fengselet? Det er heilt sikkert at det ikkje var dette som var grunnen. I landssvikpapira til Breien som ligg på Riksarkivet kjem det nemleg fram at forsvarsdepartementet var fullt klar over kva rolle Breien eigentleg hadde spelt under krigen. I landssviksaka er det lagt ved eit brev som viser at Oslo politikammer, den 2. februar 1953, sendte dokumenta i Breien-saka, til Forsvarsstaben ved kaptein J. Helle til utlån. Dette var etter at forsvarsstaben hadde bedt om papira. Dei vart så sendt tilbake til Oslo politikammer den 7. april 1953 med takk for lånet, underskrive av same kaptein J. Helle. Dette var altså på det tidspunktet Breien var tilsett med NATO-hovudkvarteret, og det viser at forsvarsstaben var fullt informert om kva ho hadde gjort under krigen, og i staden for å støtte ho då journalisten tok kontakt, så valte dei å sparke ho frå jobben. Dette viser at sjølv fleire år etter at krigen var avslutta, så råda framleis mykje av dei same haldningane som under landssvikoppgjæret. Og så seint som i 1998 hadde VG eit oppslag om Anne Marie Breien, der dei først og fremst framstilte ho som Fehmer si elskarinne.³³⁶ Etter at ho vart sparka frå jobben i NATO, reiste Anne Marie Breien til USA att, og no vart ho der for godt. Ho sleit heile livet med psykiske etterverknadar av krigen, og ho hadde posttraumatisk stress-syndrom. I 1981 fekk ho til slutt tildelt krigspensjon frå den norske stat, som betydde at den norske stat etter 36 år endeleg hadde akseptert at ho hadde gjort ein innsats for den norske motstandsrørsla under krigen.³³⁷ Ho døde 4. april 2003, i California, der ho hadde budd sidan ho flytta frå Noreg.

Når det gjeld Lahlum så kom det aldri fram at ho hadde vore med i britisk etterretningsvesen, medan ho sjølv levde. Ho fortalde det ikkje til nokon, samtidig som ho heller aldri fortalde at ho hadde fått landssvikstraff etter krigen. Til og med den nærmaste gjenlevande familien hadde ikkje noko kjennskap til dette. Familien var derimot godt kjent med at det gjekk rykte om at ho hadde

³³⁴ Pryser 2007: 158.

³³⁵ Pryser 2007: 158. "Sadist og sjarmør". VG 14. mars 1998.

³³⁶ Dette var artikkelen "Sadist og sjarmør". VG 14. mars 1998. I artikkelen står det rett nok at ho også var motstandskvinne, og at ho hadde redda fleire nordmenn frå fengselet. Men opptil fleire gongar brukar dei nemninga Fehmers elskarinne om ho, og framhevar kor ho grein då Fehmer fekk dødsdommen, og korleis ho "sto på med Fehmer helt til det siste." Dette fekk Randi Evensmo, som var ei veninne av Breien, og som hadde opplevd at Breien hadde hjelpt mannen hennar Sigurd Evensmo ut av fengselet, til å reagere. Ho skreiv ein replikk i same avisa om korleis motstandskampen som Breien gjorde var det viktigaste, ikkje det at ho var Fehmer si elskarinne. "Motstandskamp var viktigst". VG 23. mars 1998.

³³⁷ Østlund 1997: 385.

vore tyskarjente etter krigen. Dette var tydelegvis ei ”dom” som var vanskelegare å verte kvitt.³³⁸ Etter at ho hadde sona landssvikstraffa si, og godtatt førelegget, gjekk ho vidare med livet sitt. Ho var veldig interessert i å lære meir, og tok difor ”Norsk Korrespondanse skole”. Der tok ho handels og rettslære, handelskorrespondanse, og norsk rettskriving og grammatikk. Ho lærte seg også meir engelsk etter krigen. Også dette tok ho på korrespondansekurs, for ho var ikkje noko interessert i å gå på skulane heime.³³⁹

Lahlum jobba samanhengande heile livet etter krigen. Ho fekk seg jobb på cruiseskipet, ”Stavangerfjord”, der ho var i eitt år på midten av 1950-talet. Gjennom jobben reiste ho blant anna til New York, og tok med seg amerikaeples heim til niesa si i Eidsvoll.³⁴⁰ Men dette var ikkje den einaste jobben ho hadde etter krigen. Ho jobba blant anna på hotell, i bokhandel, som frisør, syerske, og serveringsdame.³⁴¹ Til slutt fekk ho seg jobb i ”Sørfang Reklamebyrå”, og ho jobba der frå desember 1958 til oktober 1989. Der jobba ho som bokhaldar. Rett etter krigen budde ho heime i Eidsvoll i periodar, blant anna då mora hennar døydde i 1949. Men utanom dette budde ho i Oslo, i forskjellige leilegheiter. Ho var alltid elegant kledd når ho kom tilbake til Eidsvoll, og ho skilte seg ut fordi det ikkje var nokon der som var kledd slik som ho, i følgje niesa.³⁴²

Dagmar Lahlum skal ha gifta seg etter krigen, mest sannsynleg på midten av 1950-talet, med ein mann med namn Jespersen. Ekteskapet skal likevel ikkje ha vart særleg lenge, og det er ingen i familien som veit noko om dette, ikkje ein gong førenamnet til mannen hennar, eller nøyaktig når ho gifta seg.³⁴³ Etter at dette ekteskapet tok slutt gifta ho seg aldri att, og fekk aldri born. Ho hadde derimot kontakt med Eddie Chapman att, på slutten av begge deira liv. Dette kjem fram gjennom brev mellom Lahlum og Chapman i 1994.³⁴⁴ Sjølv om Chapman aldri kom tilbake til ho etter krigen, som han hadde lova ho at han skulle gjere, og ho måtte sone landssvikstraff i fengsel etter krigen, så ser det ikkje ut til at Lahlum hadde nokon bitre kjensler retta mot han. Tvert imot er breva veldig kjærlege, akkurat som om det er to vanlege gamle venner som ikkje har høyrte frå kvarandre på mange år. Blant anna så skriv Lahlum: ”I remember you as a kindly and charming fellow, always smiling.” I tillegg skriv ho at ho ser fram til å høyre frå han att. Ho skriv derimot ikkje noko

³³⁸ Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008. Eg har også hatt samtalar med Hans Olav Lahlum om dette, og han stadfestar at det var eit rykte i familien om at Dagmar Lahlum hadde vore tyskarjente.

³³⁹ Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Opplysningar frå e-post frå Hans Olav Lahlum 12.11.2007.

³⁴² Opplysningane om Dagmar Lahlum sitt liv etter krigen er stort sett basert på intervju 07.11.2008 med Bibbi Røset.

³⁴³ Niesa til Bibbi Røset fortalde dette i intervju 07.11.2008. Ho fortalde at det, ein gong på 1950- talet, kom eit brev heim til Eidsvoll der det stod ”Dagmar Lahlum Jespersen” Ho spurde mora si om dette, men mora sa ”Hysj, hun har vært gift”. Det skulle ikkje snakkast noko om det, så det vart ikkje nemnt igjen. I tillegg har eg av Hans Olav Lahlum fått tilgang til eit arvedokument etter far til Dagmar Lahlum, datert 30. august 1955, der ho vert nemnt med namnet ”Dagmar Lahlum Jespersen.” Det har likevel vore vanskeleg å finne ut noko meir om dette ekteskapet, spesielt sidan lysningsprotokollen frå Eidsvoll i dei åra har mangla hos Riksarkivet og Statsarkiva, og ingen i familien har kunne bidrege med nokon opplysningar utanom at ho skal ha vore gift.

³⁴⁴ Brev frå Dagmar Lahlum til Eddie Chapman 29. mars 1994, og 5. mai 1994.

om krigen. Kanskje ein grunn til dette kan vere at Lahlum, spesielt så mange år etter krigen, ikkje hadde noko interesse av å rippe opp i dei vonde tinga frå krigen, på same måten som ho aldri snakka om krigen til nokon andre heller.

Hilde Harbo har skrive at Chapman og Lahlum også møttest att etter krigen. Dette er opplysningar ho har frå enka til Eddie Chapman, Betty Chapman. Chapman skal ha bestilt hotellrom på Grand Hotel, men han kom seg aldri til Oslo fordi han vart sjuk. Lahlym skal derimot ha reist aleine til England i 1997 for å besøke han, og der skal dei ha møttest rett før han døde.³⁴⁵ Denne opplysninga kan i utgangspunktet verke usannsynleg, fordi Lahlum på denne tida skal ha vore svekka av Parkinson. Det er heller ingen i familien som har vist om denne reisa. På den andre sida så huskar niesa hennar, Bibbi Røset, at Lahlum snakka om at ho hadde besøkt ein gamal venn på omtrent det tidspunktet. Men ho hadde då gått utifrå at ho meinte ein venn som budde i nærleiken av Oslo, og ikkje i England. I tillegg vert opplysninga sett fram av Betty Chapman, som hevdar å ha møtt ho i England. Det er difor mogeleg at dei faktisk møttest i England heilt på slutten av livet, 53 år etter at dei sist gong møttest. Dette var i så fall berre to år før Dagmar Lahlum sjølv døydde, i romjula 1999. Ho hadde då hatt problem med spiseforstyrningar og alkohol i fleire år, og var sterkt svekka av både dette og Parkinson. Det er ikkje heilt sikkert kva ho døde av, men det var mest sannsynleg ein kombinasjon av dette. Lahlum vart funnen heime i si eiga leilegheit etter at niesa hennar ikkje hadde høyrte frå ho på nokon dagar. Dei hadde ete julemiddag saman 1. juledag, og det var siste gongen nokon såg Lahlum i live.³⁴⁶ Ho hadde nok rekna med at historia hennar frå krigen ville forsvinne med ho, men to år etter så vart altså dei nedgraderte dokumenta om Eddie Chapman opna, og historia om Dagmar Lahlum si rolle under krigen kom fram.

Samandrag

I dette kapitlet har eg sett nærmare på Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien, som fekk oppretta landssviksak mot seg etter krigen. Eg har villa undersøkje nærmare kvifor dei fekk eit rykte som landssvikarar og tyskarjenter etter krigen, og har difor samanlikna dei med nokre kvinner som ikkje opplevde noko av dette. Ingen av desse kvinnene, med eit mogeleg unntak av Wanda Heger, har likevel i ettertid opplevd noko særleg merksemd rundt si eiga rolle under krigen. I motsetnad til ein del andre motstandsheltar så vart liva deira lite prega av den motstandskampen dei førte under krigen, med unntak av at nokon av dei opplevde å halde god kontakt med dei vennane dei fekk i motstandsarbeidet. Livet vart derimot heilt annleis for Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien. Dei sleit med eit rykte som tyskarjente heile livet, lenge etter at landssvikoppgjeret var slutt. Eg meiner at ein kan finne mykje av årsaka til dette i den typen etterretningsarbeid dei dreiv med. Medan Lahlum og Breien i stor grad nytta seg av seksuelle verkemiddel for å drive motstandsarbeid, var

³⁴⁵ Harbo 2008: 321-325.

³⁴⁶ Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008.

dette noko dei andre kvinnene i mindre grad nytta seg av. Dette kan ha gjort at Lahlum og Breien etter krigen vart satt i same bås som tyskarjentene. Dei vart sett på som kvinner som hadde brote med førestellinga om kvinner sin seksualitet som nasjonen sin eigedom, som Warring har påpeika.

Eg har også sett nærmare på det nettverket desse kvinnene hadde i motstandsarbeidet, og i omgangskrinsen. Alle kvinnene, med unntak av Dagmar Lahlum, hadde eit godt nettverk i motstandsmiljøet. Dei var knytt til motstandsorganisasjonar, og kjente også fleire andre personar i motstandsmiljøet. Dagmar Lahlum hadde berre Eddie Chapman som si kontakt i motstandsmiljøet, og ho fekk ikkje noko hjelp frå han. I tillegg kom Lahlum frå andre sosiale kår enn dei andre motstandskvinnene, og det er mogeleg at dette kan ha gjort det vanskelegare for ho å kjempe mot landssvikstraffa. Det at Lahlum ikkje hadde noko nettverk som hjelpte ho, kan difor ha vore ein medverkande årsak til landssvikstraffa ho fekk etter krigen.

I innleiinga av kapitlet viste eg til eit sitat av historikar Tore Pryser der han peika på at dei kvinnene som hadde eit intimt forhold til tyskarar ikkje passa inn i den nasjonale heltehistorieskrivinga etter krigen. Dette trur eg stemmer godt. Det var viktig at motstandsheltane ikkje måtte ha nokre ripar i lakken. Historia om motstanden var ”dei gode” mot ”dei onde”. Etter krigen var det viktig å ha eit skapt skilje på dette. Det vart heldt eit oppgjær med dei som hadde svike, og det var ei hylling av dei som hadde kjempa imot. Og kvinnene som hadde hatt forhold med tyskarar i motstandskampen var tydelegvis vanskeleg å plassere. Dei var på den eine sida motstandskvinner, men samtidig illustrerte dei den gruppa som kanskje vart sett på som dei verste landsforrædarane av dei alle etter krigen, tyskarkvinnene. Det var dette som gjorde at Lahlum og Breien ikkje passa inn i heltehistorieskrivinga etter krigen, og som gjorde at dei heller aldri vart skikkeleg rehabiliterte for innsatsen dei hadde gjort under krigen.

Kapittel 7: Konklusjon

I denne oppgåva har eg sett nærmare på seks kvinner som dreiv med etterretningsarbeid under andre verdskrig, og eg har spesielt undersøkt ei av dei, Dagmar Lahlum. Desse representerar alle ulike historier ved temaet norske kvinner i etterretningsarbeid under andre verdskrig. Når eg har valt ei kvalitativ undersøking er det nettopp for å få fram fleire nyansar med historiene, nyansar som kan vere med på å gje ny kunnskap om dette emnet. Det er likevel slik at sidan eg berre har sett på seks kvinner, så er det framleis mange fleire historier å sjå nærmare på, og mange fleire nyansar som kan vere med på å utfylje biletet av dei kvinnene som dreiv med etterretningsarbeid under krigen. Eg vil no gå nærmare inn på dei hovudspørsmåla eg har sett på i denne oppgåva, og vise kva eg har komme fram til.

Kva motstandsarbeid dreiv Dagmar Lahlum med?

Eit av dei sentrale spørsmåla i oppgåva har vore om det er mogeleg å finne ut noko meir om kva motstandsarbeid Dagmar Lahlum var involvert i under andre verdskrig. Informasjon om at Dagmar Lahlum var involvert i motstandsarbeid har berre komme fram i dei britiske rapportane som tek føre seg Eddie Chapman, og hans aktivitetar for MI5 under krigen. Det som har vore mest interessant i høve til dette, har vore at Lahlum sjølv, så vidt eg veit, aldri fortalde om at ho var med i motstandsarbeid, verken under landssviksaka mot ho eller til familie seinare i livet. Eg har vore nøydd til å basere meg på dei britiske arkivrapportane, og det har difor vore nødvendig å vere ekstra kjeldekritisk til dei opplysningane desse rapportane har gjeve. I dette arbeidet har eg vurdert både truverda til personen som sette fram desse påstandane, Eddie Chapman, og dei opplysningane han har komme med. Chapman var ein mann med ei tvilsam fortid, og dei britiske etterretningsoffiserane som vurderte han, var av og til litt i tvil om dei kunne stole hundre prosent på han. Dei festa likevel i stor grad lit til dei opplysningane han kom med. Det er også fleire ting som kan tyde på at Chapman fortalde sanninga om Lahlum sin motstandsinnssats under krigen. For det første så samanfallar Lahlum si landssvikforklaring med dei britiske rapportane på fleire punkt, med unntak av at ho ikkje fortel noko om sin eigen motstandsinnssats. Eg har også vist til i denne oppgåva at ho ved minst to tilfelle heldt tilbake opplysningar om Eddie Chapman og hans motstandsarbeid under krigen. Ho fortalde at ho ikkje visste Chapman sitt fulle namn, og at ho ikkje visste kven tyskarane han var i kontakt med var. Dette kjem det klart fram i dei britiske rapportane at ho visste, og det viser altså at det var ho som ikkje fortalde alt. For det andre har det heller ikkje komme fram nokon direkte kjelder som visar at det Chapman fortalde om Lahlum sin motstandsinnssats ikkje stemmer. Det er likevel ikkje umogeleg at nokre av opplysningane kan ha vore overdrivne for å sette han sjølv i eit best mogeleg lys.

Sjølv om opplysningane i dei britiske etterretningsrapportane må seiast å vere truverdige, så

er det likevel nokre usikre punkt i høve til Lahlum sin motstandsinnsats. Dette gjeld først og fremst den norske motstandsinnsatsen hennar. Kjeldene på dette området er for få og lite konkrete til at det er mogeleg å seie noko sikkert om ho var med i norsk motstandsrørsle, og kva ho eventuelt gjorde. Når det gjeld om ho var med i det britiske etterretningsvesenet så kjem det fram meir konkrete opplysningar om dette i dei britiske rapportane. Ved å leggje til grunn den forklaringa Eddie Chapman kom med om Dagmar Lahlum, er det klart at Lahlum vart rekruttert av han til det britiske etterretningsvesenet på eit tidspunkt i løpet av 1943, då Chapman var i Noreg. Ho skal også ha utført etterretningsoppgåver for han, både medan Chapman framleis var i Noreg, og etter at han var reist tilbake til England. Det ser derimot ikkje ut til at britane såg på ho som ein fast agent for dei, men at dei først og fremst rekna ho som Chapman sin norske kjæraste. Men sjølv om britane mest sannsynleg ikkje rekna ho som deira agent skal ho likevel ha hjelpt Chapman ved fleire tilfeller. Ho tok blant anna bilete av dei tyske kontaktane hans, og det er i alle fall dokumentert eit tilfelle i dei britiske rapportane, der Chapman skal ha gjeve informasjon til britisk etterretning som det var Lahlum som stod bak.³⁴⁷

Fekk Dagmar Lahlum ei rettferdig straff?

Eit anna spørsmål som eg har drøfta i denne oppgåva, er om den straffa som Dagmar Lahlum fekk for arbeidet sitt i Sipo kan seiast å ha vore rettferdig i høve til det brotsverket ho skulle ha gjort. Dagmar Lahlum fekk straffa si ved førelegg, og hennar einaste forsvar vart då dei to korte forklaringane ho gav den 15. juni i samband med fengslinga, og den 26. juni i forhøyringsretten. Her gav ho lite opplysningar som kunne ha hjelpt ho til å verte frikjent. Ho innrømma å ha tatt seg jobb i Sipo, og det er slått fast i *Om landssvikoppgjøret* at arbeid i brevsensuren hos Sipo heilt klart var noko som var straffbart. At forholdet ho vart straffa for hadde dekning i landssviklova, er det altså ingen tvil om. Derimot kan landssvikstraffa hennar seiast å ha vore vel hard. Ho fekk eit landssvikførelegg der straffa var 189 dagar i fengsel, som var det same som varetektsstraffa hennar. I tillegg fekk ho eit rettstap som sa at ho miste stemmeretten og retten til å gjere teneste i landsforsvaret i ti år. Ei vanleg straff å gje for jobb i brevsensuren i Sipo var, i følge *Om landssvikoppgjøret*, fengsel i 60-120 dagar, og desse kvinnene var vanlegvis medlemmar av NS. Dagmar Lahlum fekk altså ei straff som var hardare enn andre kvinner som dreiv med same arbeid som ho. Det var politiet som hadde ansvaret for at Lahlum vart sittande i fengsel ein månad lengre enn kva forhøyringsretten hadde sagt, og i tillegg var det politiet som anbefalte kva straffa skulle verte i førelegget. Det at politiet etter krigen var sterkt redusert, og det difor var ein del uerfarne folk som etterforska landssviksakene, i tillegg til at Dagmar Lahlum fekk førelegg og ikkje ein dom i ein

³⁴⁷ Dette var opplysningane som stod om Standartenführer Fehlis, som det er oppgjeve i dei britiske rapportane at det var Lahlum som hadde opplyst Chapman om.

rettssal, ser eg på som viktig i denne samanheng. Dagmar Lahlum hadde eit rykte som tyskarjente, og det var ein stor mogelegheit for at politimennene, spesielt viss dei hadde lite erfaring frå slike saker, kunne verte påverka av strømmingar i samfunnet. Dette kjem endå klarare fram gjennom saka til Anne Marie Breien, som også opplevde å få oppretta ei landssviksak mot seg, og opplevde at den vart oppretthaldd i halvanna år utan noko grunnlag. Mange personar syntest ikkje tyskarjentene vart straffa hardt nok etter krigen og meinte at dei burde få ei straff i landssvikoppgjeret. Dersom dei personane som anbefalte kva straff Dagmar Lahlum skulle få var påverka av slike haldningar i samfunnet, så kunne det ha vore ein grunn til at straffa vart såpass streng. Det kan likevel ikkje utelukkast at den lange varetokststraffa til Lahlum også kan ha komme av det store tidspresset som politietaten var under i tida etter frigjeringa.

Kvifor var det skilnad i behandlinga mellom kvinnene?

På slutten av oppgåva har eg sett nærmare på fem andre kvinner som også var involvert i etterretningsoppgåver under andre verdskrig, og samanlikna dei med Dagmar Lahlum. Desse kvinnene var Anne Marie Breien, Wenche Tenvig, Wanda Heger, Sonja Barth og Karin-Lise Brænden. Eg har vist til at det var ein skilnad i korleis dei seks kvinnene opplevde etterkrigstida. Medan Anne Marie Breien også opplevde å få landssviksak oppretta mot seg, så opplevde dei fire andre kvinnene aldri noko slikt. Dei fekk i ulik grad merksemd for dei motstandshandlingane dei hadde vore med på, men opplevde aldri å verte kalla tyskarjente eller landssvikar for noko dei hadde gjort under krigen. Eg har prøvd å forklare kor skilnadane låg mellom dei seks kvinnene, og har komme fram til to forklaringsfaktorar som eg trur har vore avgjerande. Den første går ut på i kva grad dei brukte seksuelle verkemiddel i etterretningsarbeidet. Det at Dagmar Lahlum og Anne Marie Breien fekk etterretningsinformasjon ved hjelp av nært samband med tyskarar, og til dels intimt samband, gjorde at dei etter krigen vart sett på som tyskarjenter. Sjølv om dei hadde involvert seg med tyskarar for å få etterretningsinformasjon som kunne brukast i motstandskampen, så kan ting tyde på at likskapane med tyskarjentene vart for store til at dei kunne dragast fram og hyllast som motstandsheltar. Dei var kvinner som hadde brote dei normene som samfunnet hadde på dette området, sjølv om det var i teneste for landet. Dette gjorde også at dei etter krigen vart rekna som tyskarjenter.

I tillegg har eg prøvd å forklare korleis graden av kva slags nettverk kvinnene hadde hos familie og venner, men ikkje minst i motstandsrørsla, kunne vere med på å avgjere lagnaden deira etter krigen. Det at Dagmar Lahlum ikkje hadde noko støtte verken frå det britiske etterretningsvesenet eller personar i den norske motstandsrørsla, kan ha vore avgjerande for at ho etter krigen fekk ei landssvikstraff. I tillegg hadde ho lite hjelp frå familien, som ikkje hadde ressursar til å stille opp for ho etter krigen. Dei andre kvinnene, inkludert Anne Marie Breien, kom frå ressurssterke familiar i øvre middelklassen, og hadde i tillegg mykje kontaktar i motstandsrørsla.

Dette kan også forklare kvifor Anne Marie Breien si sak til slutt vart lagt vekk, medan Dagmar Lahlum fekk straff i rettsoppgjeret.

Vidare forskning

Temaet norske kvinner i motstandsørsla er eit område som det har vore lite forska på. Med unntak av Tore Pryser og Terje Halvorsen, så er det endå ingen historikarar som har studert dette temaet nærmare, og ingen som har tatt for seg heile området. Eit emne som for eksempel ikkje har vore undersøkt er den store foreldreaksjonen i 1942. Medan det er vorte skrive bøker om lærarstriden og kyrkjekampen, så manglar det endå eit historisk arbeid om denne aksjonen, som faktisk var den største av dei alle i omfang.³⁴⁸ Den innsatsen kvinnene gjorde innanfor den illegale presse er også vel verdt eit eige studium.

Når det gjeld vidare forskning i høve til kvinner i etterretningsvesenet, så finst det også fleire mogelegheiter. I mi oppgåve har eg berre sett på eit utval kvinner i etterretningsvesenet. Det vil difor vere interessant å sjå om konklusjonane mine held seg om ein tek føre seg eit større tal med kvinner. Var det vanleg at dei kvinnene som hadde pleia omgang med tyskarar i motstandsarbeidet vart behandla som tyskarjenter etter krigen? Dette er eit tema som det er mogeleg å seie meir om ved å ta for seg fleire kvinner som under krigen dreiv motstandsarbeid gjennom kontakt med tyskarar. Kvinner i etterretningstenesta dreiv likevel først og fremst motstandsarbeid på andre områder, ofte gjennom informasjonsinnhenting på eigne arbeidsstadar. Det er mange spørsmål som reisar seg: Kven var desse kvinnene? Kva hadde den informasjonen dei stod for å seie for den norske motstandskampen? Korleis vart liva deira etter krigen?

Ei komparativ analyse med kvinner i motstandsørsla i andre land ville også vore interessant. Det finst fleire mogelegheiter her. Dei franske motstandskvinnene, som i større grad slapp til i militære aktivitetar, kan vere aktuelle å samanlikne med. Kva konsekvensar for motstandsarbeidet hadde det for eksempel at Frankrike var delt i to delar, med det okkuperte Frankrike på den eine sida, og Vichy-regimet på den andre sida? Kvifor slapp franske kvinner i SOE lettare til i militære motstandsgreiner enn norske kvinner? Var det på grunn av korleis motstandsørsla var organisert? I Frankrike spelte kommunistane ei meir leiande rolle i motstandsørsla, kva utslag hadde dette for kva område kvinnene slapp til på? Slapp dei franske kvinnene meir til i leiinga enn dei norske på grunn av dette? Dette er berre nokre av spørsmåla det ville vore interessant å studere nærmare i ei samanlikning med den franske motstandsørsla. Ein anna mogelegheit kan vere å samanlikne med land som var meir like Noreg i korleis motstandsørsla var bygd opp, og i korleis landa var organisert. Danmark er slik sett eit opplagt

³⁴⁸ Sjå for eksempel: Leif B. Aartun og Sigurd Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940-42*, 2003; Torleiv Austad, *Kirkelig motstand: dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen*, 2005; H.C Christie, *Den norske kirke i kamp*, 1945.

eksempel, men også Nederland kunne vore aktuelt å samanlikne med. Kva var skilnadane og likskapane mellom kvinner i motstandsørslene her?

I mi oppgåve har prøvd å vise at skilnadane ikkje alltid trengde å vere så store mellom dei kvinnene som gjekk inn i motstandsarbeid, og dei kvinnene som hamna på feil side under krigen. Eit studie som tek for seg fleire kvinner knytt opp mot denne problematikken hadde vore interessant. Vil konklusjonane mine halde seg i forhold til eit større studium av dette?

Til slutt hadde det også vore interessant å undersøkt nærmare korleis historia om norske kvinner under andre verdskrig har vorte fortald. Kor synlege har kvinnene vore i den norske historieskrivinga? Korleis vert kvinnene framstilt? Også her hadde det vore interessant å samanlikna med korleis historieskrivinga har vore om kvinner i krigen i andre land. Og då ikkje berre i historieskrivinga, men også korleis kvinnene har vore framstilte i populærlitteraturen, både gjennom bøker og filmar. Så sjølv om det har vore skrive mykje om okkupasjonstida, og framleis vert skrive mykje, så finst det framleis fleire tema å forske vidare på, i alle fall viss ein ønskjer å studere nærmare korleis kvinnene opplevde krigen.

Avslutning: Var skiljelinjene alltid like klare?

Forteljinga om krigen i Noreg har ofte vore fortald med eit skarpt skiljelinje mellom dei som var på den rette sida, og dei som var på feil side under krigen. Ei forteljing med ei helt/skurk inndeling, der skurkane var dei tyske okkupantane og dei norske nazistane, og heltane var resten av det norske samfunnet, og då spesielt dei som tok aktivt del i motstandskampen. Anne Eriksen skriv det slik: ”Fortellingen om krigen er vårt århundres variant av den store fortellingen om kampen mellom det gode og det onde.”³⁴⁹ I dei seinare åra har det vore opna opp for ei historieforteljing der også nyansane har komme meir til syne enn tidlegare. Grunnstrukturen i forteljinga har likevel ikkje vorte endra. På mange måtar kan ein seie at fokuset på heltehistoriane har vore med på å byggje opp om den nasjonale historieskrivinga om krigen.³⁵⁰ Ole Kr. Grimnes skriv i sin artikkel, ”Historieskrivingen om okkupasjonen”, at det utvikla seg ein nasjonal konsens i løpet av krigen, der opposisjon mot den nazistiske statsmakta var av det gode, og NS og okkupantar var av det vonde. Han skriv også at all seriøs historieforskning om okkupasjonen i røynda har vore driven innanfor denne konsensen, sjølv om det har vore tendensar til at meiningsspekteret har auka og toleranseterskelen har vorte større.³⁵¹ Historikar Odd-Bjørn Fure har teke utgangspunkt i dette, og skriv at dei problematiske erfaringane i lang tid har lege utanfor den okkupasjonshistoriske interessehorisonten. Og at ei konsensusførestilling, basert på ei utviklingshistorie som er tolka så

³⁴⁹ Eriksen 1995: 168.

³⁵⁰ Claus Bryld og Anette Warring hevdar i boka si *Besættelsestiden som kollektiv erindring* at mykje av det same også gjeld for Danmark. Det har vore ei grunnforteljing om krigshistoria der motstandskampen har stått i sentrum, og slik sett skapt ei nasjonal historieskriving. Sjå Bryld og Warring 1998.

³⁵¹ Grimnes 1990: 117.

einsidig positivt, har gjeve lite rom for å ta opp vanskelege og traumatiske forhold.³⁵² Samtidig har Anne Eriksen peika på at den nasjonale konsensen fungerte byggande og integrerande nasjonalt, og skapte eit verdigrunnlag for gjenreisinga og dermed for det moderne norske etterkrigssamfunnet.³⁵³

Eit stort fokus på ytterkantane i okkupasjonshistoria har ført til at det er fleire sider ved andre verdskrig i Noreg som det har vorte skrive lite om. Det har vorte skrive mykje om motstanden i Noreg, men også her har det vorte fokusert meir på nokre sider enn andre, blant anna har kvinnene i mindre grad vorte skrivne om. Det har òg vore peika på, av blant anna Fure, at det har vore lite plass til nyansane. For dei fleste nordmenn som levde under krigen var det ikkje alltid svart-kvitt. Dei som levde tettast på tyskarane måtte ofte føre eit visst samarbeid for å klare seg gjennom kvardagen. Mange tok seg jobb på tyske anlegg under krigen, ofte av nødvendighet, men ikkje alltid. Til og med motstandsfolk var mange gonger nøydde til å inngå eit visst samarbeid med fienden, både ved sidan av motstandsarbeidet, og i motstandsarbeidet. For nokre, som Anne Marie Breien, innebar det å gå inn i motstandsarbeid, og så ende opp med å få eit fysisk forhold til ein av dei mest hata tyskarane i Noreg under krigen. Dagmar Lahlum gjekk motsatt veg, og opplevde å forelske seg i ein som ho trudde var tysk, men som så viste seg å vere engelsk, og kom slik inn i motstandsarbeidet. På den måten er dei begge eit eksempel på at grensene mellom kollaborasjon, tilpassing og motstand ikkje alltid var like klare. Det var ikkje nødvendigvis slik at folk berre heldt seg i ein av desse kategoriane under krigen, tvert imot så kunne dei ofte overlappe kvarandre. Okkupasjonshistoria har ofte vorte framstilt i svart-kvitt, med mi oppgåva har eg prøvd å vise til at det ikkje alltid var slik, men at bildet kunne vere i gråsoner, også i motstandskampen.

³⁵² Fure 1999: 39.

³⁵³ Eriksen 1995: 168.

Vedlegg: Kvantitativ undersøking om kvinner i motstandsrørsla

Motstandsarbeid under okkupasjonen

Grunnlag for undersøkinga:

Mitt grunnlag: 348 kvinner. Siw Bohlin sitt grunnlag : 334 kvinner.

Tabell: I parentes Siw Bohlin si undersøking³⁵⁴

Illegale aviser: 71 (100)
Eksport: 29 (39)
Dekning: 52 (67)
Kurerverksemd: 51 (38)
Etterretning: 68 (19)
Avlytting: 4 (6)
Foreldreaksjon/lærarfront: 4 (7)
Forsyningar: 13 (9)
Kontakt for heimefronten: 3 (8)
Sabotasje: 7 (2)
Heimefrontens sentralleiiing: 1 (2)
Koordinasjonskomiteen (KK): 1 (1)
Administrasjon: 1 (10)
Sikringsteneste: 1 (1)
Våpeninstruksjon: 0 (1)
Slippteneste: 1 (0)
Diverse³⁵⁵: 110 (125)
I alt: 417 (435)³⁵⁶

³⁵⁴ Lista til Siw Bohlin står i Sveri 1991: 11. Under utarbeidinga av lista brukte eg dei same kategoriane som Bohlin for å få det mest mogeleg samanliknbart.

³⁵⁵ Diverse består av: Falske pass/legitimasjon, varslings, sette opp samtalar, hjelp til fangar, kontakt radio, illegal komité, brevskrivning, meldingsteneste, oppklistring av illegale plakatar, hjelp til jødar, hjelp til partisanar, oppbevaring av mat og våpen, avrettingar, sekretær for sjefar høgt oppe i det illegale system, formulering av streikeparole under teaterstreiken, tolk og telegrafist for partisanar, postnettverk, Berlevågfangar, Englandsfararar, Sørøy-troppen, Kristian Stein-organisasjonen, Osvaldgruppa, Lingegruppa, Milorg og KK-sekretariatet. Grunnen til at ein del av desse står på diverse, og ikkje på kategoriane, er at eg har vore usikker på kva illegalt arbeid dei gjorde, f.eks. innanfor Milorg.

³⁵⁶ Grunnen til at det samla talet på illegale aktivitetar avvikar frå det talet kvinner som er grunnlaget for undersøkinga, kjem av at ein del kvinner var involvert i meir enn ein illegal aktivitet. Her har eg komme fram til 49 kvinner som var involvert i to eller fleire kategoriar av illegal verksemd, medan Siw Bohlin har 39 kvinner på si liste. Vanlege kombinasjonar her var ofte kurer og dekning, eksport og dekning, kurer og aviser. Det var også ein del som var med på fleire enn to illegale aktivitetar.

Bustad under okkupasjonen

Oslo: 135

Bergen: 14

Stavanger: 14

Trondheim: 11

Kristiansand: 8

Tromsø: 1

Resten av landet: 158

Registrerte kvinner med bustad: 341 stk.

Alder under okkupasjonen

Under 15 år i 1945 (født etter 1930): 1

15-30 år i 1945 (født 1915-1930): 120

30-50 år i 1945 (født 1895-1915): 90

Over 50 år i 1945 (født før 1895): 23

Registrerte kvinner med alder: 234 stk.

Yrke under okkupasjonen

Husmor: 63

Sekretær: 37

Telekvinne: 21

Arbeidar: 21

Student: 15

Lærer: 14

Diverse anna: 58

Registrerte kvinner med yrke: 229 stk.

KJELDE- OG LITTERATURLISTE

Utrykte kjelder:

Offentlege arkiv:

Riksarkivet, Oslo:

Landssvikarkivet

L-sak Oslo pfm F. nr. 418/47 – Landssviksak Dagmar Lahlum.

L-sak Oslo pfm Hnl nr. 3662. – Landssviksak Anne Marie Breien.

L-dom 3500 – Landssviksak Siegfred Fehmer

The National Archives, Kew, London:

KV 2/459 – MI5-filer som handler om Eddie Chapman, 08.03.1943 – 11.07.1944.

Norges Hjemmefrontmuseum, Oslo:

Private arkiver:

Arkivskaper NHM 16 Ragmar Ulstein, Serie J – Intervjuer. Utskrift og referater.

Intervju med Fredrikke Resch, 12.10. 1988.

Intervju med Astrid Løken, 09.01.1987.

Intervju med Anne-Sofie Strømnes, 13.04.1983.

Arkivskaper NHM 16 Ragnar Ulstein, Serie F – Krigstidsdokumenter. Gjelder dokumentsamlinger.

Intervju med Sigrun Solberg, 16.10.1985.

Nettsider:

Statistisk Sentralbyrå sine nettsider:

<http://www.ssb.no/histstat/tabeller/3-3-26t.txt> (27/01-08)

<http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> (27/02-2009)

E-post:

E-post utveksling med Hans Olav Lahlum 12.11.2007, 23.10.2008, 21.12.2009, 23.01.2009, 19.02.2009, 25.02.2009.

E-post utveksling med Lars Borgersrud 03.09.2008.

E-post utveksling med Tore Pryser 25.11.2008.

Digitale media:

Dokumentarfilmen: *Kvinner i krig*, 1987, Anders Buraas (regi).

Dokumentarfilmen: *Mørketid – kvinners møte med nazismen*, 1995, Karoline Frogner (regi).

Seminar:

Historisk måndagsseminar våren 2009:

16.2.2009: Hvor står okkupasjonshistorien nå?

Professor Emeritus Ole Kristian Grimnes

Andre utrykte kjelder:

Wenche Tenvig: *Beretningen om hvordan en vanlig norsk jente opplevde krigen, fra illegalt arbeid her hjemme til tjeneste i Polititroppene i Sverige.*

Brev frå Dagmar Lahlum til Eddie Chapman, 29. mars og 5. mai 1994.

Rapport om Milorg AKS 13000 frå Edith Hegnar.

Trykte kjelder:

Aviser og tidsskrifter:

Eidsvoll Blad, mai 1945 – desember 1946, januar 1947 – juni 1947.

Eidsvoll Arbeiderblad, mai 1945 – desember 1946, januar 1947 – juni 1947.

Friheten, mai 1945 – desember 1949.

Dagbladet, mai 1945 – desember 1949.

Arbeiderbladet, mai 1945 – desember 1949.

Aftenposten: 20. juli 1947, 28. september 2001, 9. april 2005, 14. januar 2007, 28. januar 2007, 22. januar 2008.

VG: 14. mars 1998, 23. mars 1998.

NTB: 4. april 1988.

Lottebladet, nr. 2 - 2008 – Årgang 79.

Andre trykte kjelder:

Justis og politidepartementet 1962: *Om landssvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*. Gjøvik: Mariendals Boktrykkeri.

Riksadvokatens Meddelelsesblad, juli 1945 - desember 1948. Riksadvokaten: Oslo.

Munnlege kjelder:

Intervju med Wenche Tenvig 04.04.2008. På band og transkribert. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Sonja Barth 07.04.2008. På band og transkribert. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Wanda Heger 28.08.2008. På band og transkribert. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Karin-Lise Brænden 23.10.2008. På band og transkribert. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Eva Kløvstad 24.09.2008. På band. Skrive samandrag. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Edith Hegnar 21.08.2008. På band. Skrive samandrag. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Bibbi Røset 07.11.2008. Skrive samandrag. Oppbevart hos intervjuar.

Intervju med Elisabeth Sveri 27.03.2007. Skrive samandrag. Oppbevart hos intervjuar. Intervju gjort i samband med bacheloroppgåve våren 2007.

Litteratur:

- Andenæs, Johs. 1979. *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tanum-Norli.
- Arntzen, Jon Gunnar (red.) 2001. *Norsk biografisk leksikon*, bind 4. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Arntzen, Jon Gunnar (red.) 2002. *Norsk biografisk leksikon*, bind 5. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Arntzen, Jon Gunnar (red.) 2003. *Norsk biografisk leksikon*, bind 7. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Bakken, Birger 1998. *Død over de tyske okkupanter. De norske kommunistenes motstandskamp 1940-1945*. Moss: Informasjonsforlaget.
- Bentsen, Morten 2004. "Henlagte saker i Kristiansand politidistrikt 1945-51", i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Björnsdottir Inga Dora 1995. "Uheldige kvinner i et heldig land", i Ellingsen m.fl., *Kvinner, krig og kjærlighet*. Oslo: Cappelen.
- Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.) 1999. *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Oslo: Cappelen.
- Booth, Nicholas 2007. *Zigzag. The incredible wartime exploits of double agent Eddie Chapman*. London: Portrait.
- Borgersrud, Lars 1999. "Militære veivalg 1940-1945", i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Boyesen, Jens 1950. *Fra yrkesorganisasjonenes kamp*, i Sverre Steen (red.) *Norges krig 1940-1945*, bind 3. Oslo: Gyldendal.
- Brandal, Nicolai 2002. *Eit politisk strafferettsleg oppgjør: Det norske arbeidarpartiet og etterkrigsoppgjeret 1945-50*. Hovedoppgåve i historie, Universitetet i Oslo.
- Brathagen, Kjersti 2004a. "Oppgjøret med NS-kvinnene", i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Brathagen, Kjersti 2004b. *Ledelsen av NS Kvinneorganisasjon for retten. NSK-ledelsen og det rettslige oppgjøret 1945-49*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Bryld, Claus og Anette Warring 1998. *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Bull, Edvard 1979. *Klassekamp og felleskap 1920-1945*, i Knut Mykland (red.), *Cappelens Norges historie*, bind 13. Oslo: Cappelen.
- Dahl, Hans Fredrik m.fl. 1995. *Norsk krigsleksikon 1940-45*. Oslo: Cappelen.
- Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (red.) 2004. *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.

- Dahl, Hans Fredrik 2004. "Oppgjøret som rystet Norge", i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Diamond, Hanna 1999. *Women and the Second World War in France, 1939-1948: choices and constraints*. London: Longman.
- Drolshagen, Ebba D. 2009. *De gikk ikke fri. Kvinnene som elsket okkupasjonsmaktens soldater*. Oslo: Oktober.
- Eriksen, Anne 1995. *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.
- Figueiredo, Ivo de 2004a. "Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som rettslig og historisk problem", i Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør. Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Figueiredo, Ivo de 2004b. *Fri mann. Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Fure, Odd-Bjørn 1999. "Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering", i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Furuseth, Ingrid 2007. *Kvinne mellom frontene. Mellom Hjemmefronten og Wehrmacht*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- Gjelsvik, Tore 1977. *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940-1945*. Oslo: Cappelen.
- Gogstad, Anders Chr. 1999. "Om de landssvikdømte: Straff, soning og sykdom", i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gogstad, Anders Chr. 2003. *Men seier'n var vår. Søkelys på omveltningenes år mellom krig og fred*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Grimnes, Ole Kristian 1977. *Hjemmefrontens ledelse. Norge og den 2. verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grimnes, Ole Kristian 1990. "Historieskrivningen om okkupasjonen. Det nasjonale konsens syndromets gjennomslagskraft". *Nytt Norsk Tidsskrift* 7 (2): 108-121.
- Grimnes, Ole Kristian 1999. "Kollaborasjon og oppgjør", i Stein Ugelvik Larsen (red.) *I krigens kjølvann*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Halvorsen, Terje 1985. "Kvinnene i norsk motstandsbevegelse 1940-1945". *Nytt om kvinneforskning* 9 (3): 21-28.
- Harbo, Hilde 2008. "Etterord" i Ben Macintyre, *Agent Zigzag. Den utrolige historien om Eddie Chapman: Forræder, helt og spion*. Oslo: Schibsted.
- Hatledal, Kristin 2007. *Kvinnene i den norske motstandsrørsla under 2. verdenskrig*. Bacheloroppgåve i samtidshistorie. Høgskolen i Lillehammer.

- Heger, Wanda 2005. *Hver fredag foran porten*. Oslo: Gyldendal.
- Helgesen, Kari 1990. "...f.t. siktet som tyskertøs". *Historisk Tidsskrift* 69 (3): 285-310.
- Hjeltnes, Guri 1986. *Hverdagsliv*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig*, bind 5. Oslo: Aschehoug.
- Hurum, Gerd Vold 2006. *En kvinne ved navn "Truls". Fra motstandskamp til Kon-Tiki*. Oslo: Wings.
- Jenssen, Dag 2002. "Noen trekk i den historiske biografiens landskap". *Historisk Tidsskrift* 81 (02/03): 273-296.
- Jørgensen, Helle 2006. *Norske kvinner og tyske soldater. En undersøkelse av kvinner frå Alta, Tromsø og Lenvik som var sammen med tyske soldater under andre verdenskrig*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Tromsø.
- Kjeldstadli, Knut 1981. "Kildekritikk", i Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli og Göran Rosander (red.), *Muntlige kilder. Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjeldstadli, Knut 1999. *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kjeldstadli, Sverre 1959. *Hjemmestyrkene: hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Knorring, Göran von 2008. *Utan kvinnorna hade det inte gått. Norge-Sverige 1940-1945*. Furudal: Furudal International – Svensk/Norskt Kulturcenter.
- Kraglund, Ivar og Arnfinn Moland 1987. *Hjemmefront*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig*, bind 6. Oslo: Aschehoug.
- Krokan, Lillian 2000. *De gjorde sin plikt - og mer enn det! Telekvinnenes innsats under 2. verdenskrig*. Oslo: Norsk Telemuseum.
- Lahlum, Hans Olav 2008. "Den historiske biograf som aktor, forsvarer og dommer – og som akademisk balansekunstner". *Fortid* 5 (1): 45-52.
- Luihn, Hans 1960. *De illegale avisene: den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Macintyre, Ben 2007. *Agent Zigzag. The true wartime story of Eddie Chapman: lover, betrayer, hero, spy*. London: Bloomsbury.
- Masterman, John C. 1972. *The double-cross system. In the war of 1939 to 1945*. London: Yale University Press.
- Monsen, Nina Karin 1984. *Jomfru, mor eller menneske?: feministisk filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Njølstad, Olav 2008. *Jens Chr. Hauge - fullt og helt*. Oslo: Aschehoug.

- Nøkleby, Berit 2003. *Gestapo. Tysk politi i Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug.
- Nøstdal, Kari 2000. *Kvinner i strid for fred*. Tromsø: Avvik.
- Ording, Arne, Gudrun Johnson og Johan Grader 1950. *Våre falne 1939-1945*, bind 2. Oslo: Grøndahl.
- Ording, Arne, Gudrun Johnson og Johan Grader 1951. *Våre falne 1939-1945*, bind 4. Oslo: Grøndahl.
- Ottosen, Kristian 1991. *Kvinneleiren. Historien om Ravensbrück-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Pattinson, Juliette 2007. *Behind enemy lines: gender, passing and the Special Operation Executive in the Second World War*. Manchester: Manchester University Press.
- Pedersen, Terje A. 2006. *Tyskerjenter i Norge – Reaksjoner og klippeaksjoner 1940-1946*. Masteroppgåve i historie. Universitetet i Oslo.
- Potter, Jane 2006. "Valiant heroines or pacific ladies?" i Deborah Simonton (red.), *The Routledge history of women in Europe since 1700*. London: Routledge.
- Proctor, Tammy M. 2003. *Female Intelligence. Women and Espionage in the First World War*. New York: New York University Press.
- Pryser, Tore 1988. *Klassen og nasjonen 1935-1946*, i Edvard Bull m.fl. (red.), *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind 4. Oslo: Tiden.
- Pryser, Tore 2001. *Hitlers hemmelige agenter: Tysk etterretning i Norge 1939-1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pryser, Tore 2007. *Kvinner i hemmelige tjenester. Etterretning i Norden under den annen verdenskrig*. Oslo: Cappelen.
- Ringdal, Nils Johan 2004. *Gal mann til rett tid: NS-minister Sverre Riisnæs: en psykobiografi*. Oslo: Aschehoug.
- Riste, Olav 1973. *1940-1940: Prøvetid*, i Olav Riste, "London-regjeringa". *Norge i krigsalliansen 1940-1945*. Oslo: Samlaget.
- Rossiter, Margaret 1991. *Women in the Resistance*. New York: Praeger.
- Schwartz, Paula 1987. "Redefining resistance: women's activism in wartime France", i Margaret R. Higonnet, m.fl. (red.), *Behind the lines: gender and the two world wars*. New Haven: Yale University Press.
- Senje, Sigurd 1986. *Dømte kvinner: tyskerjenter og frontsøstre 1940-45*. Oslo: Pax.
- Stene, Helga 1959. "Norske kvinner i hjemmefronten" i Fredrika Bremer, *Kvinnovärld i vardande*. Stockholm: Fredrika Bremer-förbundet.

Stene, Helga 1976. "Hva med kvinnes innsats under krigen?" *Forskningsnytt fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd* 21 (1): 14-15.

Sveri, Elisabeth 1991. *Kvinner i norsk motstandsbevegelse 1940-1945*. Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum .

Sveri, Elisabeth 1998. *Vindu til fortiden*. Oslo: Kvinners frivillige beredskap.

Sæter, Einar og Svein Sæter 2007. *XU i hemmeleg teneste 1940-1945*. Oslo: Samlaget.

Ulstein, Ragnar 1974. *Flyktninger til Sverige 1940-43*, i Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken*, bind 1. Oslo: Samlaget.

Ulstein, Ragnar 2008a. *Amatørens tid*, i Ragnar Ulstein, *Etterretningstjenesten i Norge 1940-1945*, bind 1. Oslo: Orion.

Ulstein, Ragnar 2008b. *Harde år*, i Ragnar Ulstein, *Etterretningstjenesten i Norge 1940-1945*, bind 2. Oslo: Orion.

Værnø, Grethe og Elisabeth Sveri 1990. "Kvinner i motstandsbevegelsen" i Grethe Værnø og Elisabeth Sveri, *Kvinnens forsvarshistorie*. Oslo: Kvinners frivillige beredskap.

Warring, Anette 1994. *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København: Gyldendal.

Warring, Anette 1995. "Danske tyskerpiger – hverken ofre eller forrædere" i Ellingsen m.fl., *Kvinner, krig og kjærlighet*. Oslo: Cappelen.

Weitz, Margaret Collins 1995. *Sisters in the Resistance: How women fought to free France 1940-1945*. New York: J. Wiley.

West, Nigel 1983. *MI5. British security service operations 1909-1945*. London: Triad/Panther Books.

Wormdal, Celine 1979. *Kvinner i krig. Gløtt inn i en forsømt samtidshistorie*. Oslo: Aschehoug.

Yow, Valerie Raleigh 1994. *Recording Oral History*. London: Sage Publications.

Østlund, Jan Helge 1997. *Okkupasjon motstand og frigjøring*, i Jan Helge Østlund, *Krigen på Ringerike*, bind 2. Hønefoss: Kolltopp.